

Szláv jövevényszavaink néhány időrendi és nyelvföldrajzi kérdése*

1. A magyar nyelv szláv jövevényszavainak nagy számára először szláv szerzők figyeltek fel. Elegendő utalni itt VERANCSICS FAUSTUS 1595-ben Velencében megjelent ötnyelvű szótárára, illetve annak *Vocabula Dalmatica quae Vngari sibi vsurparvnt* című függelékére, amely 305 dalmáciai horvát–magyar szóegyeztést közöl, amelyek magyar párja szerinte a horvátból került a magyarba (VERANTIUS 1595: 118–123), s ahhoz képest, hogy ez az első ismert ilyen jellegű próbálkozás, mégis meglepően sok benne a későbbi tudományos kutatás által is megerősített szláv eredetű szó. A történeti-összehasonlító nyelvtudomány kialakulása után is először szláv tudós, a bécsi egyetemen működő szlovén FRANZ MIKLOSICH (1871) szentelt összefoglaló művet a magyar nyelv szláv elemeinek. Ez a maga korában annyira hiánypótló munkának bizonyult, hogy szótári részét SZARVAS GÁBOR magyarra fordítva 11 folytatásban kiadta a Magyar Nyelvőrben (SZARVAS 1882).

MIKLOSICH munkája nem volt hibátlan (vö. KNEZSA 1955: 19), a jogos kritikák mellett azonban számos dilettáns támadás is érte Magyarországon. Ennek okát SZARVAS GÁBOR a nemzeti hiúságban látta: „Azért, mert – azt tartják sokan, mondhatni a nagy rész – mert szégyen volna a magyarra először, hogy olyan rokoni legyenek, minők a bárdolatlan vogul, osztják, cseremis sat. népségek; szégyen volna másodszer, ha bebizonyúlna, hogy mi oly nagy falka szót kölcsönöztünk különösen a szláv, de meg egyéb népektől is; mert ez semmi egyéb nem volna, mint nyílt bevallása annak, hogy őseink műveletlenek voltak, s a mi fő, műveletlenebbek a szlávoknál” (SZARVAS 1872: 372). S e „nagy falka szó” valóban tekintélyes mennyiségű: szláv jövevényszavaink teszik ki az ismert idegen nyelvekből átvett tőszavaink legnagyobb tömegét, számuk majdnem kétszerese a német eredetű tőszavainknak és több mint kétszerese török eredetű tőszavainknak (PAPP 1967: 521).

2. A 20. századi magyar szlavisztika fő irányába tartozó kutatók (MELICH JÁNOS, KNEZSA ISTVÁN, HADROVICS LÁSZLÓ, KISS LAJOS, H. TÓTH IMRE) és őket

---

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 112. közgyűlésén Budapesten, az ELTE BTK tanácstermében, 2016. december 13-án.

követve vezető magyar nyelvészeink (BÁRCZI GÉZA) is elismerték ugyan a szláv jövevényszavak magas számát a magyarban, de e tény jelentőségét mégis azzal próbálták kisebbiteni, hogy noha a szláv hatás nyelvünkre összességében valóban nagy volt, az egyes szláv nyelvek (oroszl, bolgár, szerbhórvát, szlovén, szlovák, cseh, lengyel, ukrán stb.) külön-külön azonban nem gyakoroltak nagyobb hatást a magyarra, mint bármely más nyelv, amellyel nyelvünk története során érintkezésbe került. E felfogás szerint tehát a magyar nyelvvel kezdettől fogva az egyes mai értelemben vett szláv nyelvek álltak kapcsolatban, amint ez manapság is történik az immár az országhatáron túlra került nyelvhatárok mentén. E nézet klasszikus megfogalmazása MELICHnél így hangzik: „S ha idővel képesek leszünk szláv szavaink mindegyikéről kimutatni, hogy melyik szláv nyelvből való, akkor fogjuk látni, hogy bár összességében a szláv nyelvi hatás nyelvünkben igen nagy, egy-egy szláv nyelvnek a hatása azonban nem nagyobb, mint pl. a régi török vagy az olasz nyelvi hatás” (MELICH 1910: 447 [31]; hasonlóan: HÓMAN–SZEKFŰ 1935: 164; KNIEZSA 1942: 178; BÁRCZI 1966: 116; KISS 1973: 7).

Több mint száz év elmúltával megállapíthatjuk, hogy MELICHnek ez a jóslata nem vált be. Lehet azonban, hogy nem is módszereink tökéletlensége okozza, hogy szláv jövevényszavaink nagy részéről nem tudjuk megállapítani, hogy mely szláv nyelvből ered, hanem maga a szláv anyag természete.

A szláv nyelvek ma is jól felismerhetően hasonlítanak egymáshoz. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy a szlávoknak a Kr. u. 6. századig még nagyjából egységes és viszonylag kis területen (feltehetőleg a Visztula és a Dnyeper középső folyása között) beszélt alapnyelve, az ősszláv csak ezután, a 7–8. századi nagy szláv expanzió korában kezd differenciálódni, s az egyes szláv nyelvek kialakulásához vezető folyamat csak a 12. században zárult le. Másrészt azzal is magyarázható, hogy a szláv nyelvek azóta is mindig nemcsak egymás földrajzi közelségében, hanem egymással állandó nyelvi és művelődési kölcsönhatásban is élnek. KNIEZSA ISTVÁN (1942: 178) és KISS LAJOS (1973: 7) még úgy vélték, hogy a magyar nyelv nem került kapcsolatba az ősszlávval, mivel annak felbomlását a Kr. u. 5–6. századra tették. N. S. TRUBETZKOY (1925) és N. N. DURNOVO (1932) óta azonban világosan látjuk, hogy az ősszláv nyelv végső határa az utolsó közös szláv innováció, vagyis az ún. *jerek* (redukált magánhangzók) eltűnése, illetve átalakulása (12. sz., vö. ZOLTÁN 2012: 420–421). Téves azt gondolni, hogy az ősszláv differenciálódása egyből a ma ismert szláv nyelvek kialakulásához vezetett. Ezzel szemben azt kell mondanunk, hogy a szláv–magyar nyelvi kapcsolatok legrégebbi szakaszában (9–11. század) a magyarság nem is érintkezhetett még a mai értelemben vett egyes szláv nyelvekkel (cseh, szlovák, lengyel, horvát, orosz, bolgár stb.), mivel azok még ki sem alakultak, hanem csupán a felbomló félben lévő ősszláv nyelv dialektusaival kerülhetett kapcsolatba. Tehát a magyar nyelv 12. század előtti szláv jövevényszavai nem vizsgálati módszereink tökéletlensége miatt nem oszthatók fel az egyes szláv nyelvek között, hanem kísérletezni sem érdemes ilyesmivel, hiszen ezek a nyelvek ekkor még ki sem alakultak. Az ősszláv nyelvet ebben a kései stádiumában természetesen már különféle hangtani izoglosszák szabdalják, de ezek még nem az egyes későbbi szláv nyelveknek, hanem többnyire azok egész csoportjainak a hangtani jellegzetességei voltak. A magyarok ebben a korban olyan szláv dialektusokkal

is érintkezettek, amelyeket ezeknek a hangtani jegyeknek olyan kombinációja jellemzett, amely ilyen összetételben egyetlen ma élő szláv nyelvben sincs meg.

3. Tekintve, hogy legrégebbi szláv jövevényszavaink zöme nem tájszó, hanem a magyar nyelvterület egészén el van terjedve, és történetileg sem mutatható ki, hogy valamely peremvidékről kiindulva vált volna idővel összmagyar elterjedésűvé, fel kell tételezni, hogy átvételükre a Kárpát-medence központi vidékeire került sor, mégpedig a honfoglaláskor ott talált és idővel a magyarság által teljes egészében asszimilált szlávok nyelvéből. Régi szláv jövevényszavaink annyira átszövik a magyar nyelv egész területét és csaknem minden fogalmi körét, hogy ezek nem egyszerű nyelvhatár menti érintkezéssel jutottak a magyarba, hanem nagyobb számú néptömegnek a Kárpát-medence központi területein történt beolvadása útján (BALASSA 1937: 46, 1943: 20).

A magyar nyelv régi szláv jövevényszavainak szubsztrátum jellegét a közel-múlt jelentős külföldi kutatói közül elsősorban JEVGENIJ CHELIMSKIJ (1950–2007) képviselte és indokolta. Véleménye szerint összes régi szláv jövevényszavunk a honfoglaláskor helyben talált szlávság déli szláv és nyugati szláv vonásokat ötvöző, tehát a mai nyugati szlávok elődeinek legdélibb és a déli szlávok elődeinek legészakibb nyelvjárásai között átmenetet képező, általa pannóniai szlávnak nevezett késői ősszláv dialektusból származik (CHELIMSKIJ 1988, 2000: 418–434). E nyelvjárás rekonstruálásának az egyetlen forrását a magyar nyelv szláv jövevényszavai képezik.

A pannóniai szlávban nyugati szláv jellegzetesség az ősszláv szókezdő **ort-*, **olt-* hangkapcsolatok (ahol a *t* bármely mássalhangzó) **rot-*, **lot-* hangkapcsolatokká való fejlődése, ami a magyarban rövid *a*-ként tükröződik: m. *rab* < pannóniai szláv **robъ* < korai ősszláv **orbъ*, m. *ladik* < pannóniai szláv **lod-* < korai ősszláv **oldьjъ*. Nyugati szláv jellegzetesség volt a pannóniai szlávban az ősszláv **dl* megőrzése (a déli szlávoknál **dl* > *l*), amely a magyarban hosszú *ll*-ként jelentkezik (**vidla* > *villa*, **motovidlo* > *motolla*). Ugyanakkor a déli szlávok és azon belül a horvátok és a szlovének elődeinek a nyelvjárására mutat az ősszláv **tj* és **dj* sorsa: a **dj* utódhangja a magyarban *gy* (vö. horv. *đ*): m. *megye* < ősszláv **medja* (vö. horv. *měda*), m. *ragya* < ősszláv **rъdja* (vö. horv. *řda*), a **tj* reflexe pedig *ty* vagy *cs* (vö. horv. *ć*, szlovén *č*): m. *parittyá* < pannóniai szláv **pratja* < korai ősszláv **portja* (vö. horv. *prǎca*, szlovén *práča*), m. *lencse* < ősszláv **lętja* (vö. horv. *lěca*, szlovén *lěča*).

4. Bármennyire kézenfekvő is CHELIMSKIJ-nek az a felfogása, hogy a honfoglaló magyaroknak felesleges volt a szomszédos szláv nyelvjárásokhoz fordulniuk szláv jövevényszavakért, amikor itt voltak a pannóniai szlávok az ország belsejében, összes régi szláv jövevényszavunkat mégsem származtathatjuk a pannóniai szlávból, tehát CHELIMSKIJ túlzottan kategorikus megállapítása egy-két ponton finomításra szorul. Egyrészt a helyben talált szlávokon kívül a magyarság természetesen a környező szláv nyelvekkel is kapcsolatba került. Ezeknek a marginális nyelvi kapcsolatoknak a révén átvett korai jövevényszavak száma nyilván kisebb a tartós együttélés során az ország belsejében élő szlávoktól átvett kölcsönzésekénél, de létük bizonyítható és átvételi útvonaluk is nyomon követhető (pl. *hálát ad*,

karácsony, pitvar, vö. ZOLTÁN 2015). Másrészt léteznie kellett a Kárpát-medencében még egy másik szláv nyelvjárásnak is, amelyben az összláv *dl* hangkapcsolatból *l* lett, akárcsak a legtöbb déli és keleti szláv nyelvjárásban, és ez az *l* a magyarban rövid *l*-ként jelentkezik: m. *zab(o)la* < déli szláv *zobalo < összláv *zobadlo, m. *nyoszolya* < déli szláv < *nosilo < összláv *nosidlo. Az összláv szókezdő **ort-*, **olt-* hangkapcsolatokból mássalhangzó előtt itt *rat-*, *lat-* alakult (a *t* itt is bármely mássalhangzó jele), mint az összes déli szláv nyelvjárásban, s ez a magyarban *rá*-ként tükröződik (a *la*-ra nincs példánk): m. nyj. *rásza* 'palánta' < déli szláv *rasadъ < *raz-sadъ < összláv *orz-sadъ (az *orz-saditi 'szétültet' igéből képzett főnév), vö. bolgár *pázcad* 'palántázás', horv. *ràsad* 'palántázás; palánta'; m. elavult *rászt* 'lépduzzadás' < déli szláv *rastъ < összláv *orstъ, vö. horv. *râst* 'növekedés'; (régén) 'lépbetegség'. Az összláv *tj, *dj hangkapcsolatokból ebben a nyelvjárásban *št*, *žd* lett, akárcsak az óegyházi szlávban (óbolgárban) és a mai bolgárban: m. *nyüst* < óbolgár *ništi* < összláv *nitji, m. *mostoha* < óbolgár *maštecha* < összláv *matjecha, m. *mezsgye* < óbolgár *mežda* < összláv *medja, m. *rozsda* < óbolgár *ръžda* < összláv *ръdja. Mindezek a jegyek így együttesen csak a bolgár(szláv)ból magyarázhatók (vö. ZOLTÁN 2013).

A felsorolt és bolgárszlávra mutató példák többnyire az egész magyar nyelvterületen el vannak terjedve (az elavult *rászt* is ilyen lehetett, legalábbis nincs rá adat, hogy tájszó lett volna). E „bolgáros” szláv dialektus földrajzi elterjedéséhez csak a *rásza* 'palánta' nyújt némi támpontot, ez a tájszó ugyanis az egykori Gömör és Kishont vármegyékben, valamint Borsod és Szabolcs vármegyék északi peremén fordul elő (ÚMTsz. 4: 675), vagyis jobbra a szlovák–magyar nyelvhatáron, miközben a szó a szomszédos szlovákból nem mutatható ki. (Egyébként is ott *rozsad lenne várható.) További támpontot nyújtanak a Kárpát-medencei egykori bolgárszláv nyelvjárások elterjedésére nézve még a *pest* elemet tartalmazó földrajzi nevek. Az összláv *ktъ hangkapcsolat ugyanis a *tj-hez hasonlóan fejlődött, vagyis a szláv nyelvek közül egyedül a bolgárban változott *št*-vé (összláv *pektъ > óbolgár *peštъ* > magyar *pest* 'kemence, barlang'). Ez a szó nemcsak hangtani, hanem szemantikai bulgarizmus is. Az összláv *pektъ származékai az összes szláv nyelvben megvannak ugyan, de csak 'kályha, kemence' jelentésben, az ebből hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett 'barlang' jelentése az alapszónak csak a bolgárban van: *neuъ* 'kályha, kemence; barlang', mégpedig már az óbolgárban is: *peštъ* 1. 'kemence'; 2. 'barlang' (SJS. 3: 32). A 'barlang' jelentésű *pest* elemet tartalmazó földrajzi neveket – *Pest pataka*, *Pes(t)kő*, *Kőpes(t)* – DÉNES GYÖRGY vette számba és azonosította. Ezek szerint az ilyen földrajzi nevek zömmel a Budai-hegységtől a Bükkig, valamint ettől északra, a Vág völgyétől Észak-Borsodig vannak elterjedve (valamint a székelyföldi Csíkszentdomokoson is van egy *Pestkő* nevű barlangos hegy, vö. DÉNES 1997, 2009 és ezekben idézett további munkáit). KNIEZSA ISTVÁN (1963: 28–32), noha néhány, később DÉNES GYÖRGY által bejárt ilyen helynévről még nem tudhatta biztosan, hogy a *pest* elem bennük 'kemence' vagy 'barlang' jelentésű-e, már az ő adatai szerint is 'barlang' jelentésű *pest* elemet tartalmazó földrajzi nevek alapján biztosra vette, hogy Budapest környékétől a Bükkig és a Börzsöny–Cserhát–Mátra–Bükk hegyvonulattól délre a honfoglalás előtti szláv lakosság bolgár jellegű délszláv nyelvjárást beszélt. DÉNES GYÖRGY

kutatásai ezt a KNEIEZSA által is bolgárszlávnak tartott sávot szélesítették ki észak felől az egykori Hont és Gömör megyei *pest* elemet tartalmazó helynevekkel a mai államhatár szlovák oldalán (vö. ZOLTÁN 2016).

5. Ha KNEIEZSA és DÉNES kutatási eredményei alapján elfogadjuk, hogy a Kárpát-medence szívében viszonylag nagy területen a magyarság bolgár jellegű nyelvjárást beszélő szlávok közé települt, akkor viszont felül kell vizsgálnunk a szláv nazálisokat tükröző régi szláv jövevényszavaink kronológiáját. Arról van ugyanis szó, hogy míg a magyar nyelvtudománynak modern etimológiai szótárainkban is rögzített egyöntetű álláspontja szerint a *rend* (< szláv **rędъ*), *galamb* (< szláv **golǫbъ*) és hasonló, az egykori szláv nazális *ę* és *ǫ* magánhangzókat még tükröző szavaink a 10. század vége előtt kerültek nyelvünkbe, addig a szláv nyelvtudománynak tulajdonképpen nincs semmi más bizonyítéka arra, hogy a 10. században a Kárpát-medencei szlávok nyelvében még egyáltalán hangzottak ezek a szláv nazálisok, mint éppen a magyar nyelv korai szláv jövevényszavai. Ez a dátum bizonyos értelemben spekulatív, mivel biztosan csak azt tudjuk, hogy a 10. század közepén a keleti szlávban ezek a nazálisok már denazalizálódtak (*ę* > 'a, *ǫ* > u, vö. az előbbi példákban: **rędъ* > orosz, ukrán *ряд*, **golǫbъ* > orosz *голубъ*, ukrán *голуб*).¹ Azért teszik a szlavisták a denazalizációt a 10. század végére, hogy adjanak némi időt arra, hogy a magyarok a viszonylag nagy számú, még a szláv nazálisokat tükröző jövevényszót az itt talált szlávoktól átvegyék (*bolond*, *csombor*; *donga*, *dorong*, *galamb*, *gomba*, *gerenda*, *goromba*, *konkoly*, *konc*, *korong*, *lengyel*, *lencse*, *lanka*, *munka*, *abroncs*, *péntek*, *pisztráng*, *porond*, *rend*, *rombol*, *szombat*, *szomszéd*, *szent[el]*, *szerecsse*, *tompa* stb.). Lehetséges azonban, hogy a keleti szlávokhoz hasonlóan a pannóniai szlávok nyelvében is megtörtént a denazalizáció már a 10. század közepére. Ebben az esetben viszont igen kevés idő állt rendelkezésre az ilyen magánhangzót tartalmazó népes jövevényszócsoport átvételére.

Ezt a nehézséget kétféleképpen lehet áthidalni. Az egyik kiút az ún. kettős honfoglalás elfogadása, amint azt szlavistáink közül KIRÁLY PÉTER (2006) szorgalmazta. Ha ugyanis egy-két évszázaddal korábban kezdődött a szláv–magyar együttélés a Kárpát-medencében, amire KIRÁLY adatainak kritikus megrostálása után is van némi esély (vö. BALOGH 2007; ZOLTÁN 2008), akkor kényelmesen volt idő átvenni az itteni szlávoktól a még nazális magánhangzókat tartalmazó korai szláv jövevényszavainkat. Más megfontolások alapján, de hasonló következtetésre jutott MAKKAY JÁNOS is, aki szerint a nazális alakot tükröző szláv jövevényszavaink átvételének ideje „a 7–9. század, és nemcsak a 10. század első néhány évtizede” (MAKKAY 1994: 104, vö. 2004: 46 is).

A másik kiút annak feltételezése lehet, hogy a magyarság érintkezett olyan szlávokkal is, akik tovább őrizték nyelvükben a nazálisokat, mint a pannóniai szlávok, s a magyaroknak volt alkalmuk még a 10. század után is nazális magánhangzókat tartalmazó szláv szavakat hallani és átvenni legszűkebb környezetükben.

¹ Arról, hogy a keleti szlávoknál 950 körül már megtörtént a nazális magánhangzók fenti módon való megváltozása, kétségtelen bizonyítékot szolgáltat Biborbanszületett Konstantin (illetve szláv informátora) két dnyeperi zuhatag szláv nevének görög átírásával: *Νεασήτ* < *nejasyt'* < **nejęsyty* 'telhetetlen'; *Βερούτζη* < *vъruciъ* < **vъrętiъ* 'habzó, forró' (DAI., cap. 9, v. 46, ill. 62).

Érdekes, hogy KНИЕZSA ISTVÁN, miközben kimutatta a honfoglalás kori bolgárszláv nyelvjárások meglétét a Budai-hegységtől a Bükkig, és tudott arról, hogy a bolgárban a nazális magánhangzók lényegesen tovább maradtak meg, mint a magyarsággal közvetlenül érintkező többi szláv nyelvben (KНИЕZSA 1943: 120, 1. lábjegyzet, 155, 171, 2. lábjegyzet; 1955: 438 *porong*), nem gondolt arra, hogy akkor nyilván ezekből a bolgárszláv nyelvjárásokból nemcsak a *st* hangkapcsolattal ejtett *pest* kerülhetett át a magyarba, hanem átjöhetnek más bolgáros kiejtési jellegzetességek is.

A bolgár nyelvjárásokban ugyanis a nazális magánhangzók lényegesen tovább fennmaradtak, mint a magyarsággal érintkező többi szláv dialektusban. A 13. században Erdélybe települt csergedi (Bolgárcserged / Cergău Mic, Fehér megye) bolgárok nyelvében a nazálisok még a 17. században is hangzottak (MIKLOSICH 1856). S. B. BERNŠTEJN (1961: 245–246) szerint a denazalizáció a bolgárban valószínűleg csak a 14. században zárult le teljesen. A 13–14. századra datálta a nazálisok kései denazalizációját a bolgárban H. TÓTH IMRE (2011: 40–42) is. Semmi okunk annak feltételezésére, hogy a Kárpát-medence bolgárszláv típusú nyelvjárásaiban a denazalizáció előbb ment volna végbe, mint a bolgár nyelvjárások zömében. Éppen ellenkezőleg, a nyelvöldrajz azt sugallja, hogy ezek a nyelvjárások az északi bolgár nyelvjáróterülettel érintkeztek, ahol a nazálisok még a 13. században is hangzottak. Ezt a lehetőséget korábban sem a magyar, sem a szláv szakirodalom nem vette figyelembe, noha például BERNŠTEJN idézett könyvének más lapjain (1961: 243–244) éppen a magyar nyelv régi szláv jövevényszavaival érvel amellett, hogy a 9. és a 10. század fordulóján még megvoltak a nazálisok a pannóniai szlávok nyelvében. Ezért van az, hogy etimológiai szótáraink minden egyes szláv nazális reflexét tartalmazó jövevényszavunk esetében átvételük korát automatikusan a 10. század vége előttre teszik, ami viszont egy kissé önkényes meghosszabbítása a nazálisok létének a bolgárszlávon kívüli szláv nyelvjárásokban a Kárpát-medencében, illetve annak szomszédságában. A bolgárszláv szubsztrátum figyelembevétele teljesen új megvilágításba helyezi a szláv nazális magánhangzókat tükröző jövevényszavaink időrendjének kérdését, mivel – mint láttuk – a bolgárban a denazalizáció lényegesen később ment végbe, mint a keleti szlávban (amiről biztos tudomásunk van) és a pannóniai szlávban (amint az a szomszéd – horvát, szlovén, szlovák – nyelvek alapján feltehető). Egy bolgárszláv típusú nyelvjárás jelenlétét a fent vázolt területen a honfoglalás korában elfogadni látszik legújabbán HOFFMANN ISTVÁN és TÓTH VALÉRIA is (2016: 290–292).

Mindebből az következik, hogy a szláv nazálist tükröző jövevényszavaink nem feltétlenül a honfoglalást közvetlenül követő néhány évtizedben kerültek átvételre (a Dunántúlon), hanem a 11–13. század folyamán is, de a nyelvterület központi és keleti, északkeleti részén legalábbis addig, amíg az itt élt bolgárszláv nyelvjárást beszélő népeiséget a magyarság nyelvileg nem asszimilálta teljesen. Azaz a *menszáros* ~ *mészáros*, *donga* ~ *duga* párok nem feltétlenül különböző korban, hanem éppolyan valószínűséggel különböző helyen párhuzamosan átvett alakváltozatok is lehetnek.

6. Hasonló jelenséggel van dolgunk a szláv *y* (veláris *i*, IPA: *ɨ*) magyar megfelelőjének az esetében is. A szlávban az *y* > *i* változás a magyarral érintkező összes szláv nyelvben végbement, de nem ugyanabban az időben. Délnyugaton (a mai

horvát és szlovén területen) már a 9. században megkezdődik, de délkeleten (a mai bolgár területen) csak a 13., északnyugaton (a mai cseh és szlovák nyelvtérületen) pedig csak a 14–15. századra fejeződik be (vö. STIEBER 1969: 33), tehát a magyarországi szlávoknál mind a kétféle kiejtéssel számolni kell a 10–12. században. Igaz, hogy az *y*-ből a magyarban is *i* lett, de az egykori *y*-vel való átvétel nyomát őrzi a magyar az ilyen szavak vegyes hangrendű voltában: *vydra* > *vidra*, *vyžigati* > *vizsgál* (vö. KRÁLIK 2014). Átkerülhetett ugyanaz a szláv *tő y*-vel és *i*-vel is: *styd(iti)* > *szid(ok)*, de *styděnije* > *szígyen* ~ *szégyen* (vö. ZOLTÁN 1999). Tehát a lehetséges szláv nyelv(járás)i előképek valószínűsítésekor a szláv és a magyar hangváltozások időbeli egymásutánját és lefolyásuk térbeli különbségeit egyaránt figyelembe kell vennünk.

Kulcsszók: szláv szubsztrátum a magyarban, Kárpát-medencei szláv nyelvjárárok a 9–11. században, pannóniai szláv és bolgárszláv nyelvjárárok, szláv nazális magánhangzók reflexei a magyarban, a szláv *y* (IPA: *ɨ*) adaptációja a magyarban.

Hivatkozott irodalom

- BALASSA JÓZSEF 1937. *A magyar nyelv életrajza*. Renaissance, Budapest.
- BALASSA JÓZSEF 1943. *A magyar nyelv könyve*. Dante, Budapest.
- BALOGH LÁSZLÓ 2007. Új könyv a „kettős honfoglalásról”. Megjegyzések egy, a magyarság korai történetét tárgyaló mű margójára. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 125: 3–19.
- BÁRCZI GÉZA 1966. *A magyar nyelv életrajza*. 2. kiadás. Gondolat, Budapest.
- BERNSTEJN, S. V. 1961. *Очерк сравнительной грамматики славянских языков*. Издательство Академии наук СССР, Москва.
- СHELIMSKIJ, E. A. 1988. Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии. In: Н. И. ТОЛСТОЙ ред., *Славянское языкознание: X Международный съезд славистов, София, сентябрь 1988 г., Доклады советской делегации*. Наука, Москва. 347–368.
- СHELIMSKIJ, E. A. 2000. *Компаративистика, уралистика, Лекции и статьи*. Языки русской культуры, Москва.
- DAI. = Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio*. Greek text edited by GY. MORAVCSIK. English translation by R. J. H. JENKINS. New, revised edition. The Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington D. C., 1967.
- DÉNES GYÖRGY 1997. A *Munuhpest* sziklája és a *pest* köznévi jelentése hegyek, sziklák nevében. In: GERGELY PIROSKA – HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.)*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete, Budapest–Miskolc. 1: 284–248.
- DÉNES GYÖRGY 2009. *Pest pataka*. *Névtani Értesítő* 31: 105–111.
- DURNOVO, N. N. 1932. К вопросу о распадении общеславянского языка. *Sborník prací I. Sjezdu slovanských filologů v Praze, 1929. Svazek II. Přednášky*. Orbis, Prahaé. 514–526. [Új kiadása: ДУРНОВО, Н. Н. 2000. *Избранные работы по истории русского языка*. Языки русской культуры, Москва. 624–637.]

- HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150: 257–318.
- HÓMAN BÁLINT – SZEKFI GYULA 1935. *Magyar történet* 1. 2. kiad. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- KIRÁLY PÉTER 2006. *A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve.* Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, Nyíregyháza.
- KISS LAJOS 1973. Ungarisch-slawische Wechselbeziehungen in der Sprache. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica* 4: 3–12.
- KNIEZSA ISTVÁN 1942. Magyar–szláv nyelvi érintkezések. In: SZEKFI GYULA szerk., *A magyarság és a szlávok.* Magyarságtudományi Intézet – Franklin Társulat, Budapest. 168–188.
- KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* I/1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1963. Charakteristik der slawischen Ortsnamen in Ungarn. *Studia Slavica Hungarica* 9: 27–44.
- KRÁLIK, ĽUBOR 2014. Ungarisch *vizsga, vizsgál*: Versuch einer slawischen Etymologie. *Studia Etymologica Cracoviensia* 19: 205–210.
- MAKKAY JÁNOS 1994. *A magyarság keletzése.* 2., átdolgozott és bővített kiadás. Damjanich János Múzeum, Szolnok.
- MAKKAY JÁNOS 2004. *Korai szláv kölcsönszavaink keletzési kérdései és a honfoglalás.* Magánkiadás, Budapest.
- MELICH JÁNOS 1910. Nyelvünk szláv jövényei. *Magyar Nyelv* 6: 289–299, 337–344, 395–401, 443–447. [Különnyomatként: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 13. Budapest.]
- MIKLOSICH, FRANZ 1856. *Die Sprache der Bulgaren in Siebenbürgen.* Kaiserlich-Königliche Hof- und Staatsdruckerei, Wien.
- MIKLOSICH, FRANZ 1871. Die slavischen Elemente im Magyarischen. Vorgelegt in der Sitzung der Philosophisch-Historischen Classe am 18. Jänner 1871. *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe* 21. 1872: 1–74. [Különnyomatként: Wien, 1871.]
- PAPP FERENC 1967. A magyar szókincs gépi feldolgozásának egyes eredményei és további problémái. In: IMRE SAMU – SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvész kongresszus előadásai (1966. augusztus 24–28.).* Nyelvtudományi Értekezések 58. Akadémiai Kiadó, Budapest. 518–522.
- SJS. = *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae* 1–4. Hlavní red. ZOE HAUPTOVÁ – JOSEF KURZ. Nakladatelství. Československé Akademie Věd, Praha, 1966–1997.
- STIEBER, ZDZISŁAW 1969. *Zarys gramatyki porównawczej jżzyków słowiańskich. Fonologia.* PWN, Warszawa.
- SZARVAS GÁBOR 1872. Az idegen szók II. *Magyar Nyelvőr* 1: 299–303.
- SZARVAS GÁBOR 1882. A magyar nyelvbéli szláv szók. Egybeállította MIKLOSICH FERENCZ. *Magyar Nyelv* 11: 68–73, 114–121, 161–169, 219–225, 268–273, 316–321, 359–366, 411–417, 456–459, 511–515, 563–568.

- TRUBETZKOY, N. S. 1925. Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit. *Zeitschrift für Slavische Philologie* 1: 287–319. [Új kiadása: TRUBETZKOY, N. S. 1988. *Opera slavica minora linguistica*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien. 93–125.]
- H. TÓTH IMRE 2011. Fonetika. In: H. TÓTH IMRE – BALÁZS L. GÁBOR – MAJOROS HENRIETTA. *Bolgár történelmi nyelvtan: Hangtan, alaktan*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged. 32–63.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VERANTIUS FAUSTUS 1595. *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae [!] et Vngaricae*. Venetiae.
- ZOLTÁN ANDRÁS 1999. „Lappangó” szláv eredetű szavaink: *szid, szégyen*. *Magyar Nyelv* 95: 54–59.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2012. Kiss Lajos, a szlavista. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 418–426.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2013. Legrégibb szláv jövevényszavaink szláv dialektológiai háttérhez. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténelmi kutatások újabb eredményei VII*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 193–198.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2015. Византийская миссия у венгров в X в.: Вопрос о славянском языковом посредничестве. In: ТАХΙΑΟΣ, ANTHONY-EMIL ed., *Cyril and Methodius: Byzantium and the world of the Slavs*. Δήμος Θεσσαλονίκης, Thessaloniki. 658–663.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2016. A Kárpát-medencei szlávok nyelvéről a honfoglalás korában. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA – PINTÉR LILLA szerk., *Nyelvelmélet és kontaktológia* 3. Szent István Társulat, Budapest–Piliscsaba. 33–45.

Some chronological and geolinguistic problems of Slavic borrowings into Hungarian

The paper presents the oldest Slavic borrowings into Hungarian with regard to the reconstruction of the dialectal landscape of Slavic in the Carpathian Basin at the time when the Hungarian tribes arrived there at the end of the 9th century. According to some phonetic criteria, it seems to be the case that the Hungarians found two main Slavic dialects in their new homeland: Pannonian Slavic with mixed Western and Southern Slavic features and Bulgarian Slavic. Dialects of the Bulgarian type may have been located in today's North-Eastern Hungary and in the neighbouring districts of Slovakia.

Keywords: Slavic substrate in Hungarian, Slavic dialects in the Carpathian Basin before the Hungarian Conquest, Pannonian Slavic vs. Bulgarian Slavic dialects, the reflexes of the Slavic nasal vowels in Hungarian, the adaptation of Slavic *y* (IPA: *ɨ*) in Hungarian.

ZOLTÁN ANDRÁS
Eötvös Loránd Tudományegyetem

A múltak átalakulása

Jelentéstani és narratív lehorgonyzó módosulások a magyar múlt időkben a 18. század után*

1. Bevezetés. Arany János levelet írt Petőfinek 1847. április 21-én. Négy nappal korábban leégett Nagyszalonta. A valóban drámai eseményt Arany így írta le barátjának (Arany 1975: 86–87)¹:

(1) „Megkondúl a vészharang. Szét futunk. Egyetlen rosz fecskendőnket néhányan megragadjuk, – mert a lovakat várni késő volt; [...] A városház teljesen lángban van, körülvéve a leomlott égő náddal s nincs egy lélek körülte: de minnek is –? a védelem lehetetlen. Rémülten futok lakomra, melly cserép födelű ugyan, de azért nem biztos: mert látok cserepes épületeket lángbaborulni. [...] A tűzveszély szélső vonala lakom megett *húzódott* át. Kerítésem, ólam, kertem teljes épségben *maradt*, s most – bár a város, mondani, egészen nyugotra *feküdt* lakom megett, az én kerítésem *maradt* legszélsővé – azontúl a gyepig rom, meg rom. [...] Azonban ez még nem *volt* elég. A lenyugvó nap vérveres szemet *vete* vissza a füstölgő romokra; az ellankadt emberek pihenni *ültek* le, nem azért, mintha már nem volna veszély, hanem mivel végképp kimerített erejük *megtagadta* a további szolgálatot. Egyszerre zúgva jó nyugotról a szél, szikrákat szórva a még folyvást égő romok közül, mind inkább gerjesztve ezeket, s a város hátramaradt keleti részét is végveszéllyel fenyegetve. Ez méginkább *megöle* reményemet; mert a déli tűz csak haránt *szolgált* lakomra: de ez egyenesen annak *tartott*. Én, s rólam az egész város .... már bizonyosnak *hivém*. Magam, nőm, egy két szomszédnő és gyerek .... ennyien *valánk* a gát, mellynek a vészrohamot meg kellett akasztania dühöngésében! Ugy-e regényes? A nők *jajgattak* s kezeiket *törték*; reményem nekem sem *volt* ugyan, de azért edényt *ragadtam*, s öntözni *kezdém* az égő romokat. Buzdításomra a nők is ezt *tevék*. [...] Zápor *ömlött* a romokra – hosszas – órákig tartó. Soha szebb zenét nem *hallottam*, mint e zápor suhogása. Nem *olthatta* ugyan ki a romokat, de *megáztatá* a fedeleket, s *ellocsolá* a repülő szikrát, és parázst. Ez éjt, s még egy másikat felöltözötten *virrasztánk* át; [...].”

Arany három nappal korábban két levelet írt, egyet Csengery Antalnak, egyet közhírré tételre, mindkettőt a városnak segítséget kérve (Arany 1975: 84–85). A két levél rövid, majdnem szűkszavú, tárgyilagos:

* A Magyar Tudományos Akadémia székházában Budapesten, 2017. január 16-án elhangzott akadémiai rendes tagsági székfoglaló előadás szerkesztett változata. A tanulmány az OTKA K100717 Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás című pályázati támogatása keretében készült.

¹ Itt és a továbbiakban a példamondatokban kiemelt igealakok kurzíválása a szerkesztőségtől származik. A szórványos eredeti kiemelésekre a hivatkozások lapszáma után külön utalunk.

(2) „a város egyik szélén tűz *ütött* ki, melly [...] [a városnak] többet négy ötöd részénél, tehát mintegy ezer házat, ide nem számítva az udvarokon *volt* mindenféle gazdasági épületeket *elhamvasztott*. *Leégett* templomunk, tornyunk, harangjaink részint *leolvadtak*, részint lehullva *széttöredeztek*, *leégett* egyik lelkészi lakunk, tanítóink lakai közül többen, városházunk minden irományokkal együtt.”

Arany Petőfihez írt levele nem csupán saját életének, a szalontaiak sorsának egy megrázó pillanatát mutatja be, hanem a magyar nyelv történetének egy fontos szakaszát is leképezi metonimikusan. Talán nem szűkítjük le az Arany-írásra tekintés nézőpontját bántóan, ha most azt emeljük ki, hogy a Petőfihez írt levél a tűzvésztt alakilag három igeidőben beszél el, méghozzá nagyjából ebben a sorrendben: alakilag jelen időben, jelentésében múltban (ez a praesens historicum), a *-t* jelet alkalmazó múlt időben (ezt egyszerű múlt időnek nevezem, ezt minden nap gyakoroljuk) és az *-á/-é* jeles múlt időben (ennek a neve elbeszélő múlt idő, ezt ismerjük például a Himnuszból: „Őseinket *felhozád* / Kárpát szent bércére” vagy a Szózatból: „Az nem lehet, hogy annyi szív / Hiába *onta* vért”). Vajon miért formálta meg történetelbeszélését Arany ekképp, mikor a segélykérő levelekben csak a *-t* jeles múltat használta? Aligha felételezhetjük Aranyról, hogy esetlegesen keverte az igeidőket.

2. A kérdés válaszása. Általánosabban tekintve az most a fő kérdés, hogy mire való volt a kétféle múlt, amelyek közül a legutóbbi összefoglaló magyar nyelvtörténet szerint az *-á/-é* jeles elbeszélő múlt már kiveszőben volt, használata a 19. század első felében bizonytalan és következtelen volt (SÁROSI 2003: 722). Vajon valóban nem volt már különbség a két múlt között ekkor? S ha mégis volt funkciója, midőn eltűnt az *-á/-é* jeles múlt, akkor mi lett a helyén? Hiány? Más konstruálási módok léptek be? Hogyan alakultak át a múltak, miképp konstruálta meg a magyar anyanyelvű beszélő a múltat régen, majd később, a modernségben, és mi ennek a következménye? Ez előadásom témája.

Miért érdemes mindezzel foglalkozni, a szűkebb nyelvtudományon túl is tekintve? Azért, mert az idő meghatározó tényezője minden kultúrának, s az időről való beszéd módjai pedig alakítják a múlttól, jelenről és jövőről való tudást. S az időről való beszéd olyan, mint a más dolgokról való beszéd. Láttuk az idézett levélben, Arany háromféle időt alkalmaz egy esemény elbeszélésére. S a mai nyelvi tudásunkkal is észrevehetjük, hogy az első rész jelen ideje mintegy élő tudósításként érthető. A második rész egyszerű múlt ideje a bevégzett tényeket sorolja, Arany családjának és házának megmenekülésével – mint utóbb kiderül, időlegesen. A harmadik rész a levélíró legközvetlenebbül fenyegető veszélyt beszél el elbeszélő múltban, tehát múltként, de teljes, azonnali átéléssel, áttétel nélküli tapasztalásként.

A következőkben a korábbi kutatások rövid összefoglalása után először az idő nyelvi leképezését, kifejezését mutatom be, majd ebben az általános keretben az igealakkal kifejezett két magyar múlt idő 19. századi jelentését részletezem. A létigével jelölt összetett múlt idővel és a jelennel itt nem foglalkozom, azok szemantikai profilja eltér a két véges igealakú múltétól. Szintén nem térek ki a régebbi korok nyelvhasználatára, bár nyilvánvalóan összefüggésben állnak az elbeszélő múlt 19. századi sorsával.

Végül arra térek ki, hogy milyen tapasztalati és kulturális motiváló erők segíthették az elbeszélő múlt eltűnését. Illetve szólni kell arról, ami maradt: az egyszerű múlt, a körülírás és a nyelvi hiány meglétéről, és hogy mindez hogyan változtatta meg a múltból való beszéd lehetőségeit. A múltból való beszéd módjai pedig hatnak a jelennel és a jövővel kapcsolatos megszólalásainkra.

A következők mellett kívánok érvelni az előadásban:

a) a nyelvtani idő összefügg az idő általános (nem csak nyelvi) feldolgozásával;

b) a két múlt idő szignifikáns mértékben különbözött a 19. században is, funkciójuk egymáshoz viszonyítva működött;

c) az elbeszélő múlt a beszélőhöz képest episztemikus közvetlenséget, az átélést és a szemtanúságot fejezte ki, míg az egyszerű múlt a beszélőtől eltávolított múltat;

d) a múlt idők, mint az igeidők általában, csak az ige belső időbeliségével és a mondat időszerkezetével együtt értelmezhetők;

e) az elbeszélő múlt eltűnése jelentős változást eredményezett a magyar nyelv szemantikai és szintaktikai rendszerében;

f) az elbeszélő múlt eltűnése összefügg az időfogalom és az elbeszélés változásával.

A bemutatás tudományos kerete a funkcionális kognitív nyelvészet, amelynek a következő alapelveit érvényesítem.

A nyelv mint tudás nem autonóm jelenség, szoros összefüggésben áll a világról való tudással: a világról való tudás a megismerési módok, az elmeműködés lehetőségei szerint rendeződik el fogalmi struktúrákban (LANGACKER 1987; GIVÓN 2001; TOMASELLO 2002; TOMASELLO 2003 ed.). A nyelvi tevékenység nem pusztán közvetítés vagy átadás, hanem interszubjektív: a beszélőtársak együtt hozzák létre a kommunikációs folyamatot és azon belül a megértést (LUHMANN 1998; TOMASELLO 2002; TÁTRAI 2011). A nyelv inherensen variábilis: sokfélesége megmutatkozik a kifejezés dinamikus alakíthatóságában éppúgy, mint a közösségre rögzített belső változatokban (vö. LABOV 1982; vö. LANGACKER 1987 képiség-fogalmával). A jelen leírás nyelvtudományi kerete mindezért a használati alapú nyelvtudomány, amely a rendszer és a használat egységét állítja (LANGACKER 1987; TOMASELLO ed. 1998; KEMMER–BARLOW 2000), mert a beszélők számára természetes ez az egység.

A használati alapú funkcionális nyelvészet általános elméleti tételei a következők: 1. A nyelvi rendszer elemeit a mindenkori beszélő nézőpontjából kell bemutatni, hiszen a mindenkori beszélő aktuális perspektívája alakítja a közlés nyelvi szerkezetét. – 2. A nyelvi kifejezéseket jellegzetes, gyakori közegükben kell leírni, nem önmagukban. – 3. A jelentés egyenrangú az alakkal (az alaktani, mondattani szerkezetekkel), a jelentésszerkezetekből erednek a morfológiai és szintaktikai szerkezetek. A tényleges kifejtés alapjául az Osiris Kiadónál megjelenő, MARKÓ ALEXANDRA, LADÁNYI MÁRIA, IMRÉNYI ANDRÁS, KUGLER NÓRA és TÁTRAI SZILÁRD szerzőtársaikkal készített Osiris Nyelvtan szolgál.

3. A kutatási előzmények. A 18. század végi, 19. század eleji magyar nyelvtanok mind létező igeidőként tartják számon az egyszerű (-t jeles) mellett az elbeszélő múltat (valamint az összetett múlt időket) (vö. GYARMATHI 1794; Debre-

ceni Grammatika 1795; KASSAI 1817; VERSEGHY 1821; Akadémia 1846). Ezek a nyelvtanok általában megegyeznek abban, hogy az egyszerű múltat összekapcsolják a befejezettség és a távolabbi múlt fogalmi tartalmával és funkciójával, míg az elbeszélő múlt szerepét inkább a befejezetlenség és a közeli múlt („aligmúlt” vagy „félmúlt”) kifejezésében jelölik meg. E funkciókijelölések általában a megnevezéssel (a felcímkézéssel) történnek meg, részletesebb elemzés nemigen olvasható. Két fontos megjegyzést azonban fel kell idézni. VERSEGHY nyelvtana röviden kifejti az „aligmúlt” jelentését: „A’ Félig múlt (imperfectum) jelent olyan tselekedetet, melly, a mostani időhöz képest ugyan már el-múlt, de egy-más tselekedethez képest, a’ melly épen a’ kor foly vala, még nem múlt vala el, és így egy olyan tselekedetet, a’ melly sokáig tart, vagy gyakran elől adódik vala, p. o. *Épen a’ kor olvasok vala, midőn a’ Házamba bé-lépék*” (VERSEGHY 1821: 151 – kiemelés az eredetiben). KASSAI JÓZSEF pedig az elbeszélő múlt szociolingvisztikai korlátozottságára mutat rá: „Ezen múltt üdö [az elbeszélő múlt] a’ régiéknél nagy divatbann vala; ma pedig tsak a’ tudós Magyarok szólanak rajtta, a’ köz nép többnyire a’ múlttabbval él, p. o. azt *mondotta*, hogy ott *jártt*, és semmire sem *találtt*. Hogy tehát a’ köz-néptől különböztesse magát a’ beszédbenn a’ tudós: illik, hogy inkább [elbeszélő] múltt üdejü igékkel beszéljen és írjon” (KASSAI 1817: 188 – kiemelés az eredetiben).

A 19. század utolsó harmadában az elbeszélő múlt, általában a magyar múlt idők rendszere kiterjedt vita tárgyává vált. ARANY lentebb még idézendő kifejtése mellett többen állást foglaltak a magyar igeidőkről. A kérdésnek könyvet szentelt SZARVAS GÁBOR; eszerint a „történeti múlt” (vagyis az *-á/-é* jeles elbeszélő múlt) az elbeszélés fő eseményeit fejezi ki (SZARVAS 1872: 44, 302), míg az egyszerű (*-t* jeles) múlt idő befejezett múltat jelöl (SZARVAS 1872: 267). A monográfia szerzője a magyar bibliafordításokra és más, a kódexirodalomból, illetve további, legkésőbb 16. századi nyelvemlékekre alapozza a korabeli jelenre is érvényesített állításait. KOVÁCS MENYHÉRT (valójában KICSKA EMIL) az ógörög és a szláv nyelvek általános időleképezésére alapozva, azoknak megfeleltetve bírálja SZARVAS munkáját. A leírásba bevonja a szótári ige temporális (lényegében aspektuális) jellemzőit, és azt hozza viszonyba az igeidővel, sokáig elfeledett módon. SIMONYI (1905: 412–413) a *-t* jeles múlt időt befejezettnek nevezi, a másikat elbeszélő időalaknak, etimológiájukra összpontosít, megelőlegezve E. ABAFFY (1991, 1992) álláspontját.

A magyar történeti múlt idők leírását az utóbbi időben főképp az igeidő és az aspektus összefüggéseivel kísérelték meg, gyakran autonóm jellegűnek véve e kategóriákat, illetve az ige belső időbeliségét nem dolgozták ki a szükséges mértékben. Az értelmezések (vö. pl. J. SOLTÉSZ 1959; E. ABAFFY 1991, 1992; KIEFER 1996, 2006; NÉMETH 2001; É. KISS 2005; FAZAKAS 2007; HORVÁTH 2011; SZENTGYÖRGYI 2014; MOHAY 2015; HEGEDŰS 2016) egyrészt a múlt időeknek a beszédidőhöz való lineáris viszonyát, valamint befejezettség szerinti aspektuális értékét veszik alapul, illetve azt hangsúlyozzák, hogy az igeikötő történeti kialakulása és elterjedése eredményezte az igeidőrendszer leegyszerűsödését, főképp az elbeszélő múlt és az összetett múlt idők eltűnését. Ezek a nyelvtörténeti leírások főképp besorolás és ennek révén a funkciójelölés (funkciómegnevezés) révén jellemezték a múlt időket (az igeidőket), többnyire alaktani rendszerező nézőpontból kiindulva, főképp a régi történeti korokban, például a kódexek szövegeiben.

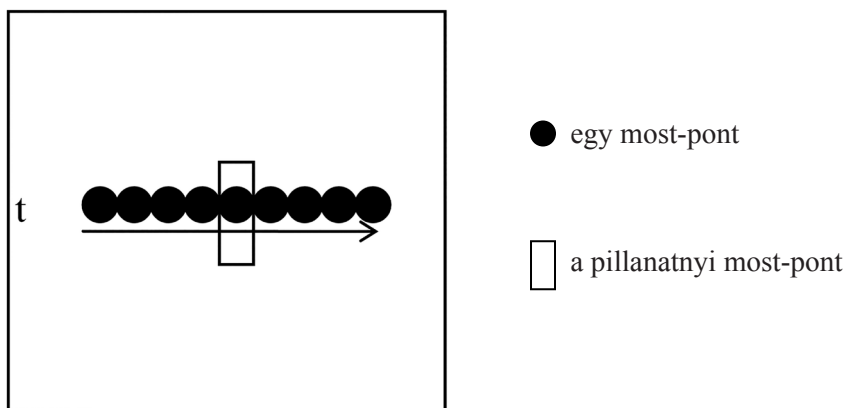
Mindezt jól foglalja össze SÁROSI (2003: 153): a történeti magyarban az „elbeszélő múlt a jelenrel kapcsolatban nem álló múlt kifejezése, múltbeli események elbeszélése”, míg a *-t* jeles múlt idő „a jelenre befejezett cselekvés jelölése, illetve később (a jelenben folyó vagy élőbeszédet tolmácsoló) párbeszédék múlt ideje”. Kevés figyelmet kapott azonban NÉMETH RENÁTA egy fontos megjegyzése az elbeszélő múlt funkciójáról: „Úgy képzelhetjük el őt [Martonfalvay Imrét Emlékiratai írása közben], mint aki szilárdan eltökélte, hogy most már igazán határozottan lép fel gazdáival szemben. Ilyenkor *-t* jeles múltat használ. Igyekszik szem előtt tartani célját, de az emlékek sodra minduntalan magával ragadja: ilyenkor átvált elbeszélő múltba” (NÉMETH 2001: 134).

Az eddigi kutatásokat tovább bővítve az időbeliség nyelvi kifejezésének leírására a komplex megközelítés a célravezető, amelynek meghatározó tényezője az ige belső időszerkezete, a mondat temporális referenciakerete és a szöveg időstruktúrája, a beszélő mindenkori fogalmi konstruáló nézőpontjából. Az idő kifejezésének meghatározó tényezője a temporalitás beszélő általi fogalmi megragadása és ige részének nyelvi leképezése, megkonstruálása.

4. Az idő és az idő leképezése az igével. Az igék időbeli folyamatokat fejeznek ki. Az ige időbeliségével kapcsolatban az iskolában az igeidőket tanítják: mi a jelen és a múlt idő jele, hogyan fejezzük ki a jövőt. Az igeinek azonban kétféle ideje van: az egyik a belső idő (az inherens temporalitás), a másik a mondatbeli igeidő. A belső idő minden szótári igeire jellemző, hiszen minden ige folyamatot fejez ki, amely időben történik: *megy, áll, van, esik*. Az igék azonban nem magukban állnak a szövegben, hanem mondat szerkezetek középponti részét képezik, ahol a beszélő nézőpontjának, konstruálási módjának, beszédidejének megfelelően valamilyen igeidőbe kerülnek, melyet alakilag is kifejezünk. A *megy, áll, van, esik* ige folyamatot fejez ki, amely folyamat megtörténhet a jelenben, megtörténhetett a múltban, és bekövetkezhet a jövőben is. Bármilyen igeidőben áll is az adott ige, a belső (inherens) temporalitása, a folyamat időbelisége megmarad: *ment, menni fog, áll, állt, esett, esik, esni fog*. A kétféle idő egyszerre és egymásra hatva érvényesül a mondatban, a szövegben, úgy, hogy összekapcsolódik egy harmadik idővel, a beszéd megértésének az idejével. Tehát amikor a magyar múlt időkről beszélünk, akkor tudnunk kell, hogy egy időbeli folyamat múltbeli lefutásáról van szó.

Az inherens idő a folyamatot kifejező nyelvi szerkezetek jelentésében pillanatnyi állapotok (azaz most-pontok) sorozata. Például a *megy* ige járással végrehajtott helyváltoztató mozgást fejez ki, amelyet a mozgó élőlény saját akaratból és energiaforrásból hajt végre. A *megy* ige a meghatározott mozgást időben fejezi ki, a mozgást pillanatnyi állapotok sorozataként. A pillanatnyi állapot (most-pont) a *megy* ige által jelölt mozgás komplex eseményében egy pillanatnyi konfiguráció fogalmi szerkezete. Ezek a pillanatnyi konfigurációk váltanak át sorban egymásból a következőbe. Ennek a jelentésnek a megkonstruálása szekvenciális feldolgozással (szekvenciális letapogatással, szkenneléssel) történik meg (l. az 1. ábrát, vö. LANGACKER 1987, 2008a, 2008b). Az egymásra következő pillanatnyi állapotok időbeli feldolgozása a szekvenciális letapogatás.

1. ábra
Az idő feldolgozása

Egy pillanatnyi állapot föltehetően megfelel az észlelés különböző, például vizuális és auditív műveleteit integráló perceptuális momentumnak, a másodperc törtrészének (vö. PÖPPEL 1994, 2009; I. EVANS 2003: 26, 2013; TOLCSVAI NAGY 2015). Egy pillanatnyi állapot feltételezi az előtte és utána álló pillanatnyi állapotokat. A szekvenciális letapogatás, az egymásra következően alapuló feldolgozás a filmkockák elemi állapotaiból összeálló folyamat feldolgozásával jellemezhető.

A folyamatot kifejező ige belső ideje ilyen pillanatnyi állapotok sorából áll. A folyamat idejét, a pillanatnyi állapotok sorát az adott nyelvi kifejezés, például az ige eseményszerkezete alakítja, az eseményszerkezet aktualizálja.

Az ige jelentésszerkezetének időbeli alszerkezete, a temporalitás szintén nagy változatosságot mutat. A következő tényezők különítendőek el: tartam (hosszúság és rövidség), kezdő- és végpont, intenzitás.

Minden mondatot, azaz minden szöveget valamilyen tér-idő kontinuumban mint referenciakeretben konstruál meg a beszélő (GIVÓN 1982; HEINE 1997; TRAUGOTT–DASHER 2002; TOLCSVAI NAGY 2015; I. még CHAFE 1994). A referenciakeretet mint korlátozott kiterjedésű megismerési, vonatkozási, feldolgozási teret az észlelő és beszélő ember állítja föl: minden cselekedetünk, a pusztán létezésünk térben és időben történik, és erről a temporalitásról mindig tudomásunk van. Az időre irányuló figyelem összetett, de korlátozott. Az emberi tudat folyamatosan feldolgozza és rendszeresen összegzi a környezetből érkező hatásokat és a saját belső állapot alakulását. Mindez időben megy végbe.

A mondatokban az időbeli referenciakeret nézőpontszerkezetében a legfontosabb kiindulópont a beszélő (a konceptualizáló) perspektívája, azon belül a beszéd ideje. A beszélő számára saját beszédideje, annak a folyamata a kiindulópont, az időbeli referenciapont (amely a valóságban időbeli folyamat), mert az elbeszélte esemény ideje a beszéd feldolgozó idejéhez van viszonyítva az episztemikus lehorgonyzással. A beszélő számára a beszédidő mint referenciapont a mindenkor itt és most.

Ebből a lehorgonyzó viszonyból ered a deiktikus igeidő, a magyarban a jelen, a múlt és a jövő: az elbeszélte esemény idejét a beszélő a beszéd itt és most idejéhez

viszonyítja, ahhoz lehorgonyozza. A lexikális ige által kifejezett sematikus folyamat a megvalósulás során véges igealak lesz: a mondatban az ige által kifejezett folyamat lehorgonyzódik, a beszélő nézőpontjából, a beszédhelyzethez (az itt és mosthoz) viszonyítva (l. LANGACKER 1987, 1991; BRISARD 2002; BRISARD ed. 2002; PELYVÁS 1996, 1998, 2006; PATARD–BRISARD eds. 2011). Az időjellel minden esetben episztemikus lehorgonyzás történik, mert az igeidő (múlt, jelen, jövő) megértése csak a beszédhelyzetre való vonatkozással lehetséges. A jelen idő feldolgozása, megértése a beszédidővel való azonosítás révén lehetséges, a múlt feldolgozása, megértése a beszédidőt megelőző időtartammal vagy időponttal való azonosítás révén lehetséges. A lehorgonyzás folyamata a következő szakaszokból áll:

1. szótári ige belső temporalitással: *esik*;
2. véges igealak igeidővel (pl. alaki múltban): *esett*;
3. időbeli referenciakeret a beszélő nézőpontjával (a beszéd idejét megelőzően történt): *Tegnap esett az eső*.

Eddig azt láttuk, hogy az ige egyrészt önmagában egy folyamat időbeliségét fejezi ki, másrészt az igeidővel mondatban véges igealkakként lehorgonyzódik a beszédhelyzethez, a beszélő nézőpontjához. Látnunk kell azonban, hogy mindez viszonyba kerül a beszélő és a hallgató megértési műveleteivel, amelyek szintén időben történnek. Ez utóbbi a feldolgozó (megértő) idő. Vagyis az elbeszélte eseményt nem egy időponthoz viszonyítjuk, hanem a beszéd megértésének időbeli folyamatához, még ha az rövid is.

A feldolgozó idő általában nagyon rövid, a megértett idő jóval hosszabb is lehet. A megértett és feldolgozó idő közötti viszony fontos. A (3) mondat nagyon rövid eseményt fejez ki, a (4) mondat hosszút. A mondatok és bennük az igék megértése azonban nagyjából azonos rövid idő alatt történik meg (LANGACKER 2008a: 79 példája):

- (3) *Zsuzsa nagyot tüsszentett.*
- (4) *A menet lassan vonult végig a városon.*

5. Az egyszerű és az elbeszélő múlt jelentésszerkezete. A szótári és a véges, mondatbeli ige szemantikáját immár ismerve megvizsgálhatjuk az egyszerű és az elbeszélő múlt jelentését. A korábbi szakirodalom az elbeszélő múltat hajlamos a folyamatosság kifejezésével jellemezni (a főntebb idézett nyelvtanok mellett l. pl. KUGLER 2000: 114), míg az egyszerű múlt inkább a befejezettség funkciójával kapcsolódik össze, amíg az elbeszélő múlt még használatos.

Am ha ez így lenne, nem lehetne érteni Arany levelének idézett részeit, illetve a teljes szöveget, pontosabban nem lehetne érteni Arany eljárását az igeidők változtatásában. De mint láttuk, az igeidő nem magában áll: egyrészt viszonyban van az ige belső idejével, a kifejezett folyamat temporalitásával, másrészt a feldolgozó idővel, azzal, hogy a beszélő és a hallgató időben dolgozza fel a nyelvi közlést.

A prototipikus egyszerű és elbeszélő múltat az eddigiek ismeretében, nyelvi tapasztalataink alapján a következőképpen lehet bemutatni.

A) A prototipikus egyszerű múlt a 19. századi használatban, szembeállítva az elbeszélő múlttal, a következőképpen jellemezhető:

1. egy múltbeli folyamat, amely pillanatnyi állapotok (konfigurációk) sorából áll, így dolgozza fel a beszélő és a hallgató;

2. van vagy lehet kezdő és végpontja, főképp végpontja, inkább zárt;

3. az elbeszélte esemény bármilyen régiségű, hosszúságú és összetettségű lehet;

4. a folyamat múltbeli, tehát nem tapasztalható közvetlenül a beszélő által, nem a beszéd ideje alatt megy végbe, nincs megismerő közvetlenség, a konstruáló távolsága, vagyis a közvetett megismerés, a szemtanúság vagy az átélés hiánya a meghatározó;

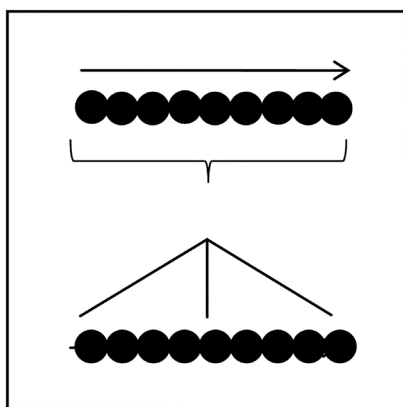
5. nincs közvetlen megfelelés pillanatnyi állapotoként, vagyis most-pontként az elbeszélte folyamat és a megértés (a beszéd) folyamata között, azok nem párhuzamosak, a feldolgozó folyamatot csak egészben, de időbeli folyamat jellegében dolgozza fel a megértő;

6. egyértelműen megmutatkozik az elbeszélte esemény múlt ideje és a beszéd jelen ideje közötti időbeli különbség, valamint a körülmények, korok közötti különbség.

E tulajdonságokból eredhet a „befejezett” hatás. Példa az egyszerű múltra az Arany-levélből: „Kerítésem, ólam, kertem teljes épségben *maradt*”.

2. ábra

A múlt idő feldolgozása az egyszerű múltban

a jelen beszédidő (referenciapont, a beszéd feldolgozásának ideje, megértő idő)

a múltbeli elbeszélte esemény ideje (feldolgozott idő)

B) A prototipikus elbeszélő múlt a 19. századi használatban, szembeállítva az egyszerű múlttal, a következőképpen jellemezhető:

1. egy múltbeli folyamat, amely pillanatnyi állapotok (konfigurációk) sorából áll, így dolgozza fel a beszélő és a hallgató;

2. van vagy lehet kezdő és végpontja, de nem ez áll a figyelem előterében, inkább nyitott;

3. viszonylag rövid, a konceptualizáló szeme előtt lezajló időhorizont a jellemző (LUHMANN 1998: 1008);

4. az elbeszélte esemény múltbeli, a beszélő nézőpontja az esemény elbeszélésében mégis belülről érvényesül, a meghatározó a megismerő közvetlenség, vagyis

a konstruáló közelsége, a közvetlen tapasztalása, a szemtanúság vagy az átélés megléte, mintha a beszélő közvetlenül tapasztalná a felidézett eseményt, annak idejét;

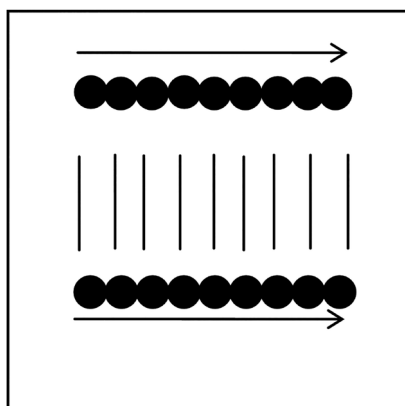
5. közvetlen megfelelés van pillanatnyi állapotoként, vagyis most-pontoként az elbeszélte esemény és a megértés folyamata között, azok párhuzamosak, a múltbeli folyamatot pillanatnyi állapotoként dolgozza fel a megértő, a saját feldolgozásának pillanatnyi állapotaival párhuzamosan;

6. a beszélői jelen és az elbeszélte múlt folyamata közötti távolság nincsen előtérbe helyezve időben, térben, körülményekben, kultúrában, mindez kívül esik a figyelmi hatókörön, éppen a közelség van jelölve, az, hogy a beszélő a múltbeli valóságban otthonos, a megkonstruált jelenet(sor), esemény számára ismert, köze van hozzá.

E tulajdonságokból eredhet a „folyamatos” hatás. Példa az elbeszélő múltja az Arany-levélből: „öntözni *kezdem* az égő romokat. Buzdításomra a nők is ezt *tevék*”.

3. ábra

A múlt idő feldolgozása az elbeszélő múltban

a jelen beszédivő (referenciapont, a beszéd feldolgozásának ideje, megértő idő)

a múltbeli elbeszélte esemény ideje (feldolgozott idő)

A múlt idő (ahogy minden igeidő) a mondatban a jelenet megkonstruálásában tényező (IMRÉNYI–KUGLER megj. a. rendszerében az első dimenzió, D1 a jelenet kifejezésében), a beszédaktus-érték szerint az időviszony kijelentése (D2), továbbá az időviszony kontextualizálása: távoli vagy közeli (D3).

A két múlt idő további vizsgálatakor, azok összehasonlítása során feltűnik, hogy fontos tényező a beszélő (vagy konceptualizáló) implicit hiánya az egyszerű múltban és implicit jelenléte az elbeszélő múltban. E variabilitásnak egyik megnyilvánulása az evidencialitás: a megnyilatkozási tudásnak, az evidencia forrásának, típusának nyelvi jelölése (l. AIKHENVALD 2004; KUGLER 2015). Az egyszerű múltban ennek nincsen jele, az elbeszélő múltban közvetlen evidencialitás, szemtanúság esetén gyenge vagy közvetett változat érvényesül. A magyar múlt idők és az evidencialitás kapcsolatát veti fel POMOZI (2014).

Másik megnyilvánulása a szubjektívizáció: a beszélő vagy valamely más cselekvő nem kifejtett, azaz bennfoglalt jelenléte, attitűdjének vagy hiedelmeinek,

nézőpontjának a rejtett kifejezése által, egy mondatban vagy szövegrészletben, anélkül, hogy a mondat vagy szövegrészlet nyílt és objektivizált résztvevőjévé válna (vö. TRAUGOTT 1989; LANGACKER 2006; KUGLER 2013).

Hozzá kell tenni, hogy e két igeidő funkcionálásában további tényezők is szerepet játszanak. Ilyen az igék idő- és eseményszerkezete általában, illetve ilyen a 19. században még gyakori szenvedő szerkezet, a létigés múltak és a határozói igeneves időszerkezetek sora.

Amikor most visszalapozunk Arany leveléhez, akkor láthatjuk, hogy a szövegben az egyszerű múlt elsősorban úgy mutatja be az eseményeket, állapotokat, mint amelyek esetében nem fontos a megismerő közvetlenség, a konstruáló távolsága, a közvetett megismerés, de meghatározó a szemtanúság vagy az átélés hiánya, nincs közvetlen megfelelés pillanatnyi állapotoként, vagyis most-pontoként az elbeszélte folyamat és a megértés folyamata között, a tűzvész időleges eredménye mintegy távoli az elbeszélő nézőpontjából.

Ezzel szemben az elbeszélő múlt a tűzvész újbóli feltámadását képezi le, amelynek során a beszélő (itt Arany) személyesen is érintett, és ezt a személyes érintettség perspektívájából mutatja be: a folyamat múltbeli, de mégis közvetlenül tapasztalható a beszélő által, a feldolgozó idő folyamata (a megértés idejében a most-pontok letapogatása) és az elbeszélte esemény részeként megértett idő (a leképezett folyamat most-pontjainak a letapogatása) profiláltan párhuzamos, közvetlen megfelelés van pillanatnyi állapotoként. Vagyis megfelelés van most-pontoként az elbeszélte folyamat és a megértés folyamata között, azok párhuzamosak, a múltbeli folyamatot pillanatnyi állapotoként dolgozza fel a megértő, a saját feldolgozásának pillanatnyi állapotaival párhuzamosan, a beszélői jelen és az elbeszélte múlt folyamata közötti közelség van jelölve időben, térben, az, hogy a beszélő átéli a múltbeli eseményt.

Talán nem véletlen, hogy ARANY Visszatekintés című tanulmányának a végén részletesen taglalja a két múlt idő funkcióit, s megállapítja, hogy az elbeszélő múlt a népnyelvben általában közvetlen múltat fejez ki. Ezt a kijelentést azonban rögtön árnyalja: „Van azonban eset, amikor ez *aligmúlt* jelentés nem vétetik oly szigorúan, hanem helyette a *váratlanság*, e miatti csodálkozás, sajnálat, szóval a felindulás valamely neme uralkodik s a pusztán idői vagy szókötési viszony jelölése helyett, a pusztán grammaticai árnyalat helyett oly magasabb szempont áll be, mely már az érzelmi világba szolgál: ilyenkor régebben történt eseményre is vitetik az *ék-ém* forma. Például. Két ismerős hosszabb távollét után összetalálkozik; beszélgetnek az azóta történt változásokról s az egyik felsőhajt: »*Meghala* szegény Péter is!« Lehet, hogy Péter halála épen nem új dolog, de nekik nem volt még alkalmuk egymás közt emlegetni s mint váratlanul, csak most történtet hozzák fel. De a másik már így felelne rá: »*Meg biz az, tavaly halt meg (nem hala) szegény!*«? (ARANY 1938: 363 – az idézetbeli kiemelések itt Aranytól származnak).

6. Néhány példa. Eddig tartott az általánosítás, az idealizáló leírás. Ám ismeretes, hogy a sémaként számon tartott nyelvi konstrukciók számos változatban valósulnak meg a nyelvi tevékenységben. S valóban, az elbeszélő múlt használata mutat változatosságot, sőt következetlenséget és bizonytalanságot is a 19. század során. Néhány példát hozok föl, röviden, írott, de nem szépirodalmi munkákból.

Kazinczy Ferenc Pályám emlékezete (1827–1828) című művében igen sűrűn élt az elbeszélő múlttal, meglehetősen, bár nem teljes következetességgel, de a fő irányt tartotta. Nála inkább azt lehet tapasztalni, hogy az egyszerű múlt is előfordul olyan helyeken, ahol az elbeszélő jöhetne. A múlt idő közötti szerepkülönbség a nézőpont-irányítás egyik fontos eljárása itt. Az egyszerű múlt azt jelöli, ami szokás, általános, hosszabb távú vagy hosszabb érvényű vagy lezárult a múltban. Az elbeszélő múlt ezzel szemben azt fejezi ki, ami közvetlen élmény, valós vagy elképzelt. Két jellemző részlet a műből ezt mutatja be: „Bossányi Ferencnek ifjabb, sőt még férfiéveiben is, igen szép keze-írása volt, ’s sorai egyenest *folytak* mind oldalt, mind legelé, mintha lineázva volna a’ papiros: most *reszkete* jobbja, ’s nagy fáradtsággal, de még mindég egyenest és igen csinosan *írt*; ’s ez miatt hol patvaristát *tarta*, még hivatalt nem viselvén is, hol írni-tudó inast” (Kazinczy 2009: 473). – „Egy nap (1774.) tavasz’ elején atyám ’s anyám látni *jövének*. Minthogy Regmecz Patakhhoz csak három órányi távolban van, még az nap haza *tértek*. Szokatlan aggodalom *rohana* rám elválásukkor. *Felszökém* szekerekre, ’s messze *kísértem* el Újhely felé. Harmad nap múlva üresen *jöve* szekerek azon izenettel, hogy a’ Katonai-Orvost küldjem ki, mert atyám rosszul van, ’s a’ Vármegye’ Orvosa falura *vitetett*. *Mentem* én is, ’s ott *maradék*. – Mártzius’ 20-dikán *elhala*, élte’ 42-dik esztendejében; ’s 38 esztendő Özvegyét hét élő gyermekkel *hagyá*, a’ nyolczadik öt holnap múlva *leve meg*” (Kazinczy 2009: 478).

Kölcsey Ferenc egyes írásaiban és beszédeiben nincsen elbeszélő múlt. Ilyen például A szatmári adózó nép állapotáról mondott nevezetes beszéde, illetve a sok vitát gerjesztő bírálata: Csokonai Vitéz Mihály munkáinak kritikai megítéltetések. Ugyanakkor más szövegeiben az elbeszélő múlt a közvetlen személyest mutatja, ami személyében is érinti, valamint ami folyamatként tapasztalható, míg az egyszerű múlt a közvetett és lezárt múltat fejezi ki. Búcsú az országos rendektől című beszéde (1835) ezt példázza: „Szatmár megyének két követei, kik honunkból együtt *jövének* az ország törvényhozásában résztvenni, most utólszor állunk itt a T. KK. és RR. szép koszorújában [...] Mit *valánk* teendők? Engedni? Az szívünk győződésével meg nem fért. Nem engedni? Azt követi kötelességünk nem hagyta. Tehát *folyamodánk* küldöinkhez: szabadítanak fel régi elveinket: szabadítanak fel megkezdett pályánkat, melyen mi a haza szerencséjének eszközeit feltalálhatni *reméltük*. Nem tevék; s szabadságokban *volt* nem tenni” (Kölcsey 1975: 651–652).

Kemény Zsigmond esszéiben már kevés az elbeszélő múlt, s prototipikus funkciója alig működik. Szövegeiben inkább a folyamatos jelleg uralkodik, az is elsősorban a *vala* igealakokkal, amely múltbeli hosszabb időtartamot jelöl, illetve a határozói igenév és a szenvedő igealakokkal. Visszatekintések Erdély múltjára és gr. Bethlen János politikai pályájára című tanulmányában (1851) így ír: „Aztán már a *Zápolyák* korának végéveiben a latin nem *vala* Erdély kormánytanácsának és törvényhozó terméké nyelve. A közigazgatás és közkezelés többnyire magyarul *folyt*. A nemzeti szellem s hang *lőn* általános jelleme a műveltebb társadalmi életnek és a fejedelmek udvarában kizárólag *uralkodott*” (Kemény 1971: 46 – a *Zápolyák* szó kiemelése Keménytől származik). Illetve: „nem csoda, ha midőn Pozsonyban latin törvény, Bécsben német központosítási irány *uralkodott*, a részvét szünetlen új táplálékot *nyert* Erdély iránt, hol a nemzetiség utolsó védbástyái lerontva vagy elgyengítve még nem *valának*” (Kemény 1971: 47).

Horváth Mihály Huszonöt év Magyarország történetéből (1868) című történeti munkája vegyes képet mutat. Az Előszóban nincs elbeszélő múlt, a részletező fejezetekben azonban előkerül, főképp a folyamat- vagy állapotjelleg temporalitását hangsúlyozandó.

7. Az időfogalom módosulása a 18. század végétől. Nincsen értelmes különbség a világról és a nyelvről való ismeretek között, a nyelv enciklopédikus jellegű. Ezért az idő tapasztalata leképeződik a nyelv időkonstrukcióiban, és az időtapasztalat változása megjelenik a nyelv időleképezésében (a nyelvi változásra l. KELLER 1990; CROFT 2000; TRAUGOTT–DASHER 2002).

Az elbeszélő múlt kihalásának több oka kimutatható. E tényezők nem közvetlen okok, inkább motiváló kulturális hatások, amelyek a megismerés módjait és az abból eredő ismeretek jellegét alakították, elsősorban a korábban nem tapasztalt éles váltásokkal, vagyis az idő fogalmával kapcsolatos tapasztalati tér és az elváráshorizont átalakulásával. Ez volt az újkor megvalósulása, KOSELLECK (2003) értelmében.

Az igekötős szerkezetek kiterjedése a 18–19. században már nyilvánvaló tényező volt, ez már korábban is hatott, és amúgy ezt is kiváltotta valami.

A magyar sztenderd nyelvváltozat ugyan kodifikálta az elbeszélő múltat, de nem erőltette használatát, amely az írott szövegekkel szemben az élőbeszédben már nem volt gyakori. A „nyelvújítás” a növekvő mértékű közösségi reflexió az anyanyelvre. Ennek fő részeként a sztenderd kiválasztása és kodifikációja nem csupán közvetlenül a múlt idők rendszerére hathatott, hanem azzal a ténnyel, hogy maga a sztenderd korábban nem volt. Ezért a nyelvi múlt élesebben elválik a jelentől. Ehhez járul a sztenderd kiterjesztése: ennek értelmében a jövő a sztenderd, az eszményi magyar nyelv, amely időtlen egyetemes és kortárs európai kritériumoknak felel meg.

A reformkor, de különösen az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc az egész társadalomra mint cselekvőre és mint elszenvetőre hatott. Az idő tapasztalata megváltozott: a közvetlen múlt is levált a jelenről, miközben az e világi jövővárás meghatározó lett. A nagyon gyors és alapvető társadalmi és politikai változások lerombolták az idő korábbi értelmezését, amely összefüggött a hagyomány értelmezésével, mely szerint az ősi az örök és állandó. A magyar romantikát nem jellemezte vallási megújulás, ugyanakkor a közösség, a nemzet eredetét és korábbi szakaszait elkülöníti a jelentől, amelyet a várt jövő felől értelmez (a Himnusz és a Szózat szövegében is).

A polgárosodás, iparosodás nyomán a természeti alapú feladatorientált időfelfogást fokozatosan felváltotta az óraorientált időfelfogás (DOBSZAY–FÓNAGY 2003: 70–72).

A felvilágosodásban a múlt általában jobban elvált a jelentől, körülhatároltabb és távolibb lett. Tényező lett az események egyszerűsége, a hatástörténet jelentősége, a jövőnek, a jövőbeli újnak az elvárása és hatása a jelenre a fejlődés, haladás fogalmainak megjelenésével, a közösségi szemantika korábban nem látott módon dinamikusan alakult, amely összefüggött az információ új és közvetett jellegének fontosság válásával és a szemtanúságnak a háttérbe szorulásával. Mindeközben az eszkatológia jelentősége elhalványult (vö. LUHMANN 1998: 997–1016; KOSELLECK 2003: 17–40, 345–399).

Ezek a kulturális folyamatok a múltat távolságként leképező nyelvi szerkezetnek kedveztek, egymást kölcsönösen erősítve.

8. Mi maradt? Az elbeszélő múlt múlttá válása után maradt:

1. az egyszerű múlt, kiterjesztve minden olyan múltként konstruált eseményre, amely egyszerű igealakkal kifejezhető, már nem az elbeszélő múlttal szemben és párban;

2. a hiány, mert az egyszerű múlt ugyanakkor nem vette át az elbeszélő múlt funkcióit, nem fejez ki episztemikus közvetlenséget;

3. az imperfektív igealak (jellegzetesen igeikötő nélkül), amely múlt időben képes egyfajta folyamatosságot kifejezni, de az episztemikus közvetlenséget kevésbé;

4. a körülírás, főképp az evidencialitás formáival, például: *láttam, amikor..., hallottam, ahogy..., ott álltam, amikor..., tapintani lehetett a..., X mesélte, hogy...*

Átalakult a magyar időkonstruálás, módosult magyar mondatban, és szűkültek a történet elbeszélhetőségének a lehetőségei: közvetlenül nem tudjuk a múltbeli közvetlenséget kifejezni.

9. Összegzés. A fenti kifejtésben (mely számos további részlet kidolgozását kívánja meg) azt láttuk, hogy

1. a nyelvtani idő összefügg az idő általános (nem csak nyelvi) feldolgozásával;

2. az egyszerű és az elbeszélő múlt idő szignifikáns mértékben különbözött a 19. században is, az írott, magas színvonalú szövegekben;

3. az elbeszélő múlt a beszélőhöz képest episztemikus közvetlenséget, az átélést és a szemtanúságot fejezte ki, míg az egyszerű múlt a beszélőtől eltávolított múltat;

4. a múlt idők, mint az igeidők általában, csak az ige belső időbeliségével és a mondat időszerkezetével együtt értelmezhetők, és ennek megfelelően változnak.

Az elbeszélő múlt kihalása átalakította a magyar mondatban egy jelentős tartományát: a múltból való beszéd elsősorban objektívizációs, távolságtartó, megismerő közvetlenség nélküli módon lehetséges. A látszólag grammatikai, „ragozási” kérdés tehát a magyar közösségi szemantika alakulástörténetének egy jelentős szakaszára mutat rá, amely ma is jelentékenyen befolyásolja a múltból való beszéd lehetőségeit.

Kulcsszók: episztemikus lehorgonyzás, episztemikus közvetlenség, egyszerű múlt, elbeszélő múlt, múlt, szemtanúság, temporalitás.

Hivatkozott irodalom

E. ABAFFY ERZSÉBET 1991. Az igemód- és igeidőrendszer. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 104–121.

E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igemód- és igeidőrendszer. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 120–183.

AIKHENVALD, ALEXANDRA Y. 2004. *Evidentiality*. Oxford University Press, Oxford.

- Akadémia 1846 = *A' magyar nyelv' rendszere*. Közre bocsátá a' Magyar Tudós Társaság, Budán.
- ARANY JÁNOS 1938. Visszatekintés. In: *Arany János összes prózai művei és műfordításai*. Franklin Társulat, Budapest. 309–366.
- Arany János 1975. *Arany János levelezése 1828–1851*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BRISARD, FRANK 2002. Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In: BRISARD ed. 2002: xi–xxxiv.
- BRISARD, FRANK ed. 2002. *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- CHAFE, WALLACE 1994. *Discourse, Consciousness, and Time: The Flow and Displacement of Conscious Experience in Speaking and Writing*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- CROFT, WILLIAM 2000. *Explaining Language Change. An Evolutionary Approach* Longman, London.
- Debreceni Grammatika 1795. *Magyar Grammatika, mellyet készített Debreczenben egy Magyar Társaság*. A Magyar Hírmondó íróinak költségével, Alberti betűivel, Bétsbenn.
- DOBSZAY TAMÁS – FÓNAGY ZOLTÁN 2003. A rendi társadalom utolsó évtizedei. In: GERGELY ANDRÁS szerk., *Magyarország története a 19. században*. Osiris Kiadó, Budapest. 57–123.
- EVANS, VYVYAN 2003. *The Structure of Time. Language, meaning and temporal cognition*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- EVANS, VYVYAN 2013. *Language and Time. A Cognitive Linguistics Approach*. Cambridge University Press, Cambridge. <http://doi.org/10.1017/CBO9781107340626>
- FAZAKAS EMESE 2007. *A fel, le és alá magyar igeekötők használata a kései ómagyar kortól napjainkig*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- GIVÓN, TALMY 1982. Evidentiality and epistemic space. *Studies in Language* 6: 23–49.
- GIVÓN, TALMY 2001. *Syntax. An introduction*. Revised edition. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- GYARMATHI SÁMUEL 1794. *Okoskodva tanító nyelvmester*. Nyomtatott Hochmeister Márton, Tsász K. Dicast. Könyvnyomtató és priv. Könyvtár betűivel, Kolozsvárat.
- HEGEDŰS ATTILA 2016. Az összetett múlt idők és használatuk a kései ómagyar korban. *Magyar Nyelv* 112: 74–80. <http://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2016.1.74>
- HEINE, BERND 1997. *Cognitive Foundations of Grammar*. Oxford University Press, Oxford.
- HORVÁTH LAURA 2011. Aspektusjelölés kései ómagyar és középmagyar kori szövegekben. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA szerk., *Nyelvelmélet és diakrónia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 205–223.
- Horváth Mihály 1868. *Huszonöt év Magyarország történetéből*. Ráth Mór, Pest. 2. kiadás.
- IMRÉNYI ANDRÁS – KUGLER NÓRA megj. a. Mondattan. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Osiris Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KASSAI JÓZSEF 1817. *Magyar Nyelvtanító Könyv*. Sárospatakonn. Nyomtatá Nádaskay András.
- Kazinczy Ferenc 2009. Pályám Emlékezete. In: Kazinczy Ferenc, *Pályám Emlékezete*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 471–530.
- KELLER, RUDI 1990. *Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*. Francke Verlag, Tübingen.

- Kemény Zsigmond 1971. Visszatekintések Erdély múltjára és gr. Bethlen János politikai pályájára. In: Kemény Zsigmond, *Élet és irodalom*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 41–121.
- KEMMER, SUZANNE – BARLOW, MICHAEL 2000. Introduction: A usage-based conception of language. In: BARLOW, MICHAEL – KEMMER, SUZANNE eds., *Usage-Based Models of Language*. CSLI Publications, Stanford. vii–xxviii.
- KIEFER FERENC 1996. Az igeaspektus areális-tipológiai szempontból. *Magyar Nyelv* 92: 257–262.
- KIEFER FERENC 2006. *Aspektus és akcióminőség különös tekintettel a magyar nyelvre*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. KISS KATALIN 2005. Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *Magyar Nyelv* 101: 420–435.
- KOSELLECK, REINHART 2003. *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Atlantisz, Budapest.
- Kölcsey Ferenc 1975. *Válogatott művei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- KOVÁCS MENYHÉRT [KICSKA EMIL] 1881. A magyar igeidőkhöz. *Magyar Nyelvőr* 293–303, 389–399.
- KUGLER NÓRA 2000. Az igeragozás. In: KESZLER BORBÁLA szerk., *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 104–126.
- KUGLER NÓRA 2013. A subjektívizáció jelenségének nyelvészeti értelmezései. *Magyar Nyelvőr* 137: 8–30.
- KUGLER NÓRA 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- LABOV, WILLIAM 1982. Building on Empirical Foundations. In: LEHMANN, WILLIAM P. – MALKIEL, YAKOV eds., *Perspectives on Historical Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 17–92.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford.
- LANGACKER, RONALD W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume II. Descriptive Application*. Stanford University Press, Stanford.
- LANGACKER, RONALD W. 2002. Deixis and subjectivity. In: BRISARD ed. 2002: 1–28.
- LANGACKER, RONALD W. 2006. Subjectification, grammaticalization, and conceptual archetypes. In: ATHANASIADOU, ANGELIKI – CANAKIS, COSTAS – CORNILLIE, BERT eds., *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 17–40. <http://doi.org/10.1515/9783110892970.17>
- LANGACKER, RONALD W. 2008a. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- LANGACKER, RONALD W. 2008b. Sequential and summary scanning: A reply. *Cognitive Linguistics* 19: 571–584. <http://doi.org/10.1515/COGL.2008.022>
- LUHMANN, NIKLAS 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- MOHAY ZSUZSANNA 2015. Boszorkányperek múlt időben. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A magyar nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 121–128.

- NÉMETH RENÁTA 2001. Múlt idejű igerendszerünk a korai középmagyar korban. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor alaktan*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 131–138.
- PATARD, ADELINE – BRISARD, FRANK eds. 2011. *Cognitive approaches to tense, aspect and epistemic modality*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. [http://doi.org/\[-\]10.1075/hcp.29](http://doi.org/[-]10.1075/hcp.29)
- PELYVÁS, PÉTER 1996. *Subjectivity in English. Generative Grammar Versus the Cognitive Theory of Epistemic Grounding*. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- PELYVÁS PÉTER 1998. A magyar segédigék és kognitív predikátumok episztemikus lehorgonyzó szerepéről. In: BÜKY LÁSZLÓ – MALECZKI MÁRTA szerk., *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei III*. JATE, Szeged. 117–132.
- PELYVÁS, PÉTER 2006. Subjectification in (expressions of) epistemic modality and the development of the grounding predication. In: ATHANASIADOU, ANGELIKI – CANAKIS, COSTAS – CORNILLIE, BERT eds., *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 121–150. <http://doi.org/10.1515/9783110892970.121>
- POMOZI PÉTER 2014. A magyar múltidő-rendszer térben és időben az evidencialitás tükrében. In: FAZAKAS EMESE – JUHÁSZ DEZSŐ – T. SZABÓ CSILLA – TERBE ERIKA – ZSEMLYEI BORBÁLA szerk., *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, Budapest–Kolozsvár. 85–100.
- PÖPPEL, ERNST 1994. Temporal mechanisms in perception. In: SPORNS, OLAF – TONONI, GIULIO eds., *Selectionism and the brain. International review of neurobiology* 37. Academic Press, San Diego. 185–201. [http://doi.org/10.1016/S0074-7742\(08\)60246-9](http://doi.org/10.1016/S0074-7742(08)60246-9)
- PÖPPEL, ERNST 2009. Pre-semantically defined temporal windows for cognitive processing. *Philosophical Transactions of the Royal Society B* 364: 1887–1896. [http://doi.org/\[-\]org/10.1098/rstb.2009.0015](http://doi.org/[-]org/10.1098/rstb.2009.0015)
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Morfématörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris, Budapest. 129–172, 352–371, 610–617, 719–724.
- SIMONYI ZSIGMOND 1905. *A magyar nyelv*. Athenaeum, Budapest. 2. kiadás.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1959. *Az ősi magyar igeekötők* (meg, el, ki, be, fel, le). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZARVAS GÁBOR 1872. *A magyar igeidők*. Eggenberger, Pest.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. Az ómagyar múlt idők rendszerének kiépülése. In: HAVAS FERENC – HORVÁTH KATALIN – KUGLER NÓRA – VLADÁR ZSUZSA szerk., *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 258–267.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Kiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2015. *Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TOMASELLO, MICHAEL 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TOMASELLO, MICHAEL ed. 2003. *The new psychology of language. Cognitive and functional approaches to language structure*. Lawrence Erlbaum, Mahwah–London.

- TRAUGOTT, ELIZABETH CLOSS 1989. On the rise of epistemic meanings in English: an example of subjectification in semantic change. *Language* 65: 31–55. <http://doi.org/10.2307/414841>
- TRAUGOTT, ELIZABETH CLOSS – DASHER, RICHARD B. 2002. *Regularity in Semantic Change*. Cambridge University Press, Cambridge.
- VERSEGHY FERENC 1821. *Magyar Grammatika*. A' Királyi Magyar Universitás' Betüivel, Budánn.

The metamorphosis of pasts

Modifications in the semantic and narrative grounding of the Hungarian past tenses after the 18th century

A significant change occurred in the tense system of Hungarian during the 18th and 19th centuries: earlier speakers used four different past tenses while, by the middle of the 19th century, only one past tense remained for construing a scene as taking place prior to the time of discourse. This seemingly simple historical process, however, proves to be a highly complex transformation in the conceptualization of temporality in every respect: the object of modification was the temporal reference frame of clauses and discourses as such. The theoretical framework of the investigation presented here is Langacker's Cognitive Grammar. The paper discusses two formerly used past tenses: (1) the simple past tense that expressed events completed prior to the processing time, and (2) the imperfective past that expressed past events as ongoing actions or events directly experienced or evoked by the conceptualizer. The imperfective past focused on epistemic immediacy while the simple past expressed non-immediacy, construed in the clausal context. By contrast, the modern way of conceptualizing the past involves deictic past tense; i.e., it is temporal distance that has the basic function, with the aspectual content of the verbs being responsible for everything else.

Keywords: epistemic grounding, immediacy, imperfective past, simple past, temporality, witnessing.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra

Az orvosi recept mint szövegtípus a 16–17. században. 2. rész

A szövegtípus kognitív megközelítési lehetősége*

5.3.2. Instrukciós rész. Az iniciátort követi a receptek fő funkcionális egy- sége, az instrukciós rész, amely részben tartalmazza a szövegtípus központi beszédaktusát, az instrukciót, az utasítást. Ez leggyakrabban igei formákhoz kötődik. Az instrukció jellemzően a tárgyas igék egy viszonylag szűk szemantikai köréből kerül ki, és prototipikusan E/2. személyű felszólító módú igealakban reprezentálódik (*végy, törd össze, kenjed* stb.). A különféle eljárások igei reprezentációin kívül az instrukciós rész tartalmaz még a szövegtípusban központi fontosságú hozzávalókat és a hozzájuk kapcsolódó mértékeket, mértékegységeket. Ebben a funkcionális részben található meg továbbá az elkészítés módjához, idejéhez, az alkalmazáshoz és az adagoláshoz kapcsolódó információk is. Ezek közül a szövegtípus fő funkciója köré szerveződő fő beszédaktust, az instrukciót mutatom be részletesen.

A receptek fő funkciója az utasítás, az instrukció arra nézve, hogyan érhetjük el a HASZNOSAT. Az instrukció leggyakrabban igei szerkezethez kötődik. A korai receptekben az instrukciók nyelvi reprezentációi nagyfokú variabilitást mutatnak. Ez szorosan összefügg az adott beszédhelyzet tipikus, sematikus megalkotási módjaival, a közösség konvencióval, ezek sztenderdizáltsági fokával, valamint az interakció tényezőivel.

Az elemzésben az instrukciót beszédaktusként, a direktívum egy speciális típusaként kezeltem, és ennek a közvetlen és a közvetett megjelenési módjaival is foglalkozom, ami szoros összefüggést mutat a TUDÁS és a CSELEKVÉS megoszlásával. Az orvosi receptbeli instrukciót két funkcionális kognitív megközelítésű beszédaktus-modell segítségével mutatom be (CROFT 1994; PANTHER–THORNBURG 1997, 1998). CROFT az illokúciós aktusok grammatikalizációjából indul ki, párhuzamba hozva a gyakori nyelvtani struktúrákat a fő nyelvi funkciókkal (*iconic motivation*; CROFT 1994: 461). Három fő mondatípust, és ennek megfelelően három fő beszédaktus különít el: a kijelentőt (*declarative*), a kérdőt (*interrogative*) és a felszólítót (*imperative*). Ezeket párhuzamba hozza a TUDÁS–AKCIÓ–ÉRZELEM hármas dimenziójával, a VÉLELEM–VÁGY–INTENCIÓ pszichológiai modelljével, amely a személyközi interakciónak a leírására alkalmazható. Rámutat továbbá arra is, hogy a beszédaktusok nem alkotnak élesen elkülönülő típusokat, hanem fokozatosan helyezhetők el egy kontinuum mentén. Így létezik egy kontinuum a kijelentések és a felszólítások között, a kijelentések és kérdések között, valamint a kijelentések és a felkiáltások között (l. bővebben CROFT 1994: 470).

A korai receptekben fellelhető instrukciók a kijelentő és a felszólító mód kontinuumában ragadhatók meg, jellemzően a TUDÁShoz és CSELEKVÉShez kötődően.

* A tanulmány első részét l. Magyar Nyelv 112. 2016: 385–400. DOI: 10.18349/Magyar[-]Nyelv.2016.4.385.

Az instrukciók típusait a prototipikus reprezentációtól indulva (felszólítás) mutatatom be a kijelentő mód felé haladva (vö. 4. ábra). Az instrukciókat alapvetően két orvosi könyv (AM., PC.) és két mindennapi receptgyűjteményből vett példák (OLO., MBM.) alapján szemléltetem. A gyakoriság és az egyes recepttípusok összefüggéseire csak érintőlegesen térek ki (erről részletesen l. KUNA 2012a).

4. ábra

A 16–17. századi orvosi recept instrukciói

FELSZÓLÍTÓ MÓD	DEONTIKUS MODALITÁS	KIJELENTŐ MÓD
<ul style="list-style-type: none"> • E/2. • E/3. • T/3. • T/1. • passzív • <i>legyen</i>(ek) 	<ul style="list-style-type: none"> • kell + főnévi igenév 	<ul style="list-style-type: none"> • ígerves szerkezetek (határozói igenév, melléknév + főnévi igenév stb.) • ha – akkor (E/2.) • összetevők felsorolása • egyéb kifejezések (modális kifejezések, passzív szerkezetek stb.)

A felszólítás, azon belül is elsődlegesen a második személyű felszólítás tekinthető az instrukció prototipikus nyelvi kifejtésének. Ez megfigyelhető a vizsgált anyagban is, ahol az instrukció leggyakrabban a felszólítás valamilyen formájában konceptualizálódik, hasonlóan más rokon szövegtípusokhoz. A felszólításra jellemző általánosan, hogy a személyközi viszonyokat (az interperszonalitást) jobban előtérbe helyezi a személytelenebb instrukciós formákhoz képest. A korai receptekben a felszólítások lehetnek E/2., E/3., T/3. és ritkán T/1. személyűek, valamint kötődhetnek passzív szerkezethez vagy a *legyen* felszólító alakhoz (l. 3. táblázat). Az egyes felszólító alakok vonatkozása eltérő lehet. Az E/2. felszólítás jellemzően a gyógyítóhoz szól, de a beteget is megcélozhatja. Az E/3. felszólítás szinte kivétel nélkül a betegre irányul, és megfigyelhető, hogy gyakrabban keveredik más instrukciós mintákkal. A T/3. és T/1. felszólító alakok jóval ritkábban fordulnak elő, mint az egyes számú alakok. Az előbbi általános gyógyító személyekre vonatkozik, míg az utóbbi a szerzőnek a gyógyításba való bevontságát is jelzi. A felszólítás konceptualizálódhat úgy is, hogy nem horgonyzódik le személyhez. Ezek előfordulási aránya szintén alacsony. A *legyen* típusú felszólítás a gyógyítás körülményeit hangsúlyozza. A passzív felszólítások pedig jellemzően a tudományosabb igényű munkákban jelennek meg, más mintákkal keveredve.

3. táblázat

A felszólító módú reprezentációk a 16–17. századi magyar nyelvű receptekben

Felszólító módú alakok	Példák
E/2. személyű felszólító alak	<i>főzd össze, kend meg</i> (OLO. 58); <i>reszelj, törd össze</i> (PC. 4); <i>egyed, rágyad</i> (MBM. 33); <i>mosd meg</i> (MBM. 121)
E/3. személyű felszólító alak	<i>rakja, töltsön, kösse</i> (OLO. 1513); <i>igyék</i> (PC. 19); <i>rágja</i> (PC. 23); <i>vegye, szíjjon fel</i> (MBM. 508)
T/1. személyű felszólító alak	<i>úgy enyhítsük a fájdalmat</i> (PC. 95)
T/3. személyű felszólító alak	<i>kenjék</i> (OLO. 1366); <i>égyessenek, mossák</i> (PC. 1)
<i>legyen</i>	az étel keveses és hideg természetű <i>legyen</i> (AM. I. 3a); kevés ecet is <i>legyen</i> közte (AM. I. 4b)
passzív	borital <i>távoztassék</i> (AM. I. 6b); az gyógyítás <i>kezdessék</i> az érvágáson (AM. I. 7a)

A felszólító módhoz szorosan kapcsolódik a deontikus modalitás, ami ugyan a kijelentő módú instrukciókhoz tartozik, mégsem az egyéb kijelentő módú instrukciókkal együtt tárgyalom. Ezt az is indokolja, hogy a *kell* + főnévi igenév az utasításban erősen konvencionizált megvalósulásnak tekinthető. Az E/2. személyű felszólítás mellett a korai receptek második leggyakoribb instrukciós formájának tekinthető, amelyben néhány példától eltekintve a személy kifejtetlen marad (pl. *enyhítéshez kell nyúlunk*; PC. 95). Az igeneves konstrukció a kijelentés és a felszólítás kontinuumában található, és gyakran keveredik egy szövegen belül más instrukciós mintákkal.

„A deontikus beszédhátter szabályokból, konvenciókból és a beszélő elvárásaiából, illetőleg az azokat reprezentáló kijelentésekből áll.” (KIEFER 2005: 60.) A deontikus beszédhátteret alkotják olyan kifejezések, amelyek rendelkezéseket vagy személyek közötti hierarchikus viszonyt reprezentálnak. A korai orvosi recept esetében inkább ez utóbbiról van szó, amelyben a hierarchia alapját a gyógyításhoz kapcsolódó TUDÁS szolgáltatja. A mai magyar receptek esetében *kell* + főnévi igeneves forma soha nem fordul elő, ezek inkább az orvos-beteg kommunikációra, illetve a gyógyszerek használati utasításaira szorítkoznak. A korai receptekben a *kell* + főnévi igeneves szerkezetekben az intézkedések szükségszerűsége kerül előtérbe: noha a megnyilatkozó TUDÁSánál fogva felelősséget vállal az információért, a kifejezés, a többi igeneves szerkezethez hasonlóan, személytelen. Így az interperszonális viszonyok háttérbe szorulnak, ahogy ez a példákából is látható: *kell megönten*i és *[kell] reá kötni* (OLO. 34); *eret kell vágatni* (PC. 9); *mosni kell* (PC. 11, 13); *meg kell főzni, kenni kell* (MBM. 511).

A receptekben a felszólító módú alakokon és a *kell* + főnévi igeneves instrukciókon túl számos kijelentő módú, indirekt instrukció található. Ezek előfordulási

gyakorisága, konvencionálizáltsága változó, és sok esetekben összefüggést mutat az orvosi szöveghagyomány szintjeivel, illetve a recepttípusokkal. Jellemző, hogy a kijelentő módhoz kapcsolódó instrukciók az igékben nominális tulajdonságokat mutatnak fel. Olyan utasításokkal is találkozhatunk, amelyekben az igei rész teljesen hiányzik, vagy egy logikai viszony részeként vesz részt a 'hogyan csináld' funkció kifejtésében (vö. 4. táblázat).

4. táblázat

Az instrukció kijelentő módhoz kötődő reprezentációi

Kijelentő módú reprezentációk	Példák
-ván/-vén határozói igenév	<i>egybe elegyítvén</i> (OLO. 372), <i>megettörvén, kifacsarván</i> (PC. 15) <i>őszvefacsarván</i> (MBM. 513)
<i>jó/hasznos</i> + főnévi igenév/főnév	<i>jó, ha orrába csöpögteti</i> (OLO. 855); <i>megvágatni igen hasznos</i> (PC. 8.); <i>álm ellen jó</i> (MBM. 427)
<i>ha – akkor</i>	<i>ha az veronikának vizét veszed, azt iszod</i> (MBM. 1247)
mértékegységek listázva + minimális vagy teljesen hiányzó igei szerkezet	Sárga víz, francuról való. Mastix lott 1, Minium lott fél, Tömjén lott fél, Hosszú borsó lott negyed, Sáfrány negyed rész lott negyed, Égett bor egy meszellyel. (TOK. 28)

Összegzésként elmondható, hogy a 16–17. receptek instrukciós részét változatos nyelvi reprezentáció jellemzi. Az egyes reprezentációk nem ugyanolyan gyakorisággal, és a szöveghagyomány egyes szintjeihez kötődve különböző arányban jelennek meg, sokszor egymással keveredve. Az instrukció jellemzően igei szerkezethez kötődik, és prototipikusan a felszólítás révén, személyközi interakcióban reprezentálódik. A prototipikus instrukciónak az E/2. személyű felszólítás tekinthető, amely a *kell* + főnévi igeneves szerkezettel együtt a legkonvencionálizáltabb és leggyakoribb instrukció a szöveghagyománytól függetlenül (l. KUNA 2012a). Ez nagy valószínűséggel összefüggésbe hozható a pálcás ordináció közvetlen nyelvi közegével, az átvett külföldi mintákkal, valamint a TUDÁS által teremtett hierarchiával. Az instrukciónak azonban számos más, nem prototipikus nyelvi formája is megjelenik a felszólítás és a kijelentés kontinuumában a beszélői jelentés más-más aspektusát kiemelve. Az instrukció nem prototipikus reprezentációihoz nyújthat segítséget a PANTHER–THORNBURG (1997, 1998) által kidolgozott forgatókönyvmodell, amely a közvetett beszédaktusok leírására tesz kísérletet. A modell alap gondolata az, hogy a beszédaktusoknak van egy általános sémája, forgatókönyve, amelyben vannak a centrumhoz, magkomponenshez közelebbi (CORE, RESULT), valamint a magkomponenstől távolabb eső, periférikusabb elemek (BEFORE; AFTER). Az indirekt beszédaktus egészét a kognitív forgatókönyv egy eleme is képes aktíválni (PANTHER–THORNBURG 1997: 211, 1998: 768). Ezek alapján a direktívumok (beleértve az instrukciókat) forgatókönyve a következőképpen néz ki (l. 5. ábra):

5. ábra

A direktívumok forgatókönyve (PANTHER–THORNBURG 1997: 208)

M – megnyilatkozó A – akció, cselekvés B – befogadó	1. ELŐTT/BEFORE:	B meg tudja tenni A-t. M azt akarja, hogy B tegye meg A-t
	2. MAG/CORE: EREDMÉNY/RESULT:	M egy többé-kevésbé erős kötelesség alá vonja B-t, hogy tegye meg A-t B-nek többé-kevésbé kötelessége megtenni A-t (muszáj/kellene/ajánlatos)
	3. UTÁN/AFTER	B megcsinálja A-t (érdeke)

A felszólító mód ennek értelmében az utasítás magkomponenséhez tartozik. A receptbeli felszólító formák között azonban nagy különbség mutatkozik a prototipikalitásban, az előfordulási gyakoriságban, valamint hogy milyen mértékben emelik ki az interakció interperszonális jellegét. Így a T/3. személyű, a passzív szerkezetű, valamint a *legyen*-hez kapcsolódó felszólításokban ez a funkció kevésbé kerül előtérbe. A felszólításhoz hasonlóan a deontikus modalitású *kell* + főnévi igeneves konstrukció is a forgatókönyv központi eleméhez tartozik (EREDMÉNY), azonban az interakció inkább személytelen jellegű.

A forgatókönyv-modell és a recept forgatókönyvének összehangolásával magyarázhatóvá válnak az interakcióban az instrukció kevésbé prototipikus esetei is. Azokban a receptekben, amelyekben a hozzávalók mint nominális felsorolások állnak (vö. TOK. 28; 4. táblázat), a periférián található előzetes komponensek (ELŐTT) révén idéződik fel a teljes forgatókönyv. Ez az instrukciótípus egyrészt azt mutatja, hogy a receptekben a hozzávalók központi szerepet játszanak; másrészt mivel ez a típus kizárólag „mindennapi” receptgyűjteményekben fordul elő, ezért elliptikus szerkesztésre utal. A határozói igenév révén a gyógyítás körülményei kerülnek előtérbe, amelyek szintén az előzetes kondíciókhoz tartoznak. Sajátos az egyéb igeneves és az ezekhez kapcsolható nominális szerkezetek helyzete, amelyben általában a HASZNOS válik hangsúlyossá, így az előzetes feltételek része. Ezek a tanácsszerű kifejezések szemantikailag közel állnak a magkomponenshez (*kell* – *szükséges*), és még a beszélő attitűdjére is utalnak az adott eljárással, gyógyírral kapcsolatban. A *ha* – *akkor* viszonyban ezzel szemben legtöbbször az kerül előtérbe, hogy milyen következményekkel jár, ha valamit megteszünk, alkalmazunk; illetve ha egy adott probléma fennáll, akkor mit kell az eredményes gyógyulás érdekében tenni (UTÁN). A metonimikus forgatókönyv-modell és a szövegtípus forgatókönyvként való értelmezése magyarázhatóvá teszi az interakcióban az instrukció kevésbé prototipikus eseteit is (ennek szövegértésben betöltött szerepére l. 6. fejezet). Fontos azonban megjegyezni, hogy az egyes instrukciótípusok eltérő konvencionalizáltsági fokot mutatnak; jelentős különbségek adódnak az egyes szöveghagyományokban és recepttípusokban; továbbá az instrukció típusai jellemzően egymással keveredve jelennek meg egy szövegben belül.

5.3.3. Meggyőzés. A meggyőzés a 16–17. századi orvosi receptek harmadik funkcionális egysége, amelyet itt csak röviden mutatok be (részletesen l. KUNA 2011, 2013, 2015). A receptbeli meggyőzések mint funkcionális egységek prototipikusan az egyes szövegek végén jelennek meg, gyakran bármilyen recepthez hozzáilleszthetők (l. pl. *probatum est* ’próbált dolog’, *sanabitur* ’meggyógyul’, *használ*). A sok esetben latin szöveghagyományból öröklődött kifejezésekre és azok variabilitására a szakirodalom is felhívja a figyelmet (vö. *efficacy phrases, tag phrases, stock phrases*; STANNARD 1982; JONES 1998; TAAVITSAINEN 2001b; KESZLER 2012). A meggyőzések ezen szövegvégi kifejezései egyrészt a latin minta követésére utalnak, másrészt a pozitív attitűd kialakítását szolgálják, harmadrészt pedig szöveg-szervező funkciójuk van. A receptbeli meggyőzésnek a prototípusáról elmondható tehát, hogy az egyes szövegek lezárásaként, annak végén jelenik meg. Jellemzően általános hatókörű, azaz a receptek szinte minden típusához hozzáilleszthető. Sokszor kiegészül más információkkal, ugyanakkor önmagában is előfordulhat.

A meggyőző funkció, a pozitív attitűd kialakítása azonban nemcsak ezekhez a szöveg végén megjelenő, szinte „automatikusan” használható kifejezésekhez kötődhet. A meggyőzés lényegében tekinthető egy szövegalkotói stratégiának, amelyben az értéktulajdonítás, különösen a pozitív pólus kifejtése, központi szerepet kap (KUNA 2015). Ennek fogalmi kidolgozásában szerepet kaphatnak a recept forgatókönyvének, szorosabban véve a GYÓGYULÁS sémájának különböző elemei. Így előtérbe kerülhet a testi-lelki egyensúly; a betegség kialakulása, oka; a betegség működése, elmúlása; a gyógyításra vonatkozó tudás és tapasztalat, az abban részt vevő személyek; a terápia, a gyógyító eljárások és szerek. A recept sémájához kötődően a meggyőző funkció kidolgozása alapvetően metonimikusan történik. A pozitív értéktulajdonítást bizonyos forgatókönyvbeli tényezők aktiválódása vagy együttes aktiválása hozza létre. Ezeket a fogalmi kategóriákat foglalja össze az 5. táblázat, amely a 8 pszichológus hallgatóval végzett validálás és a több mint 10 000 recept elemzésének az eredménye. A példákból is látni fogjuk, hogy az egyes kategóriák gyakran együtt, egymást erősítve jelennek meg; ezek részleteire itt azonban nem térek ki (erről l. bővebben KUNA 2015).

5. táblázat

A meggyőzés fogalmi kategóriái a 16–17. századi receptekben

A kód száma	A fogalmi kategória	Példa
1.	ÁLTALÁNOS POZITÍV ÉRTÉK	
1.1.	JÓSÁG/SZÉPSÉG/ KELLEMESSÉG	Táskás sebnek ez igen <i>jó</i> orvosság (AM. IV.12b); és nagy fájdalmakat elveszen róla, és <i>nagy gyönyörűséggel altatja</i> . (OLO. 1)
1.2.	HASZNOSSÁG	igen jó és <i>hasznos</i> (AM. I. 212a); italban betegnek add innia és <i>használ</i> (HP. 62)
1.3.	CSODA/ CSODÁLATOSSÁG	Ez <i>csodálatosképpen</i> használ (AM. I. 211a); <i>csoda</i> hasznos dolog (AM. V. 5b)

1.4.	OKOSSÁG/ BÖLCSESSÉG	<i>bölcs</i> Arisztotelész így írja (AM. I. 277b); ezt mondják az <i>bölcs</i> fizikusok (AM. I. 277b)
1.5.	FONTOSSÁG/ HÍRESSÉG	Ez orvosság Galénusz <i>fő</i> és <i>igön</i> titkos orvossága volt. (AM. I.75b)
1.6.	SZERENCSE	Így jó <i>szeregséd</i> léssen (HP. 213)
1.7.	egyéb, pl. KÖNNYŰSÉG, ERŐ	<i>minden erőltetés nélkül</i> kitisztítja az rossz nedvességet (MBM. 508)
2.	FOKOZOTTSÁG	<i>soha oly erős fájdalom nem lehet</i> , kit <i>harmad napig</i> meg nem gyógyít (HP. 138); <i>minden mérget</i> kiűz emberből (MBM. 1247)
3.	KIPRÓBÁLTSÁG	igen <i>megpróbáltatott</i> orvosság ez (AM. V. 12b); <i>probatum est</i> (TOK. 1)
4.	BIZONYOSSÁG	
4.1.	BIZONYOS/	<i>Bizonyos</i> és próbált orvosság ez. (AM. I. 312b); Ál-
4.2.	KÉTSÉGES	
5.	IDŐTÉNYEZŐ	
5.1.	HAMARSÁG ([+/-])/	a fogad fájása <i>hamar</i> elműlik (AM. I. 83a); <i>azonnal</i> megszűnik a fájdalom (AM. I.3a); <i>soha</i> jobb annál nincsen (AM. IV.7b)
5.2.	MEGKÉSETTSÉG	
6.	A TERÁPIA EREDMÉNYE	
6.1.	GYÓGYULÁS	
6.1.1.	MEGGYÓGYULÁS	<i>három éjjel meggyógyítja</i> (AM. II. 19b); Ez <i>meggyógyítja</i> szépen. (MBM. 135)
6.1.2.	A BETEGSÉG VÉGE (TÁVOZÁSA, MEGSZŰNÉSE, ELPUSZTÍTÁSA)	<i>megszűnik</i> a fogfájás (MOR. 214); a kórság <i>elhagyja</i> (TOK. 111); vízi betegséget <i>elűzi</i> és mindeféle hideglelést (MBM. 125); <i>állítja</i> az fenét (MBM. 1299); <i>megáll</i> az, az mérget <i>kivonsza</i> (MOR. 170)
6.1.3.	ÁLLAPOTVÁLTOZÁS (TISZTÍTÁS/ MEGERŐSÍTÉS)	az szívet <i>megeősíti</i> (AM. I. 124a); <i>kitisztítja</i> a hurutot (HP. 26); <i>megépíti</i> gyomrát (HP. 34); igen <i>enyhül</i> véle (MBM. 28)
6.2.	HALÁLOSSÁG	<i>kétségtelenül</i> az olyan meghal (AM. I. 109b); <i>meghal</i> , <i>nem él meg</i> (MBM. 36)
7.	HITELESSÉG	
7.1.	A RECEPT SZERZŐJE (E/1.)	Ez orvosságot <i>én Lencsés György megpróbáltam</i> , és igen igaznak találtattott. (AM. I. 77b); <i>Magam próbáltam</i> dolog. (KP. 5)
7.2.	HARMADIK SZEMÉLY (E/3. VAGY T/3.)	
7.2.1.	KONKRÉT (ÁLTALÁBAN NEVES) SZEMÉLY	<i>Adorján doktor orvossága</i> . (AM. I. 96b); <i>Plinus mondja</i> (MBM. 393); <i>Galenus azt mondja</i> (OLO. 580)
7.2.2.	ÁLTALÁNOS (NEM KONKRÉT) SZEMÉLY	És azt mondják az <i>bölcs fizikusok</i> (AM. I. 277b); Ezt egy <i>vénasszony</i> próbálta (AM. I. 295b)

7.2.3.	ISTENRE VALÓ HIVATKOZÁS	<i>Istennek</i> akaratjából bizonnal használ (OLO. 1252); <i>Isten</i> akaratjából megnehézkedik [teherbe esik] (AM. I. 270b)
8.	ÉRZELMI BEVONTSÁG	
8.1.	POZITÍV ÉRZELMI BEVONTSÁG	Ezt <i>elhidd</i> bár (MBM. 16); <i>Köszvényes barátom, próbáld meg, nem hagysz hazugságban, ebben is, hidd el bár.</i> (MBM. 840)
8.2.	NEGATÍV ÉRZELMI BEVONTSÁG	hogy be ne igyék benne, mert <i>megárt néki</i> (MBM. 1137)
9.	INDOKLÁS (ÉRVELÉS)	<i>mert</i> azt mondja Auissenna, hogy (TOK. 352)
10.	egyéb: A GYÓGYÍTÁS HELYE; IMÁDKOZÁS, MÁGIKUS ELJÁRÁS	<i>Jeruzsálemi fő orvosság.</i> (KP. 3); és jól lösz: <i>X9XX5XOCX3X</i> (HP. 208); <i>mond el az Páter nostert és Ave Mariát.</i> (KP. 27)

6. Szövegmegértés és szövegtípus-aktiválás a 16–17. századi orvosi receptekhez kötődően. Az egyes funkcionális egységek kapcsán érdemes megvizsgálni, hogy ezek milyen szerepet töltenek be a szövegmegértésben és a szövegtípus-aktiválásban. Másként fogalmazva, kereshetjük arra a választ, hogy a korai receptek forgatókönyvének mely elemei képesek a legkönnyebben felidézni a szövegtípust és annak sémáját; továbbá hogy milyen szempontok irányítják a mindennapi beszélők szövegtípus-osztályozását. Az alábbi kérdés irányította az 1500 adatközlővel készített empirikus felmérést, amelynek alapját a történeti szöveg adta, és mai magyar beszélők körében készült. Az empirikus felmérésben három korcsoport vett részt: középiskolások (14–19 év), egyetemi, főiskolai hallgatók (18–25 év), illetve 35–45 év közötti felnőttek. A felmérés 25 különböző szövegegységhez kapcsolódóan vizsgálja a szövegtípus-tudást irányító tényezőket. Mind a 25 kérdőívet 20 adatközlő töltötte ki minden korcsoporton belül. Ez korcsoportonként 500 adatközlőt jelent, azaz összesen 1500-at. A 25 vizsgált szövegegység tartalmaz iniciátorokat (8 reprezentációt); mértékegységeket (2); adagolásra vonatkozó információkat (1); instrukciós reprezentációkat (8); meggyőző funkciójú szövegrészeket (6). A kérdőív minden esetben rákérdezett az alábbi információkra: „Milyen típusú szövegből származhat a kifejezés?”; „Miért gondolja ezt?”; „Hol olvashatja/hallhatja?”; „Milyen korhoz kötődik?”. Jelen tanulmány a középiskolások és a felsőoktatásban részt vevők válaszaiból levonható következtetéseket mutatja be, és az eredményeket nem teljességükben, csak néhány aspektust kiemelve szemlélteti.

Az empirikus felmérés hipotézisalkotásában, illetve tervezésében figyelembe kellett venni, hogy a vizsgálat az egyes korok társadalmi-kulturális változásai miatt hordoz némi ellentmondást, ugyanis a mai magyar beszélők szövegtípus-felismerési és -megértési stratégiáit vizsgálja a korai receptek kapcsán. A vizsgálat mégis indokolt, hiszen egyrészt a szövegek történeti jellege miatt a korabeli szövegtípus-tulajdonítás nem vizsgálható, másrészt a recept mint szövegtípus és mint funkció fennmaradása és folyamatossága lehetővé teszi a korokon túlnyúló értelmezést.

Ez szükségszerűen a 21. századi beszélő perspektívájából történik, ezért bizonyos szempontból korlátozott. Ezeket a tényezőket figyelembe vettem a hipotézisek felállításakor, illetve az eredmények értelmezésekor egyaránt.

Kiindulási hipotéziseim ennek megfelelően a szövegtípus-felismerésre vonatkozóan a következők voltak. 1. Feltételeztem, hogy a középiskolás korosztály szövegtípus-meghatározásait és azok megnevezéseit nagyban az adott kifejezések témája irányítja; fontos szerepet kap továbbá az iskolában tanult szövegtípus-ismertetek bevonása. Ezzel szemben az egyetemisták esetében a szövegtípusokkal szerzett tapasztalatok nagyobb teret kapnak. 2. Feltételeztem továbbá, hogy az egyes szövegegységek közül az E/2. sz. felszólító módú és a *kell* + főnévi igeneves instrukció fogja felidézni leginkább a recept forgatókönyvét. A meggyőzések pedig a legkevesbé. A továbbiakban 5 szövegegységre vonatkozóan ismertetem az eredményeket.

6. táblázat

Szövegtípus-tulajdonítások a korai receptek szövegegységeihez kapcsolódóan

Szövegegység	Középiskolások szövegtípus-meghatározásai	Egyetemisták szövegtípus-meghatározásai
<i>hasfájás</i>	dokumentum, orvosi, tudományos	ismeretterjesztő, orvosi szakszöveg, alternatív gyógyászat, csecsemőkről szóló könyv, publicisztika, köznyelvi szöveg, női magazin
<i>okádás ellen</i>	hétköznapi, orvosi, szakszöveg	hétköznapi tanácsadás, betegtájékoztató, blog, köznyelvi, posztmodern novella
<i>alopaticum, timsó, tikmony fehérje, bonus aarmenus, mastix</i>	tudományos, szakszöveg, ismeretterjesztő	tudományos, szakszöveg, ismeretterjesztő, orvosi, biológia
<i>uncia, pint, icce</i>	régies, szakszöveg, közéleti, hivatalos, idegenből fordított, elavult, mértékegység	mértékegységek, néprajzi, borászati szakszöveg, tudományos kifejezések, fordítás, régies, népies, tudományos, szakszöveg
<i>vég, mess ketté, törd össze, tégy</i>	felszólító, régi nóta, mese, vers, instrukció, recept	recept, bibliai szöveg, főzéssel kapcsolatos, archaikus, felszólító
<i>kell venni, kell ketté metszeni, kell összetörni, kell tenni</i>	érvelő, felszólító/kényszerítő/utasító szöveg, recept, kertészeti	bevásárlólista, útmutató, leírás, hétköznapi tájékoztató, szakácskönyv, recept, használati utasítás, utasító, szakszöveg, mezőgazdasági, formális
<i>bizonyos, kétség nélkül hat, ezt bizonynyal tudom, hogy próbált</i>	érvelő, hivatalos, regény, értekezés, újságban szereplő, hirdetés, reklám	meggyőző, rábeszélő, reklám, hirdetés, blog, érvelő

Az adatközlők válaszaiból azt láthatjuk, hogy a mai magyar beszélők számára a kiválasztott szövegegységek közül az E/2. felszólítás és a *kell* + főnévi igenév képes önmagában is felidézni a receptet mint szövegtípust. A felszólító reprezentációk az egyetemisták 60%-ánál hívta elő a receptet, míg a *kell* + főnévi igenév csak 20%-ban. Ez az arány a középiskolások esetében 25% a felszólításnál, és 10% a *kell* + főnévi igenévnél. Az utóbbi csoportnál azonban nagyobb arányú az utasítás/instruktív/felszólító/kényszerítő meghatározás feltűnő módon a deontikus modalitáshoz kapcsolódóan (75%). A többi szövegegység meghatározásainál semmilyen mértékben nem hívódik elő a recept forgatókönyve. Az első hipotézis így igazolódott az igei instrukciókra vonatkozóan, azonban nemcsak a meggyőzés, hanem a többi szövegegység sem hívja elő a recept sémáját a felmérés alapján. Az eredmények arra is felhívják a figyelmet, hogy a történeti szövegek szociokulturális háttere jelentősen eltér a maitól. Ezzel a szövegtípus társas-kulturális meghatározottsága is előtérbe kerül.

A nagyobb mintából kiválasztott néhány példa rámutat a szövegtípusok mindennapi kategorizációjának számos jellemzőjére és aspektusára is. Így például látható, hogy a kategorizáció korántsem egy szempont szerint történik. Az egyes szövegegységek által felidézett témán túl a diskurzustartományok (orvosi, biológiai); a használati rétegek (köznyelvi, szaknyelvi, tudományos, irodalmi), a szöveg lehetséges keletkezésének kora (modern, régies, archaikus); a szöveg idegen forrása (fordított szöveg); a tanult ismeretek (posztmodern próza, vers); valamint a szövegtípusokkal szerzett tapasztalatok is szerepet kapnak. A sokszínűség részben összefügg azzal, hogy a kontextus nélküli szövegegységek elhelyezése, tipologizálása más szövegmegértési, szövegaktiválási stratégiát kíván meg, mint egy teljes szöveg kategorizációja. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a mindennapi kategorizáció korántsem egységes elvek alapján történik. Látható továbbá, hogy az adatközlők kora is szerepet kap a tipologizálás szempontjaiban. A középiskolások meghatározásai és kategóriái egységesebb képet mutatnak, valamint az iskolában szerzett ismereteik is nagyobb mértékben érvényesülnek (regény, vers, érvelő szöveg stb.). Az egyetemisták esetében megfigyelhető, hogy a tanult ismereteken túl a szövegtípusokkal való személyes tapasztalat is nagyobb teret kap. Erre utal a szélesebb körű, részletesebb kategorizáció (csecsemőkről szóló könyv, női magazin stb.)

7. Összegzés. Jelen tanulmány a magyar nyelvű 16–17. századi orvosi receptet mint szövegtípust mutatta be kognitív nyelvészeti keretben.¹ A receptek elemzésében központi szerepet kapott a szövegtípus emberi megismerésben és a társas-kulturális kontextusban betöltött szerepe. A tanulmány a szövegtípust forgatókönyvként, azaz komplex sémaként, tudásként értelmezte, amely egyszerre közösségi és egyéni tudás. Ebben a komplex sémában a formai-grammatikai jegyek mellett (és azok értelmezésében is) fontos szerepet kap a szövegtípusok kommunikatív-társadalmi meghatározottsága, szociokulturális háttere. Láthatuk,

¹ Helyesbítés: a *recept*, *recep* és a *recipe* megnevezések a mindennapi receptgyűjteményekben a 16. századtól viszonylag gyakran jelennek meg. A tanulmány első részében említett 14. századi megjelenésük téves közlés.

hogyan a 16–17. században a recept a mai használatnál (orvosi és konyhai) sokkal szélesebb körű funkcióval bírt, és alapszintű szövegtípusként működött. Az egyes altípusokat a 'hogyan csináld' funkció fogta össze. Az egyes altípusok jellemzően tematikusan szerveződtek, eltérő mértékben konvencionalizálódtak, és váltak esetleg önálló szövegtípussá (konyhai recept, betegtájékoztató stb.). Összekapcsolódásuk és szétválásuk a társas-kommunikatív igényekkel szoros összhangban történt és történik, így a szövegtípusok dinamikus és hálózati jellegére is felhívja a figyelmet.

A szövegtípológiai vizsgálat során kiemelkedő szerepet kaptak a prototipikusan megjelenő információk és azok funkcionális szerveződése. A korai receptekben jellemzően három ilyen egység figyelhető meg. 1. Az iniciátor, amely megnyitja egy betegség vagy gyógyszer fogalmi tartományát, és ezzel bevezeti a további információkat. 2. A második egység az instrukciós rész, amely tartalmazza a recept fő funkcióját kifejtő instrukciót, továbbá a mértékegységeket és az adagolásra vonatkozó információkat. 3. A harmadik egység a meggyőzés, amely az eljárás vagy a gyógyszer hatásosságát helyezi előtérbe. A három funkcionális egység prototipikusan megjelenik az egyes szövegekben, de nem tekinthetők kötelezőnek. Megfigyelhettük továbbá, hogy a mai receptekkel ellentétben ezek a részek nagyon változatos nyelvi formában jelentek meg, összefüggést mutatva a korabeli szöveg hagyomány egyes szintjeivel és a receptek típusaival.

Mind a korabeli szövegek felépítése, mind a mai magyar beszélők körében végzett vizsgálat arra utal, hogy a recept egyik fő jellemzője az instrukció, ami akár önmagában is képes előhívni a szövegtípus egészének a forgatókönyvét. A leggyakoribb és a legkonvencionalizáltabb reprezentációk az E/2. sz. felszólítások és a *kell* + főnévi igenév szerkezetek voltak a 16–17. században. A mai beszélők körében is ez hívja elő leginkább a recept szövegtípusát. Habár az empirikus felmérés több szempontból is csak korlátozottan alkalmas a szövegtípusnak mint sémaaktivációnak (ebben az esetben forgatókönyv-aktivációnak) a bemutatására, mégis több tanulsággal szolgál. 1. Rámutat, hogy a szövegtípus egyéni és társas tudás, amely egy adott kommunikatív helyzetben aktiválódik. Tehát kognitívan és diszkurzívan meghatározott. 2. Azt is láthatjuk, hogy a mindennapi szövegtípus-kategorizáció nem egyetlen egységes szempontrendszer szerint történik. A szövegtípus-felismerés összefüggésben van a mindennapi tapasztalatokkal, a tanultság fokával, valamint a szöveg és a szövegbefogadás szociokulturális környezetével is. Ennek megfelelően dinamikusan működik. 3. Az elemzés felveti továbbá a szövegtípus fő kommunikatív funkciójával összhangban, a beszédaktusok és szövegtípusok kapcsolatának vizsgálatát, valamint annak a szövegtípus-felismerésben betöltött szerepét.

A hosszú történelmi múlttal és fontos társadalmi relevanciával rendelkező szövegtípusok, mint többek között a receptek, alkalmas kutatási keretül szolgálnak a szövegtípusok alakulástörténetének megragadására, és számos szöveg megértéshez és -feldolgozáshoz kötődő empirikus kutatás alapjául is szolgálhatnak.

Kulcsszók: orvosi recept, szövegtípus, forgatókönyv, kognitív nyelvészet, iniciátor, instrukció, meggyőzés.

Források

- AM. = *Ars Medica Electronica: Váradi Lencsés György (1530–1593)*. Kiadta SZABÓ T. ATTILA – BÍRÓ ZSOLT. CD-ROM. BioTár Electronic, Gramma 3.1. & 3.2. MTA – EME – BDF – VE, Budapest–Kolozsvár–Szombathely–Veszprém, 2000.
- HOFFMANN GIZELLA szerk. 1989. *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek. Radvánszky Béla gyűjtéséből*. JATE, Szeged.
- HP. = *Házi patika*. [1663 k.]. In: HOFFMANN szerk. 1989: 227–246.
- KP. = Váradi Vásárhelyi István: Kis patika. [1628.] In: HOFFMANN szerk. 1989: 211–225.
- MBM. = Váradi Szabó György: Medicusi és borbélyi mesterség. [1668–1703.] In: HOFFMANN szerk. 1989: 341–434.
- MOR. = Mindenféle orvosságoknak rendszedése. [17. sz. 2. fele.] In: HOFFMANN szerk. 1989: 459–472.
- OLO. = Török János: Orvoskönyv. Lovak orvoslása. [1619 k.] In: HOFFMANN szerk. 1989: 377–171.
- PC. = Pápai Páriz Ferenc: *Pax Corporis*. [1695.] In: SZABLYÁR FERENC szerk., *Pápai Páriz Ferenc: Pax Corporis*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1984.
- TOK. = Szentgyörgyi János: Testi orvosságok könyve. [1619 k.] In: HOFFMANN szerk. 1989: 173–201.

Hivatkozott irodalom

- ALONSO-ALMEIDA, FRANCISCO 2008. The Middle English charm: register, genre and text types variables. *Neuphilologische Mitteilungen* 109: 9–38.
- BAHTYIN, MIHAIL 1988. A beszéd műfajai. In: KANYÓ ZOLTÁN – SÍKLAKI ISTVÁN szerk., *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 246–280.
- BENKE JÓZSEF 2007. *Az orvostudomány története*. Medicina Könyvkiadó, Budapest.
- BÓKAY ÁRPÁD 1897. *Vénygyűjtemény. A magyar gyógyszerkönyv második kiadása és pótfüzete alapján. Ötödik javított és tetemesen bővített kiadás*. Singer és Wolfner, Budapest.
- BRDAR-SZABÓ RITA – BRDAR, MARIO 2009. Indirect directives in recipes: a cross-linguistic perspective. *Lodz Papers in Pragmatics* 5/1. Special Issue on Speech Actions. 107–131. <http://dx.doi.org/10.2478/v10016-009-0006-x>
- CARROL, RUTH 1999. The Middle English recipe as a text-type. *Neuphilologische Mitteilungen* 100: 27–42.
- CARROL, RUTH 2004. Middle English recipes: Vernacularisation of a text-type. In: TAAVITSAINEN, IRMA – PAHTA, PÄIVI eds., *Medical and scientific writing in late medieval English*. Cambridge University Press, Cambridge. 174–195.
- CROFT, WILLIAM 1994. Speech act classification, language typology and cognition. In: TSOHATSIDIS, SAVAS L. ed., *Foundation of speech act theory. Philosophical and linguistic perspectives*. Routledge, London. 460–477.
- EYSENCK, MICHAEL W. – KEANE, MARK T. 2003. *Kognitív pszichológia*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*: Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- FILLMORE, CHARLES 1977. Scenes-and-frames semantics. In: ZAMPOLLI, ANTONIO ed., *Linguistics structures processing*. North Holland Publishing Company, Amsterdam – New York. 55–81.

- GÖRLACH, MANFRED 1992. Text-types and language history: the cookery recipe. In: RISANEN, MATTI – IHALAINEN, OSSI – NEVALAINEN, TERTTU – TAAVITSAINEN, IRMA eds., *History of Englishes. New Methods and interpretations in historical linguistics*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 736–761. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110197167.121>
- GÖRLACH, MANFRED 2004. *Text types and the history of English*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110197167>
- GRABARITS ISTVÁN 2009. A gyógyszerkönyvek születése. In: BÖSZE PÉTER szerk., *A magyar orvosi nyelv tankönyve*. Medicina Könyvkiadó, Budapest. 119–146.
- GRUND, PETER 2003. The golden formulas: Genre conventions of alchemical recipes in the Middle English period. *Neuphilologische Mitteilungen* 104: 455–475.
- HEINEMANN, WOLFGANG 2000a. Textsorte – Textmuster – Texttyp. In: BRINKER, KLAUS – ANTOS, GERD – HEINEMANN, WOLFGANG – SAGER, SVEN FREDERIK eds., *Text- und Gesprächslinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung. / Linguistics of Text and Conversation. An International Handbook of Contemporary Research*. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 16.1. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 507–523.
- HEINEMANN, WOLFGANG 2000b. Aspekte der Textsortendifferenzierung. In: BRINKER, KLAUS – ANTOS, GERD – HEINEMANN, WOLFGANG – SAGER, SVEN FREDERIK eds., *Text- und Gesprächslinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung. Linguistics of Text and Conversation. An International Handbook of Contemporary Research*. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 16.1. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 523–546.
- HOPPÁL MIHÁLY 1990. Népi gyógyítás. In: HOPPÁL MIHÁLY szerk., *Magyar néprajz* 7. Akadémiai Kiadó, Budapest. 693–724.
- HUNT, TONY 1990. *Popular Medicine in thirteenth-century England: Introduction and texts*. D.S. Brewer, Cambridge.
- KIEFER, FERENC 2005. *Lehetőség és szükségszerűség*. Tinta Kiadó. Budapest.
- KOCSÁNY PIROSKA 1989. Szövegnyelvészet vagy szövegtípusok nyelvészet? *Filológiai Közöny* 35/1: 26–43.
- KOCSÁNY PIROSKA 2006. A szövegtipológia eredményei és/vagy eredménytelenségei. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Szöveg és szövegtípus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 17–26.
- KUNA ÁGNES 2009. Az orvosi vény alakulása a kezdetektől napjainkig. In: BALÁZS GÉZA – H. VARGA GYULA szerk., *Semiotica Agriensis* 6. Magyar Szemiotikai Társaság – Linceum Kiadó, Budapest–Eger. 401–410.
- KUNA ÁGNES 2011. *A 16–17. századi magyar nyelvű orvosi recept szövegtipológiai és pragmatikai vizsgálata funkcionális-kognitív keretben*. Doktori disszertáció. ELTE, Budapest.
- KUNA ÁGNES 2012a. Stílusmintázatok a 16–17. századi orvosi receptekben. Történeti stilisztikai elemzés kognitív nyelvészeti keretben. In: TÁTRAI SZILÁRD – TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. ELTE, Budapest. 303–345.
- KUNA ÁGNES 2012b. Az orvosi receptek alakulása a társadalmi és kulturális tényezők függvényében a 16. századtól napjainkig. In: BALÁZS GÉZA – VESZELSZKI ÁGNES szerk., *Nyelv és kultúra. Kulturális nyelvészet*. Magyar szemiotikai tanulmányok 25–26. Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ Kht. – Magyar Szemiotikai Társaság – PRAE.HU Kft. – Palimpszeszt Kulturális Alapítvány, Budapest. 156–162.

- KUNA ÁGNES 2014. Meggyőzési stratégiák az Ars Medicában (1577 k.). In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII.* SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 105–124.
- KUNA ÁGNES 2015. *A meggyőzés nyelvi mintázatai a 16–17. századi orvosi receptben. Kognitív nyelvészeti elemzés.* Doktori disszertáció. ELTE, Budapest. <http://dx.doi.org/10.15476/ELTE.2015.205>
- KUNA, ÁGNES 2016a. Genre in a cognitive functional framework. Medical recipe as a genre in 16th and 17th century Hungarian. In: STUKKER, NINKE – SPOOREN, WILBERT – STEEN, GERARD eds., *Genre in Language, Discourse and Cognition.* De Gruyter, Berlin – New York. 193–224. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110469639-009>
- KUNA ÁGNES 2016b. A Magyar Orvosi Nyelv Korpusza. *Magyar Orvosi Nyelv* 16/1: 26–30.
- KUNA ÁGNES – KOCSIS ZSUZSANNA – LUDÁNYI ZSÓFIA megj. a. A Magyar orvosi nyelv 16–17. századi alkorpusza. Tervezet, átirás, annotálás. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX.* SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of cognitive grammar 1. Theoretical prerequisites.* Stanford University Press, Stanford.
- LANGACKER, RONALD W. 2008. *Cognitive Grammar. A basic introduction.* Oxford University Press, New York. <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195331967.001.0001>
- NOTHDURFT, WERNER 1986. Das Muster im Kopf? Zur Rolle von Wissen und Denken bei der Konstitution interaktiver Muster. In: KALLMEYER, WERNER ed., *Kommunikationstypologie. Handlungsmuster, Textsorten, Situationstypen.* Schwann, Düsseldorf. 92–116.
- PANTHER, KLAUS-UWE – THORNBURG, LINDA L. 1997. Speech act metonymies. In: LIEBERT, WOLF-ANDREAS – REDEKER, GISELA – WAUGH, LINDA eds., *Discourse and perspective in cognitive linguistics.* Current Issues in Linguistic Theory 151. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 205–219. <http://dx.doi.org/10.1075/cilt.151.14tho>
- PANTHER, KLAUS-UWE – THORNBURG, LINDA L. 1998. A cognitive approach to inferring in conversation. *Journal of Pragmatics* 30: 755–769. [http://dx.doi.org/10.1016/S0378-2166\(98\)00028-9](http://dx.doi.org/10.1016/S0378-2166(98)00028-9)
- SHANK, ROGER – ABELSON, ROBERT 1977. *Scripts, plans, goals, and understanding.* Erlbaum, Hillsdale – New York.
- SIMON GÁBOR 2016. *Láttelelet a műfajelméletről – kutatási vázlat.* Kézirat.
- SINHA, CHRIS 2004. The epigenesis of symbolization. In: BALKENIUS, CHRISTIAN – ZLATEV, JORDAN – KOZIMA, HIDEKI – DAUTENHAHN, KERSTIN – BREAZEAL, CYNTHIA eds., *Proceedings of the First International Workshop on Epigenetic Robotics: Modeling cognitive development in robotic systems.* Lund University Cognitive Studies 85. Lund University Cognitive Science, Lund. 85–95.
- STANNARD, JERRY 1982. Rezeptliteratur als Fachliteratur. In: EAMON, WILLIAM ed., *Studies on Medieval Fachliteratur.* Scripta 6. Omirel, Brussels. 59–73.
- STUKKER, NINKE – SPOOREN, WILBERT – STEEN, GERARD eds., 2016. *Genre in Language, Discourse and Cognition.* De Gruyter, Berlin – New York. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110469639>
- SWALES, JOHN M. 1990. *Genre analysis: English in academic and research settings.* Cambridge University Press, Cambridge.
- SZARVASHÁZI JUDIT 1999. *A magyar gyógyszerészet képes reklámtörténete 1945-ig.* Galenus Kiadó, Budapest.
- SZLATKY MÁRIA 1980. Magyar nyelvű, kéziratos orvosló könyvek a 17. századból. *Magyar Könyvszemle* 96:131–148.

- TAAVITSAINEN, IRMA 2001a. Changing conventions of writing: the dynamics of genres, text types, and text traditions. *European Journal of English Studies* 5: 139–150.
- TAAVITSAINEN, IRMA 2001b. Middle English recipes: Genre characteristics, text type features and underlying traditions of writing. *Journal of Historical Pragmatics* 2: 85–113. <http://dx.doi.org/10.1075/jhp.2.1.05taa>
- TAAVITSAINEN, IRMA – PAHTA, PÄIVI 2004. Vernacularisation of scientific and medical writing in its sociohistorical context. In: TAAVITSAINEN, IRMA – PAHTA, PÄIVI eds., *Medical and scientific writing in late medieval English*. Cambridge University Press, Cambridge. 1–19. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511921193.002>
- TAAVITSAINEN, IRMA – JUCKER, ANDREAS H. 2010. Trends and developments in historical pragmatics. In: JUCKER, H. ANDREAS – TAAVITSAINEN, IRMA eds., *Historical pragmatics*. Handbooks of Pragmatics 8. De Gruyter Mouton, Berlin – New York. 3–30. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110214284.1.3>
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2006. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 64–90.
- TOMASELLO, MICHAEL 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- R. VÁRKONYI ÁGNES 1990. Közgyógyítás és boszorkányhit. *Ethnographia* 101: 384–437.
- VERSCHUEREN, JEF 1999. *Understanding pragmatics*. Arnold, London – New York – Sydney – Auckland.
- WERLICH, EGON 1976. *A text grammar of English*. Quelle and Meyer, Heidelberg.

Medical recipe as a genre in 16th–17th-century Hungarian

Genre in a functional cognitive framework

Texts are always representatives of a given genre since they are embedded and function in a particular communicative situation. This paper analyses early Hungarian medical recipes as a genre from a functional cognitive perspective. According to this approach, genres are linguistic manifestations of socially and culturally determined cognitive patterns, linked to particular contexts, and conventionalized as prototypical representations for satisfying specific communicative needs. The goals of the paper are twofold. First, it discusses a range of theoretical assumptions informing the functional cognitive linguistic analysis of genres, also drawing on pragmatically oriented treatments of the topic. Second, the paper demonstrates the viability of viewing genres as complex schemas (scripts) through a detailed analysis of 16th and 17th-century Hungarian medical recipes. The research places special emphasis on the functional units of recipes (initiator, instructive and persuasive parts), and examines their role in the interpretation processes and genre activation of present-day Hungarian speakers.

Keywords: medical recipe, genre, scenario, cognitive linguistics, initiator, instruction, persuasion.

KUNA ÁGNES
MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Károli Gáspár Református Egyetem

Marginálistípusok az ómagyar nyelvemlékkódexekben

1. Bevezetés, a kutatás szempontjai. A tanulmány az ómagyar nyelven íródott és fennmaradt 45 kódexünk lapszéli bejegyzéseinek, marginálisainak anyagát kívánja vázlatosan bemutatni és az anyag egyfajta rendszerezését adni. Mivel magyar nyelven nagyon kevés marginálisokkal foglalkozó publikáció jelent meg, angolszász példákat és csoportosításokat vettem alapul, majd szempontjaikat részben megtartva, de a gyűjtött anyag sajátosságaihoz igazítva dolgoztam ki a kategóriarendszert.

A fő rendező elv a szövegek tartalma és funkciója, mivel azt gondolom, hogy ezek sokkal többet árulnak el az anyag mibenlétéről, mint a pusztán helyalapú (hol jelennek meg marginálisok és azok milyenek) vagy alaki jellemzők szerinti csoportosítás. A többi szempont érvényesítése – kik, miért, mikor és milyen típusú bejegyzéseket hagytak hátra kódexeinkben – majd közelebb vihet doktori disszertációm fő kutatási kérdéseinek megválaszolásához: mit tudhatunk meg a marginálisok anyagán keresztül az olvasmánytörténet és nyelvtörténet felől nézve, illetve a kódexek sorsáról, a közöttük lévő kapcsolatokról.

A tanulmány elején röviden bemutatom a marginálisok kutatási történetét, majd terminológiai kérdésekre és a saját gyűjtésemre, korpuszomra térek ki. Ezt követi az írás gerincét adó kategorizáció bemutatása példákkal illusztrálva, végül a továbbvezető kérdések megfogalmazása.

2. A marginálisok kutatása

2.1. Kutatástörténet és kutatási irányok. Jelen írás abba a viszonylag fiatal kutatási hagyományba illeszkedik, amely a könyvek margóira, üres helyeire beírt megjegyzéseket, marginálisokat gyűjti, csoportosítja és értelmezi. A tudományos margináliakutatás kezdetei az 1960-as évekre vezethetők vissza, amikor egymástól függetlenül többekben megerősödött a kéziratok jegyzetek iránti érdeklődés, és így a terület az 1990-es évek végére önállóan elismert tudományággá válhatott (ROSENTHAL 1998). A hetvenes évek előtt mind a könyvtárosok, mind a könyv-árusok előnyben részesítették a „tisztá” könyveket, és a marginálisokat tartalmazó köteteknek az értéke kisebb volt (kivéve, amelyekben valamilyen jelentős személy bejegyzése szerepelt; bővebben l. TANSSELLE 2011). Fontos kiemelni BERNHARD M. ROSENTHAL tevékenységét, aki a hatvanas években annotált könyveket kezdett gyűjteni és katalogizálni (ROSENTHAL 1997). Részben az ő munkájának köszönhetően mára már több könyvtárban is figyelmet fordítanak arra, hogy a katalógusban jelezzék, ha egy kézirat vagy nyomtatott könyv tartalmaz annotációkat (CLEMENS–GRAHAM 2007: 43). Egy 1984-es cambridge-i kiállítás¹ és en-

¹ Címe: *Marks in Books, Shown and Explained: an Exhibition Devoted to Those Mysterious Traces Left in Books by Printers, Binders, Booksellers, Librarians, and Collectors* – vagyis: Könyvek jelei, kiállítva magyarázatokkal: egy kiállítás a nyomdászok, könyvkötők, könyv-árusok, könyvtárosok és gyűjtők által a könyvekben hagyott rejtélyes nyomoknak szentelve. (A szövegek fordítása minden esetben saját fordítás.)

nek 1985-ben ROGER STODDARD gondozásában megjelent katalógusa (STODDARD 1985), valamint az ezeket követő tudományos diskurzus hívta fel a figyelmet arra, hogy mennyi nyom kerül a könyvekbe még a készítés elsődleges fázisának befejeződése után is, amelyek mind az adott kötet történetéről tanúskodnak. Az 1990-es években a kutatók tekintete és érdeklődése a szövegtestről a margóra irányult, olyan céllal, hogy az ott található anyagok alapján egyének intellektuális világképét, szemléletét rekonstruálják. A margón található jegyzetek ugyanis a befogadást tükrözik: hogy mit jelentett a szöveg az olvasók számára, hogyan értelmezték őket.

A fontos esettanulmányok sorát (többek között John Dee-ről, William Drake-ről és Gabriel Harvey-ről) a 2000-es évek kezdetén a szintézis igénye követte, és sorra jelentek meg olyan művek, amelyek azt a kérdést tették fel, hogy a marginália mint jelenség mit árul el az utókor számára, hogyan hasznosítható. Jelentek meg olyan munkák, amelyek egyes olvasók egy-egy könyvvel kapcsolatos élményét próbálják megragadni, munkák a nyomtatott marginálisokról és általános, elméleti értekezések is. A kiterjedt vizsgálatok ellenére még mindig vannak olyan területek, amelyek kevesebb figyelmet kaptak eddig, mint például a jogi és orvosi szövegek, valamint a kegyességi irodalom (CAMBERS 2010: 211–212). A marginálisok felértékelődése, tudományos elfogadottsága összefügg olyan új tudományterületek vagy szemléletmódok megjelenésével, mint az olvasmány- vagy mikrotörténeti kutatások.

A marginálisokhoz való hozzáállás azonban – továbbra is – kettős, melyet jól szemléltet EAMON DUFFY megjegyzése, aki angol imakönyvek jegyzeteit és használati nyomait vizsgálta: „Ez az az anyag, a marginália, ami a vizsgálatom magvát adja. Azt kellene mondanunk, hogy az emberek, akiknek a könyveit vizsgálom, tönkretették azokat, úgy, hogy láttukra egy művészettörténész a rosszállástól felszisszenne. Ám engem pontosan ez a vandalizmus érdekel, mert megragadhatók benne a használat nyomai, és a rejtély kulcsa, hogy egyáltalán milyen céllal használták az első tulajdonosok ezeket a könyveket?” (DUFFY 2006: IX). A könyvekbe jegyzetelés egyesek szerint maguknak a könyveknek a megjelenésével egyidős, és az évszázadok során a különféle társadalom- és eszmetörténeti változások folyamatosan alakították széles skálán mozgó – és esetenként szélsőséges – megítélését. Jelen tanulmánynak ez nem tárgya (a témáról bővebben l. azonban JACKSON 2001: 234–258; SHERMAN 2008: 151–178; illetve magyarul P. KOCSIS megj. e.).

Két nagy csoportját a marginálisoknak – amelyek a korai századoktól kezdve jelen vannak – már a kutatás elején érdemes elkülöníteni: az olvasóknak szánt és az olvasók által tett megjegyzéseket. Előbbieket a szerző vagy egy későbbi annotátor hozza létre, általában szisztematikusan, egy szöveget végigjegyzetelve, az utóbbiakat pedig a későbbi használók, akiket szintén jellemezhet szisztematikusság, de általában a bejegyzések tematikája tágabb és esetlegesebb. A két réteg más céllal és más logika alapján jön létre, így nem célszerű őket azonos szempontok mentén vizsgálni és rendszerezni; ugyanakkor értelemszerűen hatnak egymásra, különösen előbbiekre az utóbbiakra. Munkámban ezúttal az olvasók, használók által tett megjegyzésekkel foglalkozom.

2.2. Terminológiai és hatóköri kérdések. A könyvek lapjain olykor gyakrabban, máskor ritkábban feltűnő utólagos bejegyzéseknek, jegyzeteknek, nyomoknak

számos típusa van. Ezek általában más minőségűek, mint az önálló lapokra vagy jegyzetfüzetbe rögzített megjegyzések, mert a szöveg melletti pozíció alapvetően meghatározza fő jellemzőiket: elhelyezkedésük miatt az eredeti szöveg társaivá válnak (JACKSON 2001: 14). Ahogy említettem, a jelenség a korai századoktól kezdve megfigyelhető, s képviselőit sok-sok névvel illették a kortársak és a későbbi kutatók. Nehéz a különféle kutatási és megnevezési hagyományok körül rendet tenni, elkülöníteni és tisztázni, hogy mi a viszony a glossza, megjegyzés, komment, annotáció, firkák, posztillati és egyéb jelenségek és megnevezéseik között. A kérdést részletesen áttekinti SHERMAN (2008: 21–24), és arra jut, hogy a *marginalia* azért jól használható kifejezés, mert az adott bejegyzések helyét, terét, helyzetét (space) hangsúlyozza ki. Ez a hely, a margó pedig gazdag történeti, szociális, filozófiai és költészeti asszociációkat hordoz (SHERMAN 2008: 24).

A szóhasználatban kérdéseket vet fel, hogy a magyar kutatásban a latinban többes számú *marginalia* 'dolgok a margón' helyenként (pl. folklorisztikai kiadványokban) használt forma, de ismert a nyomdászati terminológiának is részét képező – eredetileg melléknévi – egyes számú *marginális* alak is. Mivel itthon még a kérdéskörnek nem nagy az irodalma, ezért nincs igazán mihez igazodni, viszont fontosnak tartom azt is, hogy amennyiben a megnevezés nem teljesen idegen a magyar nyelvtől, illesszük a szóhasználatot a nemzetközi gyakorlathoz, ahol végülis jelen esetben az olvasmánytörténetnek köszönhetően ez a terminus terjedt el. Mivel pedig a magyar rendszerbe illik az egyes számú *marginális* is, én ezt az alakot használom.

Kutatásom azoknak a munkáknak a sorába illeszkedik, amelyek a marginálisokat olyan „jegyzetek”-nek tekintik, „amelyeket a margóra, vagy a könyv más üres részeire írtak” (SHERMAN 2008: XI), tehát ide tartoznak a jelentéstennek tűnő firkák, tollpróbák, az előzéklapok vagy üresen hagyott féllapok, lapok bármilyen tematikájú megjegyzései, valamint a könyvtári jelzetek, bejegyzések is. Ez a tágabb definíció is kirekeszti azonban az interlineáris glosszákat, amelyek hagyományosan egy-egy kifejezést fordítanak. A kódexek anyagát vizsgálva viszont kiderült, hogy esetenként a szövegek között tulajdonképpen margó funkcióban használják a bejegyzők, mert egyszerűen ott van hely, jellemzően éppen az olyan javítások esetében, amelyek a nyelvi változást tükrözhetik. (A későbbiekben valószínűleg ezt a csoportot tovább kell differenciálni, mert a szöveget a hangjelölés vagy a morfémaak szintjén javító bejegyzők tevékenysége egy-egy kódex esetében önálló doktori disszertációk alapját adhatná, ugyanakkor a jelenség – globálisan – mégis információértékű.) Hasonlóképpen későbbi elvi döntést igényel majd, hogy marginálisoknak számítanak-e az akár többlapos 16–17. századi imádságok, hosszabb szövegrészletek, amelyeket nem egy-egy féllapra, hanem a kéziratok akkor még üresen hagyott lapjaira jegyeztek be, a korabeli használók igényeihez igazítva ezzel a kötetek tartalmát. Mivel mindezt az anyag és a problémakörök mélyebb ismerete után kívánom eldönteni, egyelőre gyűjtök mindent, amit nem a könyvet készítő scriptor vagy sriptorok írtak. Így rendkívül heterogén anyag jön létre, amely magába foglal mindent a 16. században bejegyzett imádságoktól a 19–20. századi könyvtárosi bejegyzésekig.

3. A vizsgált korpusz és rendszerezési szempontok. Ahogy már említettem, vizsgálatom tárgyát egy zárt korpusz: az ómagyar nyelvemlékkódexek csoportja adja. Ebből következik, hogy a beírók természetesen más, latin nyelvű, korabeli kódexek lapjain, esetleg levélszerzőkként is feltűnhetnek, ezek feltárása azonban – bár kétségtelenül hasznos lenne – átláthatatlanná tenné a kutatást. A kézazonosítás helyett így elsősorban a bejegyzések tartalmára és a kezek esetleges azonosságára koncentrálok, hogy a kódexek történetéhez tudhassunk meg adatokat. A gyűjtés során a 45 kódex nagy felbontású digitális másolataival vagy az eredetikkel dolgoztam, digitálisan tárolok az elérhető marginálisok képeit, amelyeknek a betű szerinti átírását egyéb járulékos információkkal (bejegyzés helye, iránya, nyelve, tinta színe, kiváltó szövegrészlet, bejegyző személye stb.) igyekszem ellátni. Így az anyag az említett szempontok szerint rendezhető és elemezhető. A feldolgozás eredményeként egy megközelítőleg 800 marginálist és adatait tartalmazó gyűjtemény áll a rendelkezésünkre, amelynek pontos adatszámát a már említett interlineáris és szövegek közötti javítások miatt nem határozható meg pontosan. A vizsgálat újdonsága egyrészt az, hogy összegyűjtve, egységben tárgyalja a kódexek fennmaradt későbbi bejegyzéseit, amelyekkel kapcsolatban az eddigi hozzáállást jól mutatja, hogy a kódexkiadásokban sok esetben meg sem említik őket (természetesen vannak kivételek). A kutatás újszerűségét másrészt az adja, hogy a marginálisokhoz elsősorban nem az irodalom- és befogadástörténet, hanem a kódextörténet és a nyelvtörténet felől közelít.

3.1. Az angolszász kategorizációk szempontjai. Az angolszász kategorizációk közül – amelyek az olvasók által írt marginálisokra vonatkoznak – hármat szeretnék megemlíteni, amelyeket különböző szempontok miatt a magam számára is hasznosnak tartok.

A legáltalánosabb, elsősorban az elhelyezkedésre koncentráló felosztás HEATHER JACKSON rendszere, aki háromszáz évnyi időszak angol nyelvű könyveinek áttekintése után arra a megállapításra jutott, hogy időben nem változik az, hogy bizonyos típusú jegyzetek a könyvek mely részében szerepelnek, és ezt magának a könyvnek a formája határozza meg (JACKSON 2001: 41). Ennek szellemében állította fel tipológiáját (JACKSON 2001: 19–41), amelynek a rendező elve az, hogy egyes részek milyen jegyzeteket, bejegyzéstípusokat vonzanak, és hogy azok általában milyenek. Azért ismertetem az ő munkáját részletesebben, mert nagyon jó áttekintését adja a marginálisoknak általánosságban.

Az első lapok tipikus bejegyzései a t u l a j d o n o s i b e j e g y z é s e k, amelyek íródhatnak ceruzával, tollal, vagy szerepelhetnek ex libris formájában. Gyakoriak itt (meg a könyv végében, illetve bárhol, ahol üres hely van) a g y e r e k - f i r k á k és r a j z o k; láthatunk olyat, hogy valaki, miután le tudja írni a nevét, teleírkalja vele a könyvet. Ezeket a lapokat szokás f i r k a p a p í r n a k, jegyzetlapnak is használni, bármilyen témában. Felnőttek általában az első üres lapra, ha van ilyen, vagy a címdalra szokták beírni a nevüket, címüket, beszerzés dátumát és olykor a forrását is. Ezek szerepelhetnek öröklődő, ritmusos versikékben. Gyakori, és középkori hagyományokra visszavezethető, hogy beírnak a könyvbe egy f i g y e l m e z e t é s t (eredetileg átkot), hogy ne akarja senki elloponi. Szintén a könyvek elejére szoktak bemásolni más forrásokra vonatkozó h i v a t k o z á s o -

kat vagy csak információkat, amelyek hasznosak lehetnek az olvasáshoz. Előfordul, hogy az olvasók a könyv elején (vagy a végén) összegzik a véleményüket, reflexiókat a könyvvel kapcsolatban, ami saját maguknak lehet emlékeztető, vagy másoknak adhat információt.

A szövegtestben különböző típusú helyekhez különböző típusú és funkciójú szövegek kapcsolódnak. A felső margókon gyakoriak a nyomtatott vagy az olvasók által írt „fejezet címek”, címek, kulcsszavak. A lapok alsó margóin szerepelhetnek oldalszámok, vagy maguk a jegyzetelők is mímelhetik, hogy lábjegyzeteket írnak. Vannak olyanok, akik csak és kizárólag az alsó margóra jegyzetelnek, mert ha keresnek valamit, elég azt átpörgetni, míg mások csak akkor használják az alsó margót, ha nem férnek el az oldalsón, és „lefolynak”. A sorközöket a jegyzetelők nem használják, az szigorúan és hagyományosan az interlineáris glosszák helye, és a szóról szóra tükörfordított szövegeké. A leggyakoribb hely, ahova jegyzetelnek, az oldalsó margó. A legesleggyakoribb és legalapvetőbb nyomok egy könyvben az aláhúzások, függőleges vonalak a sorok mellett, felkiáltó- és kérdőjelek, ikszek, pipák stb. Vannak olyan jegyzetelők, akik önálló jelrendszert dolgoznak ki, és azt használják. A következő szint, amikor valaki rövid szavakat vagy kifejezéseket ír, majd őket követik a hosszasan jegyzetelők. A bőbeszédűek, ha kicsi a margó, átfolyhatnak alulra, másik lapra, vagy elfordítják a könyvet és függőlegesen írnak.

A könyv végén a leggyakoribb az általános vélemények, benyomások kifejtése. Az utolsó lapok az olvasók által készített tárgymutatóknak adnak helyet. Ez egy fontos rész, itt gyűjtik a címeket, kulcsszavakat és melléjük az oldalszámokat. Vannak, akik csak az oldalszámokat írják ki, de az nem túl informatív. Az oldalszámok sorrendje tükrözheti az olvasási módnak: mutatja, hogy az olvasó a könyv elejétől haladt a végéig, vagy esetleges sorrendben olvasta egyes részeit. Ritka, hogy átfogalmazzák a könyv szövegezését és a mutatóban saját szavakat használjanak (JACKSON 2001: 19–41).

WILLIAM SHERMAN a reneszánsz olvasók marginálisait elemző könyvében másoktól idéz egy rövidebb és egy részletesebb kategorizációt. Az első ELAINE E. WHITAKERTŐL származik, aki szerint egyébként minden marginális egyedi, de nagyjából a következő kategóriákba sorolhatók (WHITAKER 1994: 235, idézi SHERMAN 2008: 16):

1. Szerkesztés (Editing):
  - a) cenzúrázás (Censorship),
  - b) megerősítés (Affirmation).
2. Interakció
  - a) kegyességi használat (Devotional Use),
  - b) társadalomkritika (Social Critique).
3. Elkerülés, közönyösség (Avoidance)
  - a) firkálás (Doodling),
  - b) álmodozás (Daydreaming).

WHITAKER kategorizációja, amely a szöveghez való viszony alapján készült, nagyon alapvető, de szűkszavú rendszert állít fel, így a finomabb differenciálásra jobb példa a CARL J. GRINDLEY által készített többszintű tipológia, amely a jegy-

zetek és jelek minden típusát magába foglalja (GRINDLEY 2001: 77–91). Ő is három fő kategória – amelyeket további alkategóriákra oszt – mentén rendezi az anyagot: 1. jelek, amelyek nem kapcsolhatók szöveghez; 2. jegyzetek, amelyek az adott könyvhöz, szöveghez csak érintőlegesen kapcsolódnak; és 3. marginálisok, amelyek az olvasók egy adott szöveghez kapcsolódó reakcióit tartalmazzák. A forrásanyagok sokfélesége és különbözősége miatt természetesen egyikőjük rendszere sem alkalmazható egy az egyben a kódexek marginálisaira, a főszöveghez való viszony szerinti osztályozást azonban részben én is megtartottam.

3.2. A magyar kategorizáció kialakításának és közlésének alapelvei. A továbbiakban egy a magyar anyag belső logikája mentén kialakított rendszert ismertetek. A kategorizáció alapvető rendező elve a szövegek tartalma, a kategóriák pedig a használat, funkció, a feltételezhető lejegyzői szándék nyomán alakultak ki. Ugyan a következőkben megpróbáltam minden szöveget besorolni, természetesen sok esetben a tartalom és a funkciók is keveredhetnek. Gyakori például, hogy valaki egy egyébként más információt is tartalmazó bejegyzés végére a dátumot is odaírja. Ez datálás is, de a bejegyző elsődleges célja valószínűleg nem a datálás volt. A csoportosítás kialakításakor a kategóriák felállítása volt a cél, de a későbbiekben természetesen szükséges a kategóriák vegyülését, együttes jelentkezését is vizsgálni.

Fontosnak tartom megemlíteni, hogy a kategorizáció nem cél önmagában – azt hivatott szolgálni és segíteni, hogy a rendkívül heterogén anyagot rendezettebben lássuk, és erről az alapról kiindulva egyrészt másfajta típusú és szempontú megállapításokat tehessünk, másrészt új kutatási kérdések irányába indulhassunk el. A bejegyzések jellege tekintetében alapvetően két nagy korszak különíthető el: a szerzetesrendek 1782-es feloszlása előtti „vallásos” használat időszaka, illetve a későbbi, 19. századi, a nyelvemlékgyűjtés idejében megjelenő tudományos érdeklődés szakasza. Ez a kép azonban túlságosan elnagyolt: a kolostori használat időszakából is maradtak ránk bőven világi és tudományosabb jellegű bejegyzések, és akár a későbbi századokban is használhatta valaki eredeti céljával a köteteket. Mégis, a bejegyzések többségének születése szempontjából nagyjából ezzel a két korszakkal számolhatunk.

A kategóriák számossága nagyon eltérő, bizonyos esetekben azonban – tekintettel az anyag töredékességére és esetlegességére – indokoltnak éreztem akár egy adatot is önálló kategóriába sorolni, különösen, ha egyébként külföldi példák is találhatóak rá. Mivel sok határeset, összefonódás és adott esetben kétes adat van, jelen írásban a számadatok közlésétől eltekintek. Külön problémát és kérdéskört jelent az adatok személyhez és időponthoz kötése, így ha szükséges és információértékel bír, az íráskép alapján nagyjából meghatározható századot adom csak meg.

A marginálisok közlésénél fontos elv, hogy – amennyiben megállapítható – a kiváltó főszöveget is közölni kell (KERBY-FULTON 2012: 210). Ettől terjedelmi okok miatt általában eltekintek, és csak akkor közlöm a főszöveget, ha anélkül a marginális nem lenne értelmezhető. A kódexek szövegének közlésekor a Régi Magyar Kódexek sorozat átiratait követem, a marginálisok esetében azonban lehet eltérés a kötetek és a saját átirataim között. Mivel a margó sok esetben keskeny, nagyon sok szöveg több sorba tagoltan szerepel a kódexekben. A sortörések jelölése azonban szétdarabolja a szövegeket, jelen munkában pedig a szövegek tartalma kerül előtérbe, így a sortöréseket csak szükség esetén jelölöm.

4. A magyar kódexek marginálisainak tartalmi-funkcionális felosztása.

Az anyagot áttekintve hat fő kategóriát határoztam meg, amelyek bemutatása, jellemzése és példákkal történő illusztrálása következik a továbbiakban. A hat kategória: 1. Tulajdonosi és a kézirat eredetére, sorsára vonatkozó bejegyzések. 2. A szöveghez való praktikus, gyakorlati viszonyulást tükröző bejegyzések. 3. A szöveg egyes elemeit kiemelő bejegyzések. 4. Az olvasási élmény kommentálása során keletkezett megjegyzések. 5. A kézirat vagy annak tartalma előidézte, de ahhoz csak lazán kapcsolódó bejegyzések. 6. A szövegek tartalmától független bejegyzések.

4.1. Tulajdonosi és a kézirat eredetére, sorsára vonatkozó bejegyzések. A kategória olyan szövegeket és bejegyzéseket tartalmaz, amely a tulajdonosok személyére és a kódexek sorsára közvetve vagy közvetlenül utalnak. Ezek nagyon sokfélék és különböző hosszúságúak lehetnek, az ex librisektől és egyszerűen beírt nevektől kezdve a hosszabb provenienciabejegyzésekig, amelyek egy-egy konventhez vagy intézményhez kötik a kéziratokat. A jelzetek, raktári számok, bélyegzők különféle korokból származhatnak, és sokszor kódextörténeti vagy a kódexek közötti kapcsolatokkal összefüggő kérdéseket oldhatnak meg vagy vethetnek fel.

a) A kódexek tulajdonosaitól származnak a különféle *possessorbejegyzések*. Ezek általában a kötéstáblán vagy az első lapon szerepelnek, és rendszerint csak a tulajdonosok nevét tartalmazzák; esetenként kiegészülhetnek lopás vagy elvétel elleni figyelmeztetéssel, datálással. A kódexekben fennmaradt adatok széles időskálán mozognak, a 16. századtól a 19. századig tudunk példákat idézni. Vannak köztük intézmények (pl. *Conuentus Nimet Uyuarieinsis 1661* – KeszthK. kötéstábla; *Ez a konuf Testeletes becoletes Conuetti Melet egi apaca Irta Mater Anna Franciska harmic Noci ezdedos koraban holt megh die 18 Juli Anno 16502* [!] – ÉrsK. kötéstábla), és jobban vagy kevésbé ismert személyek nevei, pl. *Iohannis Alberti Widmanstetterii* (MünchK. 8r), *Balthasarius de Batthyan* (KeszthK. 4r), *Martinus Lazar* (LázK. előzéklap). A *possessorbejegyzésekhez* hasonló, de nem egyértelműen birtoklásra, inkább csak az olvasás tényére utaló bejegyzések, amikor valaki nem a teljes nevét jegyzi be a könyvbe; pl. *Soror Kata* (ThewrK. 169), *barbara* (JordK. 55r), *Vrsula Barbara* (GömK. 11).

b) A tulajdonlás jelzésének a név beírásánál egy fokkal hivatalosabb formája, ha valaki az *ex libr*i sét ragasztja a könyvbe. Az *ex libris* egy-egy személyhez (olykor intézményhez) köthető, általában nyomdai úton előállított kisebb méretű papírlap valamilyen azonosító címerrel, jelképpel, névvel, esetleg mottóval, amelyet a tulajdonosok a belső kötéstáblára ragasztanak. A kódexek közül háromban találkozunk *ex libr*ise sszepel, a Domonkos-kódexben Gabriel Zerdahelyi 1800-ból származó *ex libr*ise szerepel, a Kulcsár-kódexben datálatlanul Johannis Seth komáromi orvosé, a Müncheneri kódexben pedig a Bajor Udvari Könyvtaré.

c) Hasonló célt látnak el magánszemélyek vagy intézmények *bélyegzői*. Ezek a birtokosok pecséthasználatainak ismeretében információkat nyújthatnak arról is, hogy mikor került a kézirat egyik tulajdonostól a másikhoz. A kódexek kapcsán legtöbbször előforduló pecsétetek a könyvgyűjtő Jankovich Miklóstól származnak, akinek többféle pecsétje is volt (pl. HorvK., KazK., KrisztL. stb.), de találkozzunk például a Székely Nemzeti Múzeum és Csereyné Zathuretzky Emília bélyegzőivel az Apor-kódexben.

d) A bélyegzők mellett a különféle korokban a könyvekbe került jelzete k – amennyiben helyhez és időhöz tudjuk kötni őket – segíthetnek a kódexek vándorlásának, későbbi útjának feltárásában. Gyakoriak az újabb kori, a nemzeti könyvtárakban általában grafittal bejegyzett jelzete k (pl. *M. Nyelvemlék 74. FMI/503.* – KeszthK. előzék), de találunk kevésbé egyértelműeket is a korábbi századokból: *15. VI. 6 III. 76* és *1839/503* a Döbrentei-kódexben, *R. 524* (DebrK. előzéklap), *Theolog B* (BécsiK. 1).

e) A kategória másik nagy csoportját a p r o v e n i e n c i a - b e j e g y z é s e k alkotják. Ezek közé tartoznak a hosszabb, általában intézményhez tartozást rögzítő és a hozzájuk kerülés mikéntjéről tájékoztató szövegek. Példa: *Post longam curiositatem Aō 1810 detexi librum hunc scriptum esse in utilitatem Monatis Judithae Nwythody a Fratre Andrea Nwythody Fransiscano Anno 1526 vide pag. 60. 61. Daniel Fantsali Parochus Gyergyó Sz Miklos* (SzékK. kötéstábla). Némely kódexek (pl. KeszthK.) alapján úgy tűnik, mintha egy ilyen bejegyzés tulajdonoscserekkor vonzaná a következőt. További példák: NagyszK. kötés, KeszthK. előzéklapok. Ide tartozónak vettem a nemzeti könyvtárakba kerüléskor a kódexek előzéklapjaira jegyzett dokumentációkat is. Például: *E' kézirat 1787-ben Peer Jakab piarista áldozár 's Pozsonban a' történelem tanáraé volt. Holta után Jankowich Miklós vette-meg, kinek gyűjteményéből 1852-ki Januar. 20-kán hozatott-át a' Széchényi-országos könyvtárba, 's itt újonnan bekötetett, meg-tartatván minden lap a' régi kötésből, mellyen valamelly érdeket gerjeszthető iromány volt olvasható. Emlékezik e' kézitratról Révay (Antiquit.) és Horvát István 1835. Tudom. Gyűjt. V. füzet 106-107. lap. Mátray Gábor mp.* (PeerK. előzéklap; hasonlókat l. SimK. kötés, CzechK., GuaryK., KrisztL. előzék). – Nem alkotnak önálló kategóriát, mert általában valami máshoz kapcsolódva jelentkeznek, de nagyon fontos információkat hordoznak az egyes bejegyzések d a t á l á s a i, pl. *Anno domini 1.6.5.9. Renoatus ést libélus isté. ab. S. G. magistro Hidisiensi* (DebrK. 624); *Aō. 93 20 Julj.* (KazK. előzék).

4.2. A szöveghez való praktikus, gyakorlati viszonyulást tükröző bejegyzések. Ide olyan bejegyzések tartoznak, amelyeket a kódexek azon használói írtak, akik a könyvet láthatóan eredeti rendeltetésével, (fel)olvasásra használták, esetleg másolták vagy másoltatták. Bejegyzéseikkel a szöveget saját igényeikhez igazították, vagy a saját maguk későbbi, illetve más olvasók tájékozódását igyekeztek segíteni a kötetekben.

a) A csoport egyedülálló példája az Apor-kódexben fellelhető z s o l t á r c í m e k sorozata. Ez egy összefüggő marginálissorozat, amelyet a kódex zsolttárhoz a lapszélekre feltehetően az 1530-as években másolt be egy későbbi használó. A bejegyzések a szövegek egyfajta értelmezés szerinti tartalmát és javasolt használatát adják meg. Például: *Afaph halat ad ystennek hogy az yökot kýk az cryftwftih fogattak / plttalmazza / es az gonozokat meg feddy* (AporK. 72, 74. zsolttár); *Inty az egyház nepeketh az profeta hogy hýwen zolgallyanak az wrnak* (AporK. 145, 142. zsolttár). (A kérdéskörrel részletesebben l. P. KOCSIS 2015, 2016.)

b) A szövegek jól olvashatóságát, folyamatosságának fenntartását segítik azok a s z ö v e g k i e g é s z í t é s e k, amelyek olyan esetekben fordulnak elő, amikor az eredeti szövegben valamilyen, a szövegértést zavaró hiányt tapasztalt az olvasó.

A Bod-kódex egy helyén például egy iniciálénak kihagyott helyen toldott be valaki egy szót: *Regenten Isten ég zent Iambornak, ill'en rettenetes dolgot mutata* (BodK. 31)². A Nádor-kódex egy későbbi olvasója jellel a helyére utalva a margón egészítette ki a szöveget: *Ki menven kedeg az apat / Le esec o elotte az ifyv Konyoroghuén az Apáturnak hogj fogadná bé eöket az kalastromban ymadsagot teven / le ülenec* (NádK. 418), a Czech-kódexben pedig egy laphiány miatti két csonka imát egy olvasó lapalji bejegyzéssel, kiegészítéssel kötött össze: *ees te yrgalmassaagodnak kebeleeben | tarcz meg en- || gomet ees en meg halaasomnak oraayát* (CzechK. 122–123). Kisebb kiegészítések találhatók olyankor is, amikor valaki a hiányzó iniciálékát pótolja a számukra üresen hagyott helyeken (pl. BodK. 27, DebrK. 396, KeszthK. 19; stb.).

c) Számos további altípusba sorolhatók a nyelvi javítások. Több kódex esetében is előfordul, hogy egy-egy későbbi olvasó szisztematikusan igazít szövegeket a saját nyelvi ízlésének, nyelvállapotának vagy helyesírásának megfelelően. Ezek elemzése túlságosan hosszadalmas lenne, másrészt a példák idetartozását, hatókörét is tisztázni kell majd a továbbiakban, viszont a tömeges javítások egy-egy szövegegységben arra utalhatnak, hogy azt az adott szöveget biztosan olvasták. Ilyenek például a Sophia asszonyról szóló rész az ÉrdyK. 301–306. lapjain, vagy Szent Eugénia élete a TihK. 293. lapjával kezdődően. A morfológiai szintű javítások (pl. *sýralomban* MargL. 163) nyelvtörténeti változásokra utalhatnak, a szószintűek pedig szintén nyelvi (ízlés)változást tükrözhetnek, esetleg más nyelvjárású nyelvhasználót: *holual* → *reggel*, *monnofelnek* → *minden* (JókK. 5, 12), *zynten fejyer* → *Tiszta fejyer*, *ydegokel* → *Szejakal* (ÉrsK. 68, 72), *ikomnek* → *Nagi Aniamnak*, *onokad* → *öczed* (KazK. 54, 57). (A kérdéshez l. HAADER 2005, 2009.) A nyelvi javítások egy speciális esete a törlés, ami általában kihúzásként valósul meg; ilyenkor az olvasó nem hozzátesz, hanem elvesz a szövegből.

d) A praktikus, kolostori használat nyomai azok a bejegyzések, amelyek utasításokat adnak egyrészt a (fel)olvasóknak, hogy az egyes szakaszokat mikor, hol, kinek kell olvasnia: [*Mindenszentek napján ...*] *Kel olvasni* (CornK. 92v), *Eböl Virag Vaszarnap estue Nagi Czütör estue oluasznak* (WeszprK. borító), *Ez veghe az adventy zolozmanak* (FestK. 311); másrészt kijelölhetnek bizonyos másolandó szakaszokat: *ez az leg elso Pelda az kit kel irn[...], it vége vagyon* (CornK. 212r, 216v), *ezis hoza ualo ezt is Le kel irnya* (PéldK. 43). Egyes példák esetében nem dönthető el egyértelműen, hogy a megjegyzés a felolvasónak, egy jövőendő másolónak, esetleg mindkettőjüknek szól: *fordécs két levelet – It keszd el* (ÉrsK. 424, 429).

e) A kéziratoknak az aktív, rendeltetésszerű használatáról tanúskodnak a tartalomjegyzékek, amelyek sokszor nem különböznek a maitól: a szövegek címét vagy kezdősrót tartalmazza a főlió vagy oldalszám megadásával. Ehhez általában az is szükséges, hogy a sriptor, egy korábbi bejegyző vagy a tartalomjegyzék készítője paginaszámokkal lássa el a kéziratot. Hosszabb tartalomjegyzékeket találhatunk például a következő helyeken: DomK. 339–342, LázK. 191–192, FestK. 417–418. Kiemelendő az ún. „klarissza kéz” tevékenysége (LÁZS 1981;

² Az idézetek esetében a félkövér kiemelés a kódexkiadások gyakorlatától eltérően nem a rubrumozást jelöli (amit a szövegek idézésekor nem különböztettek meg), hanem a marginálist, vagy a változtatott nyelvi egységet és a marginálist.

PUSZTAI–MADAS 1994: 10), aki – vagy akik, a kérdés tisztázandó – több kódex lapszéleire és kötéstábláira jegyzetel, s valószínűleg egy prioritással vagy könyvtáros lehetett. Bejegyzéseiből példák: *Eben az Könuben vagion | Sz Eufrusina Elele [...] | [...] Sz Apoloniaj | Sz Aduigai | [...] Sz Adoriani | Sz Sofiaj | Sz Atlexiusi | Sz Maria Egip | szia kaj* (NádK. kötés); *Eben az könibe vagion | Sz Barlam es Sz Iosafat elele | Sz Vrsolai | Sz Alexiussj* (KazK. előzék); *Szent Christinaj | Nagi Boldog Aszoni | Az Szerzetes eletrül ualo | Iras* (HorvK. elveszett előzéklap).

f) A kódexek szövegeihez jellemzően nem tartoztak címek, esetleg rubrikák (általában piros tintával írt hosszabb témamegjelölés a szöveg előtt), így a legtöbb cím a d á s , c í m l a p a későbbi, 19. századi szakaszban keletkezett, de találkozunk néhányal a korábbi századokból is. Pl. *ORATIONES BEATAE BRIGIDAE VIRGINIS ·XV·ante magmem dñi nr̄i Iesu xp̄i crucifixi in dies deuotissime dicendae ORATIO PRIMA* (GömK. előzék), *Az léolkj ismerettwl valo zamuetelnek Formaia Soror Justinanak* (ThewrK. 169).

g) A szövegekkel való tudós, jellemzően már 18–19. századi foglalkozás hozott létre olyan megjegyzéseket, amelyek a k ö t e t e k szövegének vagy lapsorrendjének á l l a p o t á r a vonatkoznak. Kutatók, tulajdonosok, könyvtárosok próbálták a kéziratok levélsorrendjét, hiányait rögzíteni, ezért ezeket általában már személyhez is tudjuk kötni. A megjegyzések különösen is fontosak, ha azóta a kódexet restaurálták, de a lapsorrend esetleges változását nem jegyezték fel. Példák: *Vide folium 2dum superius* (DebrK. 4, Sinai Miklós bejegyzése); *Itt fogyasztokik. W. J. Miklós* (KrisztL. 46, Jankowich Miklós); *folyt. és végét l. p. 429 és 30.* (ÉrsK. 424, Volf György).

4.3. A szöveg egyes elemeit kiemelő bejegyzések. Tipikusan a margóra írt, a latin hagyományokra visszavezethető csoport, amelynek angolszász példái is vannak bőven (COPELAND 1991: 82–90; KERBY-FULTON 1999). Esetenként maguk a scriptorok is készítettek ilyet, vagy később az annotátorok jegyezték be, és hasonló módon hoztak létre emlékeztető segítő jegyzetanyagot a humanista tudósok is (JACKSON 2001: 53–56). A csoport azon elemeiből közlök a következőkben példákat, amelyeket a későbbi bejegyzők hagytak hátra a kódexek lapjain. Mivel ezek a főszövegtől függetlenül nem értelmezhetők, ezeket is feltüntettem velük együtt.

Marginális	Főszöveg	Forrás
Locus kiemelése:		
<i>Sap 45</i>	...vg mondattatic bõlc kjonouenec neguenõd reseben o halal mel igõn keserõv atte emlekezetõd...	SzékK. 254
<i>[...] p̄s Cxij</i>	Azonrol emlekõzik zent dauid proffeta ees ps clvij...	ÉrdyK. 54
Szereplõ kiemelése:		
<i>Ezechias Rex</i>	... Micoron az minden hatõ isten Isaiast kilde ezechias kÿral'hoz...	DebrK. 369

<i>Maria magdalena</i>	Mikoron azert ekeppen meztelen allana oly mint rezketue a hidegert es az sok sebokert...	WeszprK. 102
Szerző kiemelése:		
<i>De Homer[us].</i>	...az omerus vers zerzo mester ez alexandert Louisnac a felseges istēnec fianac moga...	SzékK. 242
Szövegtagolás hangsúlyozása:		
<i>2do</i>	Masodzer igon soc ahalalnac hele...	SzékK. 246
<i>3.</i>	A harmadik tanusag...	DebrK. 33
Tartalom megjelölése:		
<i>de sacris stigmatibus:</i>	Ugy vagion meg irua hogi mikoron auerna hegien bwytwlne zent mihalnac negyuen napyat...	VirgK. 33
Műfaj megjelölése:		
<i>Historia Nota diligenj</i>	ānakokaert vg mōd az alamisnas scent Ianus az o eletiben...	SzékK. 244
<i>Explicatio.</i>	...azert az elso, barat ez vilag kinec te ember zolgalz...	SzékK. 269
Szövegszakasz kezdetének jelzése:		
<i>Hic incipitur</i>	Dauid en azt mondam ur Istenec...	DebrK. 356
<i>Incipit de uita Patris S Francisci</i>	[F]Elseges istennek zolgaŷa es barátŷa ferencz tamada assisnak varosabol...	VirgK. 99
Magyarázat:³		
<i>Kalugerek [...]</i>	... a kalugier barátok kibol nagi sokan...	DebrK. 105
Szövegrész latin fordítása:		
<i>Bonu[m] est ab [ado]lescen[tia] iugum [Do]mini [por]tar[e]</i>	O meli igen io / a firfyui elkwlwnekh mikoron Ifyusagatol fogua / viseldi urnak igaiat...	DebrK. 13
<i>[Qui]s diligit me [m]eum sermo[nem servat]</i>	...ha valaki engomet zeret / meg tartia az en paranlolatimat...	DebrK. 46

Szintén a szövegek egyes elemeinek kiemelésére szolgálnak az aláhúzások, NB - megjegyzések és a manikulák. Figyelemfelkeltésre szolgáló aláhúzásokkal leggyakrabban a SzékK. és DebrK. szövegeiben találkozunk. Ezek gyakran kiegészülnek azzal a latin és tudósi gyakorlatra visszamenő megoldással, hogy a fontos helyeket az olvasók a *Nota bene* 'jól jegyezd meg' mondattal,

³ A példa idetartozása – és így a kategória létjogosultsága – a nehéz olvashatóság miatt nem kétségtelen.

majd ennek *NB* rövidítésével jelölik meg a margón. A kódexekben erre viszonylag sok példát találunk, esetlegesen a CornK.-ben (114v) és a DebrK.-ben (175), valamint rendszeresebben a KeszthK.-ben (15, 319), SzékK.-ben (235–276) és a NagyszK.-ben (25, 54, 90 stb.). A nota bene grafikus megfelelője a kis mutató kéz, amely a 12. század óta része a kéziratoknak, majd később a nyomtatott könyveknek, plakátoknak, digitális szövegeknek is (bővebben l. SHERMAN 2008: 25–51). SHERMAN a latin ’kis kéz’ jelentésű *manicule* szót ülteti át az angolba, amely magyarul is használható *manikula* formában. A kódexekben egyébként a scriptoroktól maradt fenn több manikula, a későbbi bejegyzők között egyetlen esetet találunk: valaki egy imadefiníciót aláhúzással jelöl, majd a margóra írt *Def. Orat.*: marginálist egy kis kéz rajzával is megtámogatja (VitkK. 4).

4.4. Az olvasási élmény kommentálása során keletkezett megjegyzések.

Ezeken a bejegyzéseken keresztül ragadható meg legkönnyebben a korabeli olvasási élmény és a szövegekre adott, sokszor egyéni reakció. A beírások arra utalnak, hogyan történt a befogadás, mi volt érdekes a korabeli olvasóknak, információkat tartalmazhatnak a kódexek útjáról, vagy akár tudománytörténeti kérdéseket is felvetnek.

a) Gyakoriak az összefoglalóan érzelmi reflexiónak nevezhető bejegyzések. Ezek egy-egy lelkiállapot kifejezését vagy valamilyen véleményt tartalmaznak, a bejegyzők pedig vagy azonosulnak a szöveggel, vagy éppen elhatárolódnak tőle. A világ pusztulásáról szóló tanulságokat és okokat elemző szakasznál a lap aljára egy olvasó például a következőt írja: *enedes Istennem mel somoru za [!] en lelkem* (ÉrdyK. 17), vagy egy minden bizonnyal protestáns olvasó a tizenhárom bűnbocsánatot hozó mise mellé odairja, hogy *Ezek heába valo szók* (GömK. 10). A kötet-ről való véleményét foglalja össze az Apor-kódex valószínűleg 19. századi olvasója: *Jedzés A Regiséget tekintő Okoskodások igen Szépek és méltó a meg Tekintésre, De Elemben Bajos az olvasása mend örökke Ammen* (AporK. 228). A kategória sajátos példája, amikor az olvasó a saját nevét helyettesíti be az ima megfelelő helyére. Erre egyetlen példát ismerünk: a KeszthK. 449. lapjának az aljára a *sarkan bernalnak* név van írva (a megfelelő ragos alakban), amellyel a bejegyző az imát magára aktualizálja: „Isten kytwl zenth kewansagok ýgaz tanachoth ees ýgaz mywelkedetek vannak agyad the **zolgaydnak** az bekesegeth kyth ez wylaag nem atath”. Határesetet képez egy imakérés, amely a 16. században lezárt kódex üres lapjaira a 17. században imákat bejegyző kéztől származik. Ő a scriptorok jól ismert kérését is az imádság után írja (esetleg aktualizálva másolja): *imagi eretem edes leaniom ivstina hogi isten bochasa meg bñnemet mongi minden nap chak egi ave mariat eretem* (ThewrK. 126).

b) Az érzelmi reflexiók közeli rokonai az erkölcsi megjegyzések, amelyek valamilyen erkölcsi mozzanatot, ítéletet is tartalmaznak; például: *Mas aýandec nem adatik az bñneős embernek az az zent leleknek aýandeka. [...]* *kiualkeppen ha ugiã binebeöl megh tisztulni semmi utõ modonem akar* (DebrK. 390); *Minden ember az emaga zemeben neze meg az gerenddat az utan pizkalia az maseban az zalkat* (ÉrsK. 362).

c) Más szintű, de még mindig egyfajta olvasási élmény lenyomatai a tudós megjegyzések, amelyek alapvetően a 19. századból maradtak ránk, de van néhány korai, 18. századi példa is: *Szent Ferencz Apiainak neue volt Peterfy Bernard* (VirgK. 22), az „...Egyebet nem Monthatük hanem csak Az zenth agostoñak

mondasat hol ezt mongya...” mellett álló *Istenis azt mondgya Hier. 48.* (ÉrsK. 163). Továbbiak: *NB. A Cserkesz beszédmód és eme Ortographia között van némi rokonság* (VirgK. hátsó kötéstábla); *Jegyzés, felülről az 5d sorban áll: halottaknec, mint Latiatucban: halalnec. Budán, Január 10. 1838. DGábor mk* (NagyszK. 258).

4.5. A kézirat vagy annak tartalma előidézte, de ahhoz csak lazán kapcsolódó bejegyzések. E kategória példái általában hosszabb bejegyzések, emiatt tipikus előfordulási helyük nem a margó, hanem az egyéb üresen hagyott helyek: féllapok, lapok, előzéklapok, kötéstáblák. Ezekben a helyeken a főszöveg – direktén – nem vonzza a megnyilvánulásokat, sokkal inkább egy-egy holisztikus véleményt vagy a tárgyhoz nem is kapcsolódó gondolatot rögzítenek a bejegyzők.

a) Ide tartoznak mindenféle versrészletszerű bejegyzések, a különböző világi költemény-, illetve a zsoltárrészletek. Például: *Oh ti Boldog órák hova tuntek hogy olyan meszsire távoztok a békességes túréstól* (AporK. 188); *sveuem lolköm viragom czinigem araniom gombom agom leuelem* (WeszprK. 108–109); zsoltárrészlet latinul: *Dixit Dominus Domino meo Sede adextris meis Donec ponam inimicos tuos Scabellum pedum tuorum* (PeerK. 356).

b) Hasonlóan ide vonhatók az egyházi tekintélytől vett idézetek: *Szent Gergely igy szol-s. azt mondgya, az Úr Istennek eő ajandeka gonoszoknak nem adatik, migh eők az gonoszsagokba lakoznak. 1640. 13. Januar* (DebrK. 391); *Egészvilági boldogságoknál boldogságosb, az lölki dolgokban egyedül foglalatoskodnyi; igy irta meg Eugenius P.* (KazK. 203).

c) JACKSON tipológiája alapján hagyományosnak mondható műfaj az ajánlás, amikor az olvasók-tulajdonosok a könyvek elejében vagy végében összefoglalják a könyv tartalmát, vagy ajánlják azt a következő olvasónak. Például: *Walamelj kereztyē aytatos lelek ez szent es wdueösseges keönyuet gyakorlatossaggal oluassa es ebben Irt wdüeözsegre űalo zep peldakatt megh tartand'a ketsegnelkwl mind Itt ez Vilagō s mind az öreök Vilagō io lezen dolga* (DebrK. 631); *Praeambulum / Nékem kedvés olvaso barátom Kérlék hogy né neheszteld jól mégh vigiázni minemű okok legienek ebben az kis maradék könyveczkeben megh Irván és azokat né is olvasd negligenter hanem piae. Néis itild azokat fictiok[na]k mért ha az Sz-Irast jól mégh olvasandod Tehát bő ez igenis bő s télē ezekkel azokkal és még cselekkedvén bizonyos légy rolla hogy mégh ném czalatkozol [...]* (KrizaK. előzék); *Anno 1689 Die 27 DeCembris Adom Szent Prophessioia Napian Ezta kónjuet Soror Catharina Franciska Vlassichnak Emlekezettől hagi Sorgalmatossan tanullia Oluasný Sor Maria Victoria Balassa Ordinis S: Clarae.* (LányiK. előzéklap).

d) A figyelmeztetés az előbbihez hasonlóan régi hagyományokra visszamenő típus. A könyvtákokkal rokon, amelyeket a lopni szándékozók elrettenésére írtak a könyvek elejébe (vö. DROGIN 1983). Az anyag példái a kolostori (valószínűleg klarissza) használat nyomai: *Ez akönyu Mienk Sr Maria Victoriaj. Szenki el ne uegie. Mert Penteki Imadcsagimot el kel hadnom és biszonial annak alelkin uan aki el uezsi es meg nem agia aki Elő uezsi helire tegie hagi bönt Ne ualiak miata* (CzechK. 42); *Az Giermekek hazaban valo kóniu Az pokolról es az ü kinairul [...]* *Senki el ne vegie az ki el veszi megh agia* (GuaryK. hátsó kötés).

e) A vallásos, ájtatos használat nyomai a hosszabb-rövidebb főhászok, amelyek lehetnek kötött vagy kevésbé kötött szövegek: *o orok isten leg ýrgalmas*

enekem az te zent fjadnak erdemeert:- leg ȳrgalmas nekem a: te zenth fjadert hog wduozwlhesswk (DebrK. 343), *Fiat uolluntas tua-*. (KazK. 204); *I[.]wezleegy: kegy:elmes [...]* (GömK. 103). Szerepelhetnek fohász funkcióban esetenként Isten, Jézus, Mária vagy szentek nevei, általában egyes szövegegységek előtt és általában a lapok tetején. A csoport jellemző a scriptorokra is, így a későbbi bejegyzőkre gyakorolt hatásuk vizsgálándó. Példák: *Domine Deus* (DöbrK. 1); *Ihus maria Sc̄tā Anna* (KazK. 171).

f) Bizonyos bejegyzők a kódexek üresen hagyott lapjaira számukra fontos szövegeket másoltak be. A papír drága volt, a kötetek vegyes tematikája viszont láthatóan megszokott dolog volt. Így kerülhetett – valószínűleg a 16. században – a Festetics-kódexbe a János evangéliumának eleje (FestK. 414–416), a Kazinczy-kódex lapjaira a Tízparancsolat (KazK. 166–170), vagy hosszabb imák, amelyekkel a bejegyzők a kódexek eredeti szövegeit egészítették ki (pl. DebrK. 558, ThewrK. előzék, 104, WeszprK. 113).

4.6. A szövegek tartalmától független bejegyzések. Nagyon sok esetben a margók, üres lapok tulajdonképpen jegyzetlap funkciót töltenek be. Ezek a megjegyzések még egyedibbek, esetlegesebbek lehetnek, mint a szöveghez lazábban, de mégis csak kapcsolódó bejegyzések. Arányaiban ebben a csoportban szerepel a legtöbb latin nyelven bejegyzett szöveg. Mivel a felosztás szempontjai a tartalom és funkció mentén alakulnak, ezeket besorolom a magyar nyelvű bejegyzések közé, de fontosnak tartom létezésüket megemlíteni, mert másfajta minőséget, műveltséget tükröznek.

a) Két kódexben találjuk nyomát annak, hogy több személy valamilyen jogi eseményt rögzített. Hasonló ez ahhoz, amikor születési és halálozási vagy más fontos adatokat jegyeznek fel Bibliákba. Példák: *Szegőttem megh az én szolgamual Istuan Deakkal ez esztendőben 1618. Sz. keresztnek föl emelesse elöt ualo szerdan, Vgy mint egy olasz poszto mentet ado' egy moruaj posztobul dolmanȳt egy moruaj karasia nadrag 2 ümög, 2 gattȳa öuet, 1 czepelest a mennyit el szagatthat esztendő altal* (NagyszK. kötés); *Anno Domini 1659 die 28 Martij volt nalö Fecz Balint úr; az Gülesbül jöt hozzā kontora kért hogy szerezzek ha lehet [...]* (DebrK. 343); *Johannes Kemen Quitavit in festo Marie Magdalene die 22 Julj 1635* (DebrK. 366).

b) Nem jogi, inkább történelmi jelentősége van egyes megjegyzéseknek, amelyek történéseket jegyeznek fel; a példában a köz- és magánügyek egymás mellé helyezése látható: *Anno Domini 1661 Eztendőben Alih Bassa puztita Erdelt tüzzel vassal. Enis akkor temetem el Havasba' a szovata vize mellett az en edes felesegemet Bala margitot kis aszonj napian ki helben [...]* (DebrK. 632).

c) Bizonytalan kategória az *üzenet*, mert egyetlen példája nehezen olvasható, de a marginális a mondat állítmánya miatt kommunikációs szempontból külön kategóriának tűnik: *[Min]dazon altal üzének néked Batia Bacia – halgas ra [...] kostolt [...] megh jo[...] hamarsaggal mar szin [...]* (DebrK. 16).

d) Pár esetben számításoknak tűnő számsorokkal találkozunk, amikor egyértelműen kéznél lévő papír funkciót tölt be a könyv. (Példák: LázK. kötés, PeerK. 356.)

e) Tolleprobatoknak hagyományosan azokat a tollvonásokat, betűformákat, rövid mondatokat nevezzük, amelyeket a scriptorok azért írtak, hogy a frissen tinta mártott tollról közben lefolyjon a felesleg. A későbbi bejegyzők esetében ezek

inkább „tollpróbálgatások” vagy „örömrás”; olyan bejegyzések, amelyek nem információ közlése miatt születnek, csak szó szerint próbálgatják a tollat – a kutató számára mégis rengeteg információt hordozhatnak. Ilyenek az iniciálék átmásolásai (SzékK. 163, PeerK. 351); a nagy, kacskaringós betűkkel írt, be nem fejezett mondatok (SzékK. 132, 322) vagy egy-egy betű, esetleg az ábécé sokszori leírása (CornK. 208r, LázK. kötés, SzékK. 29). Adott esetben bizonyos szövegeknél nehéz eldönteni, hogy tollpróbáról vagy tartalmas bejegyzésről van-e szó, például a levélkezdő formula (CornK. 2r, DebrK. 248, PozsK. 80), fohászok vagy nevek esetében. Azok a bejegyzések kerültek ebbe a kategóriába, amelyeket máshogy tényleg nem lehet értelmezni. A tollpróbák „intézményesült” szövege és más hasonlóak is előfordulnak a kódexek lapjain: *Probatio calami* (VitkK. 1), *probatio atrami et atramet* (LázK. 307).

A tollpróbáknak grafikus változatai is lehetnek, egy nagyon vegyes és határeseti csoport, amelyet bizonyos kutatók nem is tekintenek marginálisnak. A látszólagos firkák vagy indokolatlanság mögött azonban esetenként fontos okok állhatnak. Az Érsekújvári kódexben helyenként szereplő kereszttek bizonyos szövegek mellett például egy 18. századi apácának, Újfalusi Juditnak a bejegyzései, mert a Makula nélkül való tükör című népszerű, csehből fordított művének a cseh változatban nem szereplő részei megegyeznek a kódex kijelölt szakaszaival (LAUF 2014). A felfedezés jó példa arra, hogy attól, hogy valamit nem értünk, még nem biztos, hogy szándéktalan és esetleges. Ilyen grafikus jelek az ikszek (DebrK. 505, SzékK. 316), kereszttek, amelyek valószínűleg sokszor az olvasandó vagy másolandó szakaszok elejét vagy végét jelzik (DebrK. 505; TihK. 84, 85, 296 stb.; WeszprK. 17), valódi firkák (AporK. 198; JókK. első kötés, 142; FestK. 10) és madarak rajzai (ÉrsK. 162, 163; PozsK. 29).

4.7. Besorolhatatlan bejegyzések is találhatók természetesen szép számmal az anyagban, aminek két fő oka a (ki)olvashatatlanság és a törlés. Előbbit okozhatja egyszerű kopás, olvashatatlan írás vagy a könyvkötők általi (részleges) lemetszés (pl. DebrK. 325, PeerK. 283, SándK. 40, SimK. 2), utóbbiak pedig azt a többletinformációt is hordozzák, hogy valakit annyira zavart az adott marginális, hogy kaparással, mosással vagy egyéb módon teljesen eltüntette (pl. KrizaK. 26, 62, PozsK. 21).

5. Összefoglalás, további célok és kérdések. A vizsgálat nyomán látható egyrészt, hogy az ómagyar kódexek marginálisainak anyaga – habár a korabeli kéziratok fennmaradásának alacsony száma miatt a korpusz igen töredékes – beleillik a nemzetközi hagyományba. Másrészt megállapítható, hogy mint sajátos anyag, nem alkalmazható rá már kész kategorizáció – önálló belső dinamikája, logikája van, és a tárgyból adódóan természetesen egyedi kutatási kérdései. Akár egyetlen marginális vagy marginálisok csoportja vethet fel több, olykor szerteágazó kérdést is, így terveim között szerepel elsősorban a kategorizáció véglegesítése, finomítása, az egyes kódexeknek a kategóriák alapján történő jellemzése, kezek összekapcsolása, – amennyiben lehetséges – azonosítása, időben jellemző tendenciák feltárása, majd esettanulmányok készítése egyes kódexekről, problémákról. Ilyenek többek között az említett „klarissza kéz”, a Virginia-kódex lapszéli szavai, amelyeket esetleg a Nyelvtörténeti szótár anyagához „cédulázott ki” valaki a margókra, vagy a nyelvi javítások nyelvtörténeti tanulságai.

Kulcsszók: ómagyar kódexek, margináliakutatás, olvasói marginálisok, marginálistípusok.

Hivatkozott irodalom

- CAMBERS, ANDREW 2010. Readers' Marks and Religious Practice: Margaret Hoby's Marginalia. In: KING, JOHN N. ed., *Tudor Books and Readers. Materiality and the Construction of Meaning*. Cambridge University Press, New York. 211–231.
- COPELAND, RITA 1991. *Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages: Academic Traditions and Vernacular Texts*. Cambridge Studies in Medieval Literature 11. Cambridge University Press, Cambridge. <http://doi.org/10.1017/CBO9780511597534>
- DROGIN, MARC 1983. *Anathema! Medieval Scribes and the History of Book Curses*. Allanheld & Schram, Totowa.
- DUFFY, EAMON 2006. *Marking the Hours. English People and Their Prayers. 1240–1570*. Yale University Press, New Haven – London. <http://dx.doi.org/10.3366/more.2008.45.2.13>
- GRINDLEY, CARL JAMES 2001. Reading Piers Plowman C-Text Annotations: Notes Toward the Classification of Printed and Written Marginalia in Texts from the British Isles 1300–1461. In: KERBY-FULTON, KATHRYN – HILMO, MAIDIE eds., *The Medieval Professional Reader at Work: Evidence from Manuscripts of Chaucer, Langland, Kempe and Gower*. English Literary Studies, University of Victoria, Victoria. 77–91.
- HAADER LEA 2005. A nyelvi (ízlés)változás nyomai az Érsekújvári kódexben. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum, Budapest. 103–109.
- HAADER LEA 2009. Én édes Istenem, segíts engemet erre az könyvre! A kódexek tanúságaiból. In: KOROMPAY KLÁRA – TERBE ÉRIKA – C. VLADÁR ZSUZSA – ZSILINSZKY ÉVA szerk., *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 229. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 35–47.
- JACKSON, HEATHER J. 2001. *Marginalia. Readers Writing in Books*. Yale University Press, New Haven – London.
- KERBY-FULTON, KATHRYN 1999. The Professional Reader as Annotator. In: KERBY-FULTON, KATHRYN – DESPRES, DENISE L. eds., *Iconography and the Professional Reader. The Politics of Book Production in the Douce Piers Plowman*. Medieval Cultures 15. University of Minnesota Press, Minneapolis–London. 68–91.
- KERBY-FULTON, KATHRYN 2012. Professional Readers at Work. Annotators, Editors and Correctors in Middle English Literary Texts. In: KERBY-FULTON, KATHRYN – HILMO, MAIDE – OLSON, LINDA eds., *Opening Up Middle English Manuscripts. Literary and Visual Approaches*. Cornell University Press, Ithaca–London. 207–244.
- P. KOCSIS RÉKA 2015. Mikor íródtak az Apor-kódex marginális bejegyzései? In: P. KOCSIS RÉKA – SZENTGYÖRGYI RUDOLF szerk., *Anyanyelvünk évszázadai 1. Az ELTE Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelye által szervezett 2014. június 20-i nyelvtörténeti konferencia előadásaiból készült tanulmánykötet*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 21–27.
- P. KOCSIS RÉKA 2016. Az Apor-kódex és Székely István „Zsoltárkönyv”-ének zsoltárcímei. In: KOCSIS ZSUZSANNA – NÉMETH LUCA ANNA – TAKÁCS EDIT szerk., *Talál-*

- kozások *Félúton: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájának 10. Félúton konferenciáján elhangzott előadások tanulmánykötete*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest. 105–122.
- P. KOCSIS RÉKA megj. e. Elméleti és gyakorlati szempontok a marginálisok vizsgálatához. In: FAZEKAS BOGLÁRKA – KAPOSÍ DIÁNA – P. KOCSIS RÉKA szerk., *Félúton 12. Az ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskolájának 2016. október 6–7-i konferenciáján elhangzott előadások*. Kiadja az ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, Budapest. (Megjelenés előtt.)
- LAUF JUDIT 2014. Az Érsekújvári kódex és a Makula nélkül való tükör. A középkori magyar passióhagyomány nyomai a 18. századi kegyességi irodalomban. *Magyar Könyvszemle* 130: 218–236.
- LÁZS SÁNDOR 1981. A Cornides-kódex körül. *Irodalomtörténeti Közlemények* 85: 671–683.
- PUSZTAI ISTVÁN – MADAS EDIT 1994. Bevezetés. In: *Nádor-kódex 1508. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Közzéteszi: PUSZTAI ISTVÁN. Régi Magyar Kódexek 16. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 7–23.
- ROSENTHAL, BERNARD M. 1997. *The Rosenthal collection of printed books with manuscript annotations: a catalog of 242 editions mostly before 1600, annotated by contemporary or near-contemporary readers*. Beinecke Rare Book and Manuscript Library – Yale University Press, New Haven.
- ROSENTHAL, BERNARD M. 1998. Cataloging Manuscript Annotations in Printed Books. Some Thoughts and Suggestions from the Other Side of the Academic Fence. *La Bibliofília* 100: 583–595.
- SHERMAN, WILLIAM H. 2008. *Used Books. Marking Readers in Renaissance England*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- STODDARD, ROGER E. 1985. *Marks in Books, Illustrated and Explained*. Houghton Library, Harvard University, Cambridge (MA).
- TANSELLE, THOMAS G. 2011. *Other People's Books: Association Copies and the Story They Tell*. Caxton Club, Chicago.
- WHITAKER, ELAINE E. 1994. A Collaboration of Readers. Categorization of the Annotation of Caxton's Royal Book. *Text* 7: 233–242.

The typology of marginalia in Old Hungarian codices

The paper examines the marginalia of the 45 surviving codices from the 14–16th centuries written in Old Hungarian, with focus on marginalia left by later users and readers. After a brief overview of the origins and main questions of international research on marginalia the author presents a new typology of the corpus. The six main categories and their subcategories were derived from the contents and functions of the texts. This typology facilitates the exploration of further matters related to marginalia in the Old Hungarian codices, and serves as the basis of an ongoing, broader research.

Keywords: Old Hungarian codices, research of marginalia, marginalia by readers, typology.

P. KOCSIS RÉKA
Eötvös Loránd Tudományegyetem

„Nem szólhatván, az Úristent segítségül hívta” – A fonák okság kifejezéséről középmagyar szövegekben*

1. Bevezetés. A dolgozatban megengedést kifejező mondatszerkezetek variációját vizsgálom 16–18. századi szövegekben, elsődlegesen a Történeti magánéleti korpuszt (TMK.; NOVÁK et al. 2017) felhasználva. A sajátos jelentéstartalmú mondatszerkezetek közül a megengedőt tartja a legkésőbb kialakulnak a szakirodalom – ez vélhetően összefügg a jelentésbeli összetettségével is (BERRÁR 1957; RÁ CZ 1995; HAADER 2000 – ezek részletes tárgyalását l. lentebb). Ráadásul kifejezőeszközeit tekintve: „még mindig fejlődőben levő nyelvi kategória”; „mindig újabb és újabb formák jönnek létre” (BERRÁR 1956: 34).¹ A variáció a középmagyarban a megengedő mellékmondatok különféle kötőszós változatai és az eddig kevesebbet tárgyalt határozói igeneves szerkezetek váltakozó, egymásnak megfelelők mondatszerkezetekben való használatát jelenti.²

(1) „*jól lehet nála Esztendeig lakot azon Aszony de reája semmit ollyast nem látott nem is tud*” (Bosz. 2. 115. sz., 1746)

(2) „*Egy hazban lakván ezen fatens Portörö Ersokkal, de soha roszzat hozzá nem látott*” (Bosz. 2. 12. sz., 1702)

A szociolingvisztikai felfogás szerint azok a szerkezetek is variánsnak tekinthetők, amelyek ugyan nem mutatnak szerkezeti rokonságot, a közös diskurzusbeli funkció viszont összekapcsolja őket (pl. *will* és *going to*, TAGLIAMONTE 2010: 74–75; szemben a formálisabb irányzatokkal, ahol a strukturális levezethetőség is kritérium). Ebben az esetben is a szerkezetek használatbeli megfelelése ad alapot a variációhoz, a megengedés egyaránt épülhet időre, okságra és ellentétre (ahogy a hagyományos, kötőszós variánsok is (l. 2.3.)). Az igeneves és az alárendelő szerkesztésmód szinonímiáját³ az motiválja, hogy az igenév ugyanúgy bővíthet, mint az ige, a mellékmondatos megoldások azonban redundánsabbak, „szellősebbek” (HAADER 2000: 518, 2004: 466–467). Míg az alárendelő tagmondatok általában csak egy jelentést fejeznek ki világosan, explicit módon (a kötőszó és/vagy az utalószó által), addig a határozói igeneves szerkezetek egyszerre tudnak időt, okot,

* A tanulmány az MTA Nyelvtudományi Intézetben zajló 116217 számú OTKA-projektum anyagait felhasználva készült.

¹ Más nyelvekben is: „Moreover, in European languages at least, a wide variety of concessive markers is available and new items are constantly added to this class” (KÖNIG 1985: 1).

² Az adatokat a kötetek alapján betűhűen közlöm, a hivatkozás a kötet Történeti magánéleti korpuszban alkalmazott rövidítése, a per/levél száma és az év alapján történik.

³ A két változat referenciálisan ugyanazt az eseményt írja le, a megfogalmazás módjában azonban eltér – megkülönböztetve a formai variánsoktól, amelyek „alaki eltérésük ellenére – nem mutatnak jelentéskülönbséget; tehát tetszőlegesen felcserélhető (illetve nyelvtörténeti jelenségek esetében: az adatok tanúsága alapján ilyennek feltételezhető) elemek” (DÖMÖTÖR 2003: 450–451).

eszközt, célt stb. kifejezni, ebben pedig inkább a mellérendelő mondat szerkesztésre hasonlítanak (GUGÁN 2002: 35–39; CREVELS 2000: 49–50).

A határozói igeneves szerkezetek a történeti mondattanok szerint a „a megengedő mondatoknak megfelelő, azokat rövidítő határozók” (RÁCZ 1995: 711, l. még BERRÁR 1977: 177, 181), valamint az igenévnék „régén is, ma is tulajdoníthatunk megengedő határozói szerepet” (BERRÁR 1977: 181). Ezzel szemben a középmagyar korszak magánéleti nyelvhasználatában (tanúvallomások és magánlevelek alapján) sokkal inkább a tagmondat értékű használatuk mutatkozik meg (l. 4. pont). Ez az igenév szerkezeti tulajdonságainak megfelel: „A határozói igenév megőrizve igei vonzatait, különösképpen alanyát, mellékmondat szerű” (LENGYEL 1989: 190).

A sajátos jelentéstartalmú alárendelő tagmondatok esetében két fő változási irányra lehet következtetni. Az egyik az önálló, mellérendelő értékűvé válás, a másik pedig a mondatrészé alakulás (HAADER 2008a, 2017). Az oksági viszonyokat kifejező mondat típusok között az ómagyarban átjárhatóság figyelhető meg: az okadó magyarázó és a megszorító utótagú ellentétes mondatokat nem tisztán mellérendelőnek nevezi a szakirodalom (vö. HAADER 1992: 97–98), míg a megengedő tagmondat eleve lazábban kapcsolódik a főmondatához, s gyakran elszakad a mondatrészkifejtéstől (RÁCZ 1995: 712–713; HAADER 2000: 518, 522–523; más nyelvekben is, vö. KÖNIG 2006: 820). Felmerül tehát a kérdés, hogy a korszakban melyik változási tendencia érvényesül, és ezt hogyan befolyásolja az, hogy a korszak vége felé már kimutatható a mondatrésztértékű *létére* használata.

A dolgozat azokhoz a kutatásokhoz kíván csatlakozni, amelyekben a pragmatikai szemléletmód előtérbe kerül – ezt a kérdésfeltevés több tekintetben is indokolja. A pragmatikai megközelítés a mondattani és szövegszintű jelenségek esetében jobban érvényesíthető, hiszen a nyelvhasználónak ezeken a nyelvi szinteken többnyire variánsok egész sora áll rendelkezésére, így nagy szerepet kap a választhatóság (HAADER 2004: 465). A megengedő jelentéstartalmat pedig célszerű a mondattani mellett pragmatikai változónak is tekinteni, részben az alárendelő változat többféle eredete miatt (beleértve az ellentétes mellérendelés egyes fajtáihoz való viszonyát is), részben pedig azért, mert a határozói igeneves szerkezetek aktuális funkciója a szövegösszefüggés alapján azonosítható.

2. „Átvezetés”: kiindulópontok, háttérfeltevések

2.1. Elméleti kiindulás. A grammatikai változás fokozatosan, változatok versengésében realizálódik: a rendszer belső változatossága és rendezett sokféleség jellemzi a nyelv szerveződését (WEINREICH–LABOV–HERZOG 1968: 183–184). Ez a szemlélet a hazai nyelvtörténetben régóta ismeretes: „a szerkezeti vagy nyelvtani szinonimák végeredményben funkcionális variánsok [...] maga a nyelvtörténet is sok tekintetben nem más, mint e konkurrens(!) harc” (KÁROLY 1980: 45). A megengedő jelentéstartalom története kapcsán is megfogalmazódott: „a nyelvi elemek harcát, egymásutánjuk dinamikáját is vizsgálni kell” (BERRÁR 1956: 35).

A változó két vagy több alternatív módját foglalja magába az ugyanazt mondásnak (WEINREICH–LABOV–HERZOG 1968: 159, 178–179). Az „ugyanaz” a morfológiai, szintaktikai és pragmatikai vizsgálatokban elsősorban funkcionális megfelelésként, hasonló diskurzusbeli működésként értelmezhető (a definíció újraértelmezését

részletesen I. TAGLIAMONTE 2010: 73–78, 2012: 72–75, 111–114). A variációra jellemző a szerkezeti beágyazottság (úgynevezett variációs kontextus), valamint az, hogy megfeleltethető nyelvi és/vagy társadalmi mintázatokkal, csoportokkal.

2.2. A jelenségről. A sajátos jelentéstartalmak között a megengedés számít a legkomplexebbnek, történetileg a legfiatalabbnak (más nyelvekben is); összetettségére utal az a tény is, hogy a nyelvelsajátítás viszonylag késői szakaszában jelenik meg (KÖNIG 1985: 1–2). Legjellemzőbben kötőszókkal fejezhető ki (noha nem példátlan az aszindeton, a kapcsolóelem nélküli szerkesztés sem, főként a szövegszintű használatban; CREVELS 2000: 96–104). Előfordul továbbá prepozíciókkal (az angolban ilyen a *despite* és az *in spite of*; KÖNIG 1985: 11; GROTE et al. 1997: 90–92), illetőleg alternatívái lehetnek különféle participiális mondat-szerkezetek is (GIVÓN 1990: 835; CREVELS 2000: 42–45).

A megengedés egyik (hagyományos történeti) elnevezése, a *fonák okság* a jelenség jellegzetes jelentés-összetevőjére utal, hasonló terminusok használatosak más nyelvekben is (*anticause, incausal, inoperant cause, hidden causality*; KÖNIG 2006: 820). A fonák okság azt jelenti, hogy a mellékmondat tartalmából következik valami, azonban a főmondat másról tudósít: „nem az ok-okozat teljesül, hanem az ok-fonák okozat” (HAADER 2000: 522). A mellékmondatban implikált beszélői előfeltevés az egyik lehetséges, de épp nem aktuális alternatíva (BÁNRETI 1983: 10–11). Megengedéssel olyan szituáció is leírható, amely egy általános tendenciát (előfeltevést) tekintve kivételes, ezért figyelemreméltó (KÖNIG 2006: 821).

2.3. Szemantikai előzmények. A jelentéstartalom azon az előfeltevésen, implicit vélekedésen alapul, hogy a mellékmondat és a főmondat tartalma között összeegyeztethetlenség, konfliktus érzékelhető (a két szituáció, helyzet normális, standard körülmények között nem jár együtt) – az előfeltevés pedig aktuálisan törlődik (KÖNIG 1985: 4). Emellett jelezheti a váratlan, meglepő jellegét az épp elhangzottaknak (a korábbiak fényében; GROTE et al. 1997: 89–91). Jellemzően a határozói tagmondat hordozza az alapokat, a főmondat pedig a váratlan vagy kevésbé valószínű eseményt, helyzetet fejezi ki (GIVÓN 1990: 835).

A magyarban a megengedést kifejező kötőszókészlet igen változatos, összefüggésben azzal is, hogy e jelentéstartalomnak többféle előzménye is lehetett. Az egyik forrás a megszorító ellentétes tagmondat, melyben számos ráhagyást jelző elem alakult ki: *igaz, bizony, valóbizony, alighogy, jöllehet, akár, bátor* (BERRÁR 1957: 172–173; RÁ CZ 1995: 712–714). Maga az ellentétes mondat kötőszava is megengedővé válhatott, mint a *pedig* vagy a *maga* (vagy *demaga*), ezek mellé társulhattak hasonló funkciójú elemek, mint a *jöllehet*. Az ok-okozati összefüggés pedig megváltozhat (azaz fonák okság érvényesül), ezt jelölheti a *(de) azért* ’anak ellenére’ (RÁ CZ 1995: 717–718).

A feltételelt és időt kifejező tagmondatokban szintén megjelenhetett a megengedő jelentéstartalom (főként nem várt következmény esetén). Az ilyen tagmondatokban ezt a jelentést jellemzően ellentétes mellérendelő kötőszók nyomtatékosítják; ilyen a *ha – (is)*; *ha – (de)*; *ha – (mégis)*; *noha, hol ~ holott* (az angolban hasonlóan működik az *if* ’ha’ és a hozzá kapcsolódó ún. fókuszpartikulák; KÖNIG 1985: 11). A tipológiai munkák szerint a térbeli és időbeli viszonyokat kifejező elemek speciális kontextusban logikai grammatikai viszonyok jelölőivé

grammatikalizálódhatnak. A megengedő kapcsolóelemek egyik forrása az időhatározói kötőszó, annak két fajtája is; a folyamatot, tartósságot kifejező (pl. az angol *while* 'mialatt' > 'noha'), és az olyanok is, amelyek egyaránt jelenthetnek folyamatot és mozzanatot (HEINE–KUTEVA 2002: 293).

2.4. Mit enged meg a megengedés? Ahogy az első két példában láttuk, az ellentétes kötőszók (mint az angol *but*, nálunk pedig többek között a *de*) szintén kifejezhetnek megengedést (manapság is, pl. *John szegény. De boldog*). A váratlanság, az összeférhetetlenség az előfeltevéseinktől függ, minden megengedés implikál szembeállítást is (GROTE et al. 1997: 90–92). Az angol beszélt nyelvben a megengedés nem feltétlenül ritka, viszont jellemzőbb mellérendelő *de*-konstrukciókkal, mint *jóllehet*-konstrukciókkal (BARTH 2000: 412, 417). Ilyenkor nem feltétlenül a tagmondatbeli tények, tartalmak összeegyeztethetetlenek, hanem a belőlük együttesen levonható konklúzió az, amit összeférhetetlennek tekint a beszélő, ellentétes kapcsolóelemek és a *may* vagy hasonló jelentésű modális elemek fejezik ki (pl. *He may be a professor; but he is an idiot*; KÖNIG 2006: 823). Szemantikailag közel áll továbbá a megengedéshez a *substitutive*-nak nevezett jelentés, mivel pragmatikai előfeltevést, összeférhetetlenséget ez is jelez, de kizárólagos formában, a megengedés csupán az együttállás szokatlanságát hangsúlyozza (de mindkét tagmondatbeli esemény/állapot egyszerre igaz lehet, vö. GIVÓN 1990: 836).⁴ Ha szemantikailag elkülönül is a megengedés, formailag sem a modern angolban, sem a modern németben nem éles köztük a különbség; ez alapján az ellentét általánosabb és alapvetőbb viszony, a megengedés ennek specifikusabb változata (KÖNIG 1985: 7).

A magyarban szintén nem problémamentes a megengedés egyes fajtáinak és az ellentétnek az elválasztása: az utóbbi az előbbinek az egyik történeti előzménye, ma pedig mellérendelő párhuzama (elsősorban a megszorító utótagú; HAADER 2000: 522). — A sajátos jelentéstartalmak viszont határozói viszonyokat kifejtő mellékmondatokra épülnek rá, időre, (időből) feltételelességre, okságra (vö. az angol és a német kapcsán l. KÖNIG 1985, más nyelvekben CREVELS 2000), így az alárendelés körébe tartoznak. A formális leírás szerint a független alárendelésbe tartozó tagmondatoknak „olyan strukturális elhelyezkedésben kell lenniük, melyben egyik főnévi csoport sem vezérli a másikat, de azért mégsem mellérendelés a tagmondatok viszonya” (KENESEI 1992: 545).

A formai-szerkezeti különbségek – a tagmondatok felcserélhetők, a kötőszó elöl is állhat, valamint a névmások megelőzhetik azt, amire referálnak – tehát a magyarban meghatározóbbnak tűnnek az elhatárolásban (noha korábban a besorolása vitatott volt, l. BERRÁR 1956: 26; BÁNRÉTI 1983: 103).⁵ Az okságot kifejező mondatszerkezetek tartalmi alapú átjárhatósága miatt azonban nálunk is érvényes tehát az, hogy az ellentétes és a megengedő jelentésviszonyok közötti különbség elsődlegesen szemantikai és/vagy pragmatikai kritériumokon alapul (KÖNIG 1985: 6).

2.5. Lévén létére megengedő? Az igenév szerepe. A szinkrón rendszerben „a független alárendelésnek az a feltétele, hogy az alárendelő mondat kötőszava

⁴ Substitutive: *Instead of beeing tall, Joe is short* ('Ahelyett, hogy magas lenne, Joe alacsony'); Concessive: *Although Joe is tall, he is agile* ('Noha Joe magas, mégis fürge'; GIVÓN 1990: 836).

⁵ BÁNRÉTI ZOLTÁN (1983: 103) szerint a megengedő tagmondatok szemantikai tulajdonságai – a beszélői előfeltevések kifejezése – miatt a mellérendeléshez áll közelebb, míg szintaktikai tulajdonságai, elsősorban a kötőszók alapján egyaránt mutat alá- és mellérendelő tulajdonságokat.

sajátos jelentéstartalmánál fogva képes legyen jelölni az alárendelt mondatnak a főmondatban betöltött jelentéstani szerepét” (É. KISS 1998: 130). A történeti megközelítés szerint viszont a rendszert a kapcsolóelemek változatossága mellett szerkezeti szempontból is gazdagabbnak tekinthetjük. Az ómagyarban a megengedő jelentéstartalmat elsődlegesen mellékmondat fejezte ki, ritkábban határozó (vö. mégis MünchK. *valuad* és *valuatok*; RÁ CZ 1991: 546–549). Nem teljesen példátlan ugyanakkor a *-ván/-vén* képzős határozói igenévi szerkezet ilyen használata (RÁ CZ 1992: 547; 1995: 712):

(3) „hoǵh merÿek en zolnom az vr ÿstennek *por hamu lewen*” (1521: Könyvecse 35)

(4) „yob tee neked eǵ zemmel az erek eletre be menned honnem *ket zemed lewen* az erek tÿzre vettethny” (1516–1519, JordK. 410)

A *lévén* a későbbiekben is – a többi határozói igenévtől egyébként nem különbözve – kifejezhet többek között időt, okságot, fonák okságot is. Idővel azonban egyre inkább olyan kontextusokban fordul elő, ahol a szövegkörnyezetből oksági viszony következtethető ki. Ez nem az igenévképző jelentésének a része; a szövegösszefüggés alapján továbbra is azonosítható az idő, az okság és a fonák okság is: „Későnkélők *lévén*, R. *csak azért is* reggelre rendelt magához” (MTSzt.; a *lévén* kötőszói használatának forrásszerkezetei kapcsán l. GUGÁN 2015: 40–42).

Az igeneves szerkezetek tipikusan kötőszó nélkül kapcsolódnak a főmondatukhoz, ami azt is jelenti, hogy a köztük lévő logikai viszony értelmezése nem specifikus és bizonytalan is lehet. A két tagmondat egymáshoz való szemantikai viszonyának értelmezésében és az igenév funkciójának azonosításában a pragmatikai tényezők játsszák a fő szerepet (számos európai nyelvben, vö. KÖNIG – VAN DER AUWERA 1990: 337, 343).

A középmagyar kort tekintve az igenév története szempontjából is érdemes megvizsgálni a kérdést. Az igenév ekkor más nem-finit szerkezetektől eltérően saját alannal is használatos, a főmondat és az igeneves tagmondat bővítményei között pedig koreferencia lehet (vö. GUGÁN 2006: 69–72). A TMK. morfológiailag elemzett adatbázisában keresve a *-ván/-vén* képzős igenév szembevetően gyakoribb, mint *-va/-ve* képzősek (jelenleg 837 találat, míg a *-ván/-vén* képzősek 7552 találatban fordulnak elő). Funkcióit tekintve pedig mind a levelekben, mind a perszövegekben számos használatára van példa – idő, ok, feltétel, állapot, mód, sőt finit szerepben is (VARGA 2015). A számos funkció azonban pragmatikai, mivel nem az igenévképző jelentésének a része. — A határozói igenév sajátos jelentéstartalma mindig komplex, épülhet időre, okságra (és ellentétre), így mindig lényeges az azonosításhoz a szövegösszefüggés, illetőleg a pragmatikai háttér:

(5) „[az vízben vettessek,] ki *bele vettetven* fenekre nem ment, hanem csak fön lebegett” (Bosz. 2. 250. sz., 1665)

Az igeneves szerkezet ebben a szövegrészletben alapvetően időhatározónak tűnik (‘mikor belevettetett’), viszont ebben az esetben a boszorkányság bizonyításának egyik eljárásáról, a vízpróbáról (más néven fűrösztről) van szó, amit több

esetben maguk a vádlottak is kérhettek, hogy ártatlanságukat igazolják – mint ezúttal is: „hogy igaz az hogy eö mondotta volna azt, vessek az vízben eötet, es ha ala nem mégyen, bator megh egessek”. A szövegelőzmény ismeretében már azonosítható a szokatlan együttállást implikáló megengedő jelentéstartalom ’noha belevetetett [a vízbe], fenékre nem ment’, azaz mégsem tudta bizonyítani ártatlanságát.

Ahogy már láttuk, több esetben közvetlenül összevethetők a hasonló eseményeket különbözőképpen megformáló – mégis részben hasonló, párhuzamba állítható szerkezetű mellékmondatos és igeneves – megoldások, akár egyazon szövegben is; ez szintén segíti a jelentéstartalom azonosítását:

(6a) „leányának férjez adásakor (*noha Kereszt Anyya volt*) lakadalmában nem hivatatta Deák Györné [ti. a boszorkánysággal vádolt személyt]” (Bosz. 2. 404. sz., 1756)

(6b) „[kire gyanakodnék ...] felelé, hogy Morocz Jánosnéra, mivel *köröszt komám lévén* a midőn Leanyomat férhez attam, Lakodalomban nem hivatattam” (Bosz. 2. 404. sz., 1756)

Az adatok azt mutatják tehát, hogy a középmagyar korszakban a változatos kötőszókészlet mellett szerkezeti variáció is a beszélők rendelkezésére állt. A tagmondatsorrendet tekintve állhat a főmondat előtt és ritkábban utána is, valamint mellérendelő kötőszó (*és, de*) utáni tagmondatba ékelődve. Emellett a megengedő tagmondatok változatai is halmozódhatnak:

(7) „Kalos Palnenak *szomszedsagaban lakvan a fatens*, Szabo Miklosnevalis *pedig* egjütt lakot *de* semmit hozzajok nem tud sem hallot” (Bosz. 1. 58. sz., 1709)

Továbbá előfordul, hogy kötőszóval (és további ellentétes kapcsolóelemekkel) jelölt és igeneves tagmondatok állnak egymás közvetlen közelében, illetőleg egymásba ékelődve. Az alábbi példában igeneves szerkezettel kifejezett megengedésbe (’jöllehet a fatens azelőtt ugyan semmiképpen nem szólhatott, [most] az Úristent segítségül hívta’) ékelődik bele egy további megengedő mellékmondat, s ez is nyomatékosítja az időbeli kontrasztot, s az ebből eredő összeférhetlenséget:

(8) „*fatensis, az előtt ugyan semmiképpen*, noha tellyes erejével igyekezett, *nem szólhatván* az Ur Istent segítségül hitta” (Bosz. 2. 359. sz., 1741)

Ahogy a kifejezőeszközök között arról volt szó, más nyelvekben is kifejezheti a megengedést (határozói) igeneves szerkezet. CREVELS szerint például a spanyolban a gerundium ki tud alakítani megengedő olvasatot az alárendelő tagmondatban, s a nem-finit igeforma átveszi a funkcióját a hiányzó kapcsolóelemnek (ezeket nem tekinti aszindetonnak, az utóbbit a mellérendeléshez közelebbinek tartja; CREVELS 2000: 95). Az olaszban viszont kapcsolódhatnak emfatikus és fókuszpartikulák (pl. *pur(e)* ’mégis’) az igeneves szerkezethez, megengedő jelentés esetén is (KÖNIG – VAN DER AUVERA 1990: 343–344). Az angolban a megengedés beágyazottsága szempontjából kialakítható egy skála a különféle nem-finit szerkezetekből, en-

nek finit végponthoz közeli változatában prepozíció teszi világossá a jelentést, de a nem-finit formának vannak igei kategóriái (az alanya alanyesetű, a tárgya tárgyesetű), megőrzi az igei alap belső szintaxisát a részleges deverbilizálódás ellenére (CREVELS 2000: 45). Annyi bizonyos, hogy a magyarban a határozói igenév önmagában nem ad megengedő olvasatot, ugyanakkor a középmagyarban a beágyazottság szempontjából a finit végponthoz áll közelebb, mivel több igei kategóriáját is megőrizte (l. 4. pont).

3. A feldolgozott nyelvi anyag. A jelen kutatásban a variációs lehetőségek megmutatása is a központi célok közé tartozik, részben a történeti jellegből adódóan, részben mert nem egy előre meghatározott mögöttes változás korlátainak, szabályainak működése a kérdés. Így arra sem vállalkozom, hogy a változatok előfordulásának valószínűségét szabályba foglaljam, noha ez elvárás a variacionista kutatásokban. A fonológiai vizsgálatokkal ellentétben a diskurzusformák és pragmatikai jelenségek esetében nem lehet szembeállítani az előfordulást és a hiányt, mivel az előfordulás nyelvi környezete nem megjósolható, még ha lehetséges is olyan kontextusokat meghatározni, amelyek előnyben részesítik ezek használatát (DUBOIS–SANKOFF 2001: 283; l. még MACAULAY 2002: 284–285).

Szükséges viszont a lehetséges variánsok példányalapú feltárása (SCHNEIDER 2002: 88–89), főként a ritkább, nehezebben azonosítható szerkezeti alternatíva esetén, mint az igeneves szerkezet. Ez azért is fontos, mert a szintaktikai és a pragmatikai megoldások esetén is be kell bizonyítani, hogy nem egyszeri, hanem rendszeres(ebb)en használt jelenségről van szó (HAADER 2004: 465). A megengedő jelentéstartalmú határozói igeneves szerkezetek feltárása a középmagyarban azért is lényeges, mert eddig nem mutatták ki, hogy ez a használat rendszeres-e. Az ómagyar kapcsán RÁCZ ENDRE idéz példákat a jelenségre, azonban igen ritkának tekinti (1995: 711–712). HORVÁTH LÁSZLÓ határozói igeneves vizsgálatában 1570–1615 és 1670–1715 között 3–3 ún. „*létére* jelentésű igenév” fordul elő, mindegyik létigei eredetű, a legkésőbbi 1700-ból való (valószínűleg ezért vetődik fel, hogy „a *lévén* és a *létére* mai használatában nem az eredeti funkciók cseréjét látjuk-e”; HORVÁTH 1991: 38).

Ezúttal a vizsgált anyag a folyamatosan bővülő Történeti magánéleti korpuszból származik. Az adatbázis teljes egészében morfológiailag elemezve van, így lehetőség volt nemcsak a kötőszókra, hanem a *-ván/-vén* képzős igenevekre is rákeresni (hiszen közel sem csak a *lévén* használatos ebben a funkcióban). Ez utóbbira jelenleg 7552 találatot hoz ki a korpusz (ebből 5444 boszorkányperekből származik), egy szövegrészletben több igeneves szerkezet is lehet. Mivel a határozói igenév számos diskurzusbeli funkciója használatos mind a levelekben, mind a tanúvallomásokban, az adatokat szűrni kellett manuálisan. A szövegösszefüggés és – ahol lehetett – a kötőszós használattal való megfeleltetés segítségével így 276 megengedő jelentéstartalmú igeneves szerkezetet azonosítottam.

Az alábbi táblázat az igeneves megoldás megoszlását mutatja, összevetve a korpuszban leggyakoribb megengedő kötőszókéval. A forrásokat tekintve érdemes külön kezelni a boszorkánypereket és a leveleket. Mivel az utóbbiak egyikében (Károlyi Sándor írásaiban) a műfajhoz képest kiemelkedik az igeneves alternatíva, ezt külön is szemléltetem, a többi levél forrásai: a Telegdy-, Nádasdy-, vala-

mint Zrínyi-levelezés, Lobkowitz Poppel Éva családi levelezése, Barkóczy Krisztina levelei Károlyi Sándorhoz, illetőleg peregrinuslevelek.

1. táblázat

Megengedő kötőszók és igeneves szerkezetek a TMK. alapján

	igeneves	<i>jöllehet</i>	<i>noha</i>	<i>holott</i>
Bosz.	202	133	104	71
Kár.	49	56	108	18
Tel.; Nád.; Lobk.; Zr.; Bark.; Peregr.	25	126	151	21
Összesen	276	315	363	110

A kötőszók esetében általában nem kellett manuális szűrést végezni, a *holott* kivételével, ez ugyanis lehet feltételes használatú (24 előfordulás), illetve megfelelhet az 'ahol' jelentésnek (35 esetben).⁶ A variánsok megoszlása nem egységes az egyes forrásokban: az igeneves szerkezet láthatóan jellemzőbb a tanúvallomásokban, míg egyes levelezésekben kifejezetten szórványos (a Telegdy- és Nádasdy-írásokban 2-2 alkalommal fordul elő). A megengedő kötőszók szintén változatos megoszlásúak, a *jöllehet* kifejezetten jellemző a Nádasdy-levelekben (62 adat), míg a *noha* a peregrinuslevelek kedvelt megengedő jelentésű kapcsolóeleme (82 adat, arányaiban a *holott* is több, 19 előfordulás). Meg kell azonban jegyezni, hogy Lobkowitz Poppel Éva családi levelezését és a Zrínyi-leveleket tekintve kötőszók és igeneves használatban egyaránt kevésbé jellemző a megengedő jelentéstartalom.

Az igeneves szerkezet mint variáns időbeli terjedése ezekből az adatokból nem határozható meg, a korpusz alapján jelenleg csupán „helyzetjelentésre” van mód. Az adatbázis legkorábbi előfordulása 1560-ból való, a legkésőbbi pedig 1760-ból. A 16. századi adatok száma igen csekély (4) – azonban a korpuszba (még) nem került források alapján ebből nem lehet határozott következtetéseket levonni. A Kolozsvári boszorkányperek anyagában ugyanis szintén nem példátlan a jelenség:

(9) „Bizony szégyen, hogy *öreg ember lévén* oly kicsiddel fekszik” (Kolozsbosz. 151. sz., 1584)

A 17. századi előfordulások száma jelenleg 25 (9 levélből, 16 tanúvallomásból), vagyis a 18. század adatai többszörösét adják ki a megelőző két évszázadnak. Az adatszám jelentős megemelkedése részben azzal magyarázható, hogy a korpuszban több forrás található ebből az időszakból; a tanúvallomásokra jellemző, hogy a 18. századból többször annyi forrás maradt fenn, mint korábbról, emellett

⁶ A *bátor* ~ *bár* és az *akár* lehet megengedő jelentésű, ugyanakkor a korpuszban nemcsak csekélyebb adatszámmal fordulnak elő (*bátor* ~ *bár*: 130~33; *akár* 70), hanem inkább jellemzőjük a ráhagyó funkció (az *akár* esetében a választó is). A megengedő használat inkább kivételesnek számít: „Az vadat köszönöm, *bár* többet ne küldj” (Nád. 1554); „*akar* szaz Tyuknak Tojassa volna egy rakasson, a maga tyukok tojássat mind meg esmerne eő” (Bosz. 1. 33. sz. 1722).

ebből az időszakból a levelezések is terjedelmesebbek. Az utóbbi szövegtípus inkább az egyéni nyelvhasználatról árulkodik, hiszen a korábbiakhoz képest a peregrinuslevelekben és Károlyi Sándor írásaiban összességében is jelentősen több *-ván/-vén* képzős igenév adatható.

4. Megengedő jelentéstartalom a középmagyarban: kifejezőeszközök, változatok. Ahogy arról már volt szó, a kései ómagyarban a megengedő kötőszóknak számos változata használatos, átmeneti formákkal: *jóllehet(hogy)*, *no (+ ha)*, *bárha-habár* stb. (RÁCZ 1995: 712–723). A középmagyarban szintén változékony, megállapodatlan az eszközkészlet; egyaránt jellemző a kapcsolóelemek alaki (*bátor > bár*) és funkcionális változása is (*ugyan*, megszorító ellentétes kötőszók támogatásával: *de, mindazáltal* stb.). A *pedig* (és változatai) ekkor már önmagában is kifejezi ezt a jelentést, emellett a *holott* is gyakoribbá válik. A kapcsolóelemek használatbeli alakulását jól mutatja, hogy az eszközök gyakran halmozódnak: kötőszók, ráhagyó-megengedő jelentésű partikulák, mondatszók, valamint megszorító utótagú ellentétes mellérendelő kötőszók (*de, mégis*) is nyomatékosítják a kifejezni kívánt jelentést (HAADER 2003: 684–685). A halmozott használatú kapcsolóelemekre a tanúvallomásokban és levelekben is találunk példákat, sőt a tendencia erősségét az is mutatja, hogy a határozói igeneves szerkezeti változatban is megfigyelhető:

(10) „hogy szemére vetette, *noha ugyan* átkozódással tagadta, *de mindazonáltal* nem sok üdő alatt e Fatens Felesége a magok házában edgyütt voltak, történt, hogy el sivakodott” (Bosz. 2. 441. sz., 1756)

(11) „én nem ok nélkül irtam, *s jól lehet* most sem értem, *mind az által* már nem kérдем” (Kár. 269. sz., 1722)

(12) „Andrássi Uram *bár* tüllem várt volna, *még sem gyülekezvén* bé az Berinyi Urak *s* nem conferálhattam rolla” (Kár. 249. sz., 1722)

(13) „az német Enyedet felégette. *Jóllehet* azután *utánna menvén* az kuru-cok, *noha* nem sokat, *de mégis* felest vágta le benne” (Bark. 50 sz., 1704)

A szerkezeti alternatívák pragmatikai hátterére rátérve a két jelenleg vizsgált szövegtípus közül egyértelműen a tanúvallomás az, amelyben a megnyilatkozók előnyben részesítik a megengedő jelentésű szerkezeteket, beleértve az igeneves variánst is (*noha* statisztikailag a többi alárendeléshez viszonyítva nem kiemelkedő, ahogy a többi műfajban sem a korszakban; vö. HAADER 2008b: 253–255).

A megengedő jelentés több pragmatikai-kommunikációs célra is használatos, ezek leginkább a szembeállítás, a kontraszt jelzésével történnek (a befogadó meggyőzése érdekében), valamint a világról való általános tudás szempontjából szokatlan, váratlan együttállás kifejezésekor a hibás/nem adekvát implikaturák kivédése, megelőzése, valamint az informálás meglepő eseményekről, hasonlóképpen az általános elvárások felfüggesztését kihasználva (GROTE et al. 1997). A tanúvallomásokban nem ritkán hangsúlyosan szokatlan, váratlan együttállások szerepelnek, általában a boszorkánysággal kapcsolatba hozva. Jellegzetesen ilyen a boszorkány szokatlan viselkedése vagy éppen a hirtelen megbetegedések; ez utóbbi időbeli szembeállításon is alapulhat:

(14) „az üdö alatt oly nagy hideget bocsatott reá (*noha előb ép és egészséges volt*) hogy az maga házáigh alligh mehetett” (Bosz. 2. 433. sz., 1751)

(15) „az alatt megh nehezedvén nagy hirtelenséggel *az előtt nagy egészséges friss ifjú lévén* más fél heti csudalatos betegségében megh holt” (Bosz. 2. 411. sz., 1732)

Ettől nem válik el élesen az éppen nem érvényes (implicit) vélekedés, következtetés kivédése, megelőzése. Ezek jellemzően okviszonyon alapuló megengedések, 'azért' → 'annak ellenére':

(16) „elment azért e Fatens Aszon az rab személhez (*noha ugyan haragossa volt néki*) hogy erresszen megh a fiának” (Bosz. 2. 434. sz., 1751)

(17) „amint hogy az Utrumban feltött Kulcsarne oda ment az fatens Veinek hazához *Nagy haragosa leven* s kerte tőle miért sütöd azt Matka meg eszitek vagy nem” (Bosz. 2. 26. sz., 1715)

Szintén okviszonyon alapul (l. 18) – és szintén az épp nem érvényes együttállásra utal –, amikor a tanúk arról számolnak be, hogy a boszorkánysággal vádolt személy közelében laktak, s mégsem tudnak beszámolni annak gyanús viselkedéséről:

(18) „*Mint hogy* e fatensel egy faluban lakván az kérdésbeli Rab aszon *ahoz képest* kicsinsigitül foghva jól ismeri s ad 2dum mindetigh hallotta, hogy mind maga mind pedigh az elejis Boszorkányos Személleknek tartattak lennyi” (Bosz. 2. 426. sz., 1749)

(19) „*holott Korsósne még Leány korábanis az fatensnél lakván, s onnét mentis férhez, de* semmi Boszorkányságát nem tapasztalta” (Bosz. 2. 348. sz., 1753)

Egyértelmű feltételelességen alapuló megengedés (*ha – is*) az anyagban nem mutatkozik igeneves szerkezettel, viszont van példa *noha* kötőszóval való megfelelésre, ráadásul kötőszós használatban sem választható el élesen, hogy az inkább ellentét, ráhagyás (*jöllehet*) vagy a feltétel és az időviszonyítás (*noha, holott*) kerül előtérbe az adott jelenet leírásakor („*jöllehet hogj sok esztendőkig Seresnének szomszidságában lakot*” vs. „*noha gyermeksegetül fogvast mindenkor esmeri Szekelly Evátt Petranet*”; ez a szabad váltakozás az ómagyarban is megfigyelhető, RÁCZ 1995: 716–717).

5. Változási tendenciák. A sajátos jelentéstartalmú alárendelő mellékmondatok két fő változási iránya (az önálló, mellérendelő értékűvé válás és a mondatrészé alakulás; HAADER 2008a: 84–85, 2017: 213–215) összevethető a tagmondat-kapcsolódást befolyásoló erőkre vonatkozó, elsősorban tipológiai megállapítással (LEHMANN 1988). A két ellentétes tendencia egyike az elemző (kidolgozó, elaboráló) szerkesztés, ilyenkor egy helyzet, szituáció (*state of affairs*) két önálló egységből áll, a viszonyukat pedig explicit kapcsolóelem jelzi. Az összekapcsoló (tömörítő) tendencia hatására viszont két helyzet egy összetett szituációként kialakított értelmezése valósul meg, általában teljes mondatból redu-

kálódik, a fő állítmánnyal viszonyba kerül (beágyazódva a főmondatba, tipikusan névszói vagy határozói szerkezetként; LEHMANN 1988: 216–219). Diakrón összefüggésben ezeket a paramétereket az önállóságtól a beágyazottság iránya felé szokás értelmezni (a grammatikalizációval összefüggésben is, vö. GUGÁN 2006: 63). Ennek alapján látszólag könnyű felvázolni a két ellentétes változási irányt: a *jöllehet, noha, bár ~ bátor, akár* stb. kötőszós szerkezetek képviselik az önállóságot – az ellentétes kötőszók halmozásával a mellérendelés felé mozdulva –, míg az implicit (és jelentéssűrítő) igeneves szerkezetek mondatrésztértékűvé válnak:

(20) „Csudálva látták az Társaiis hogy *olly eöregh ember leven annyit gyalogolhat*” (Bosz. 2. 258. sz., 1686)

(21) és kináljátok meg az pinzzel Remete Mezőert, hogy *vér lévén*, meg nem kínált, s úgy adta el” (Kár. 85. sz., 1706)

Ezekben az esetekben a tagmondatok alanya azonos, nincs kapcsolóelem, nincs bővítményi koreferencia – a jelentéstartalom is többértelmű. Az itt vizsgált adatoknak csak kis százalékában jelenik meg ez a mondatrésztértékű használat. Ahogy az ómagyar kapcsán megfogalmazódott: „[a]z egyszerű mondatrész [...] alig képes ennek a bonyolult jelentés-sűrítőnek a kifejezésére” (RÁCZ 1995: 711).

A magánéleti regiszterben vizsgálódva inkább az látszik, hogy számos esetben a kidolgozást eredményező tendencia kerül előtérbe. A magyar határozói igeneves szerkezet a tipológiai paraméterek szerint (LEHMANN 1988; GIVÓN 1990; KÖNIG – VAN DER AUWERA 1990) több igei kategóriával is bír: tagadható, független aspektusa van, saját alanya is lehet. További szempont, hogy a korszakban kötőszóval kapcsolódhat további tagmondatokhoz, ráadásul a főmondat és az igeneves tagmondat bővítményei között koreferencia lehet, ami növeli az önállóságát (vö. GUGÁN 2006: 69–72). Az egyes diskurzusfunkciók ugyanakkor különbségeket mutathatnak abban a tekintetben, hogy ezek közül mely kritériumok teljesülnek. Az igeneves szerkezet implicit vagy explicit saját alanya, valamint a két tagmondat egyes bővítményeinek koreferenciája általános lehetőségnek bizonyul (ahogy arra láttunk példákat). Ha viszont például feltételes jelentéstartalmat fejez ki az igeneves szerkezet, az a jelentés csak a szövegösszefüggésből azonosítható, kapcsolóelem nem jelzi (VARGA 2017).

A megengedés esetében ugyanakkor gyakran kapcsolóelemek is jelölik a viszonyokat (így az igenévek nincs fölérendelt tagja a mondatban), ezáltal egy önállóbb szerkezeti megoldást eredményezve. Ezek általában a már fentebb is látott ellentétes kötőszók (*mégis, mégsem, de*, l. még (2), (12), (13), (19) számú példák):

(22) „Szomoruvan értem, hofi elebbeni betegeskedéséből vekonion *jobbulvan es fordulvan* kegyelmed egesseghre, *méghis* beteges allapattal vagion” (Lobkp. 54. sz., 1638)

(23) „a Pápai Uramot emlegeti hogy ő kglme *gazdag lévén mégis* három esztendeig élt a beneficiummal” (Peregr. 62. sz., 1716)

A megengedés alapját adó igeneves tagmondatban is szerepelhet kötőszó, így a jelentéstartalom különlegesen könnyen azonosítható a szövegkörnyezetből:

(24) „*Jöllehet* egyik kezekbe *esvén*, nem bántották” (Bark. 50. sz., 1705)

(25) „igen ritkán ha elmentis Esztendő álatl egyszer vagy kétszer *noha Papista levén*” (Bosz. 2. 433. sz., 1750)

(26) „ujóbban megh nimula, harmad napigh, migh bizonyos Szentséget nyakára nem kötöttek, *noha elméen levén* nem szolhatott” (Bosz. 2. 268. sz., 1731)

Az igei fővariánshoz hasonlóan tehát a megengedő jelentésű igeneves tagmondatok is a szerkezeti önállóság, kidolgozás tendenciáját mutatják. Ez illeszkedik a korszak igeneves használatába (legalábbis a magánéleti regiszter alapján), másrészt a jelentéstartalom összetettsége miatt is indokolt lehet a viszony nyomatékosítása. A tendenciák összjátékának időbeli tényezői egyelőre nem állapíthatók meg; a mondatnyi változásoknak a választhatóság miatt is jellegzetessége, hogy egyszerre lehet jelen egy adott időszakban a kezdőpont és a végpont (HAADER 2008a: 87).

Érdeemes ugyanakkor megemlíteni, hogy nemcsak az igeneves használatban van kevés nyoma a mondatrésztértékű megengedő határozói megoldásoknak. A korpuszban a *dacára* nem fordul elő, a *létére* eddig egyetlen adattat szerepel: „*miert hagyja kijend ugymond magát ilyen nagy Ember létére*” (Bosz. 1. 101. sz., 1756). A korszakban azonban ingadozik az okhatározói használat (tallózó gyűjtésből idézve): „*Ettül ily tudálékos létére az egész falubeliek féltek*” (MBF. 4., 1759; későbbi ingadozásra l. SEBESTYÉN 1965: 146–147; BERRÁR 1977: 180). Mind az igeneves szerkezet, mind a *létére* egyaránt lehet a korszakban megengedő és okhatározói funkciójú is (így az utóbbi „eredeti” jelentése egyelőre nem mutatható ki). További kutatást igényel tehát, hogy a 19–20. század során kimutatható-e valamiféle versengés az igeneves szerkezet és az azóta névutóvá vált *létére* között. Tallózó gyűjtés alapján annyi mindenesetre elmondható, hogy az igeneves – mégis kötőszóval kapcsolt – szerkezeti megoldások nem példátlanok a középmagyar korszak végén, sőt azután sem:

(27) „[...] *holott* énnekem sokkal több *levén* ottan, *mégsem* hoz bé háromszáz forintokat” (Naláczai Borbála levele Csáky Katalinnak, 1773: CsákyKL. 100)

(28) „énnekem elég rosszul esett tavaly, hogy elég kenderem *levén mégis* nem kértek” (Szentpéteri Katalin levele Kossuth Ferenc intézőnek, 1778: SzentpéteriKL. 316)

(29) „Sopronyig egy huzomban *jövé*n, ‘s egy nap se *pihenvén*; *még-is* olly elevenek voltak a meg-érkezéskor a’ Lovaik” (Molnár, Némely nevezetes embe-kről: 113, 1801: MTSzt.)

(30) Ily rútl *levén mégis* sok szépet hódított (Vajda, Gonosz házasság 34, 1848: MTSzt.)

6. Összefoglalás. A megengedő jelentéstartalom kifejezése a középmagyarban nemcsak a kötőszókészlet változatossága miatt volt megállapodatlan, hanem a határozói igeneves tagmondatokkal szerkezeti variáció is árnyalta a képet. Ez utóbbi változat ritkább volt ugyan a magánéleti regiszterben, mint a fő kötőszós változatok (*jöllehet*, *noha*), mégis határozottan gyakoribb, mint a *bár* ~ *bátor*, *akár* és a *holott* kötőszós kapcsolódás, különös tekintettel a boszorkányperekre. A változási tendenciákat tekintve a tagmondatérték, az önállóság felé mozduló szerkesztés

volt mindkét változatban a jellemző még a 18. század során is (a megengedő határozók lényegesen ritkábbak voltak igeneves használatban is). A jelentéstartalmat kötőszós és igeneves szerkezetekben egyaránt nyomatékosították szembeállító és megszorító ellentétes kapcsolóelemek is. Ez a közlésbeli igény valószínűleg a komplex jelentésnek is köszönhető, ugyanakkor nagyobb a kategóriák (ellentét és megengedés) közötti átjárás. A variáció esetleges társadalmi beágyazottságának és visszaszorulásának feltárása (amennyire az anyag lehetővé teszi, kvantitatív eszközök alkalmazásával) további kutatásokat igényel.

Kulcsszók: megengedő jelentéstartalom, mondattani variáció, pragmatikai variáció, középmagyar korszak, magánéleti regiszter.

Források és hivatkozott irodalom

- BÁNRETI ZOLTÁN 1983. *A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról*. Nyelvtudományi Értekezések 117. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bark. = *Barkóczy Krisztina levelei férjéhez, Károlyi Sándorhoz. Első kötet 1698–1711*. Szerk. FOGARASSY ZOLTÁN – KOVÁCS ÁGNES. Debreceni Egyetem Történeti Intézete, Debrecen, 2011.
- BARTH, DAGMAR 2000. „That’s true, although not really, but still: Expressing concession in spoken English. In: COUPER-KUHLEN, ELIZABETH – KORTMANN, BERND eds., *Cause, condition, concession, contrast. Cognitive and discourse perspectives*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 411–432. <https://doi.org/10.1515/9783110219043>
- BERRÁR JOLÁN 1956. A magyar megengedő mondatok kialakulásáról. *Magyar Nyelv* 52: 26–35.
- BERRÁR JOLÁN 1957. *Magyar történeti mondattan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BERRÁR JOLÁN 1977. Megjegyzések a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok kérdésköréhez. In: RÁCZ ENDRE – SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 171–187.
- Bosz. 1–2. = Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. Közreadja: SCHRAM FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970/1983.
- CREVELS, MILY 2000. *Concession. A typological study*. Amsterdam, University of Amsterdam. https://pure.uva.nl/ws/files/3091856/11689_Thesis.pdf (2017. 01. 15.)
- CsákyKL. = „Minden öröömöm elegendő volt bánattal”. *Csáky Kata levelezése*. Közreadja PAPP KLÁRA. Erdély-történeti Alapítvány, Debrecen, 2006.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2003. Szinonim mondatszerkezetek és formai változatok. Vonatkozó mellékmondatos alárendelések és párhuzamaik hat korai bibliafordítás tükrében. *Magyar Nyelv* 99: 448–466.
- DUBOIS, SYLVIE – SANKOFF, DAVID 2001. The Variationist Approach toward Discourse Structural Effects and Socio-interactional Dynamics. In: SCHIFFRIN, DEBORAH et al. eds., *The Handbook of Discourse Analysis*. Blackwell Ltd., Malden–Oxford. 282–303. <https://doi.org/10.1002/9780470753460.ch16>
- GIVÓN, TALMY 1990. *Syntax. A functional-typological introduction 2*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia.
- GROTE, BRIGITTE – LENKE, NILS – STEDE, MANFRED 1997. Ma(r)king concessions in English and German. *Discourse Processes* 24/1: 87–117. [http://dx.doi.org/10.1080/\[-\]01638539709545008](http://dx.doi.org/10.1080/[-]01638539709545008)

- GUGÁN KATALIN 2002. Syntactic Synonymy: A case study. *Acta Linguistica Hungarica* 49: 23–49. <https://doi.org/10.1556/ALing.49.2002.1.4>
- GUGÁN KATALIN 2006. A szintaktikai változások feltételezett egyirányúságáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 103: 61–74.
- GUGÁN KATALIN 2015. Hol volt? Hol nem volt? A tagmondattörő grammatikalizációs folyamatokról a *lévén* és a *lehet* grammatikalizációja kapcsán. *Magyar Nyelv* 111: 38–53. <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2015.1.38>
- HAADER LEA 1992. Az okhatározói mondat problematikája az ómagyar korban. In: KOZOCSA SÁNDOR GÉZA – LACZKÓ KRISZTINA szerk., *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 97–104.
- HAADER LEA 1995. Az alárendelő mondatok. Az alanyi, állítmányi, határozói mellékmondatok. In: TNyt. II/2: 506–665.
- HAADER LEA 2000. Szemantikai többlettartalmat hordozó mellékmondatok: a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok. In: KESZLER BORBÁLA szerk., *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 518–534.
- HAADER LEA 2003. Az összetett mondat. Mondattan. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 677–690.
- HAADER LEA 2004. Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel. *Magyar Nyelvőr* 128: 464–469.
- HAADER LEA 2008a. Az alárendelő mondatok változási irányáról. In: HAADER LEA – HORVÁTH LÁSZLÓ szerk., *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 77–87.
- HAADER LEA 2008b. A mellékmondatfajták és a szövegtípusok viszonyáról. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR – TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 251–259.
- HAADER LEA 2017. Az összetett mondatok. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 209–225. (Megjelenés alatt.)
- HEINE, BERND – KUTEVA, TANIA 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511613463>
- HORVÁTH LÁSZLÓ 1991. *Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből*. Nyelvtudományi Értekezések 133. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÁROLY SÁNDOR 1980. Hozzászólás a „Történeti nyelvtanításunk helyzete és feladatai” c. előadáshoz. In: IMRE SAMU – SZATHMÁRI ISTVÁN – SZÜCS LÁSZLÓ szerk., *A magyar nyelv grammatikája*. Nyelvtudományi Értekezések 104. Akadémiai Kiadó, Budapest. 41–53.
- JordK. = *Jordánszky-kódex. 1516–1519*. A szöveget gondozta SZÁNTÓ TIBOR. Helikon, Budapest, 1984. Régi Magyar Nyelvemlékek 5.
- Kár. = *Károlyi Sándor levelei feleségéhez, 1704–1724*. Szerk., jegyzetekkel és mellékletekkel ellátta KOVÁCS ÁGNES. Közread. CSOBÓ PÉTER et al. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1994.
- KENESEI ISTVÁN 1992. A független és a kategoriális alárendelés. Az alárendelt mondatok szerkezete. In: KIEFER FERENC szerk., *Sturkturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 531–709.
- É. KISS KATALIN 1998. A független alárendelés. Az alárendelő összetett mondat. In: É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER, *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 127–155.

- KolozsBosz. = *Kolozsvári boszorkányperek. 1564–1743*. Szerk. PAKÓ LÁSZLÓ – TÓTH G. PÉTER. Balassi Kiadó, Budapest, 2014.
- KÖNIG, EKKEHARD 1985. On the history of concessive connectives in English. Diachronic and synchronic evidence. *Lingua* 66: 1–19. [https://doi.org/10.1016/s0024-3841\(85\)\[-\]90240-2](https://doi.org/10.1016/s0024-3841(85)[-]90240-2)
- KÖNIG, EKKEHARD – VAN DER AUWERA, JOHAN 1990. Adverbial participles, gerunds and absolute constructions in the languages of Europe. In: BECHERT, JOHANNES – BERNINI, GIULIANO – BURIDANT, CLAUDE eds., *Toward a Typology of European Languages*. Mouton de Gruyter. Berlin – New York. 337–356. <https://doi.org/10.1515/9783110863178>
- KÖNIG, EKKEHARD 2006. Concessive Clauses. In: KEITH BROWN ed., *Encyclopaedia of Language and Linguistics*. 2nd ed. Elsevier, Oxford. 820–824. [https://doi.org/\[-\]10.1016/b0-08-044854-2/00277-7](https://doi.org/[-]10.1016/b0-08-044854-2/00277-7)
- Könyvecse = *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. A bevezetést és a jegyzeteket írta PUSZTAI ISTVÁN. Régi Magyar Kódexek 1. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 1985.
- LEHMANN, CHRISTIAN 1988. Towards a typology of clause linkage. In: HAIMAN, J. – THOMPSON, S. A. eds., *Clause Combining in Grammar and Discourse*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia. 181–225. [https://doi.org/\[-\]10.1075/tsl.18.09leh](https://doi.org/[-]10.1075/tsl.18.09leh)
- LENGYEL KLÁRA 1989. Határozói igeneveink szófajváltásáról. In: RÁCZ ENDRE szerk., *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest. 181–217.
- Lobkp. = „*Im küttem én orvosságot*”: *Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640*. Összegegyűjtötte, sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányt írta KINCSES KATALIN. ELTE Koraiújkori Történelmi Tanszék – Koraiújkori Társaság, Budapest, 1993.
- MACAULAY, RONALD 2002. Discourse Variation. In: CHAMBERS, JACK K. – TRUDGILL, PETER – SCHILLING-ESTES, NATALIE eds., *The Handbook of Language Variation and Change*. Blackwell Publishers Ltd., Malden–Oxford–Carlton. 283–305. [https://doi.org/\[-\]org/10.1002/9780470756591.ch11](https://doi.org/[-]org/10.1002/9780470756591.ch11)
- MBF. 4. = *A magyarországi boszorkányság forrásai 4*. Szerk. TÓTH G. PÉTER. Balassi Kiadó, Budapest, 2005.
- MTSzt. = Magyar Történelmi Szövegtár. <http://www.nytud.hu/hhc>
- Nád. = *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése*. Szerk. KÁROLYI ÁRPÁD – SZALAY JÓZSEF. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1882.
- NOVÁK, ATTILA – GUGÁN, KATALIN – VARGA, MÓNIKA – DÖMÖTÖR, ADRIENNE 2017. Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. Language Resources and Evaluation. (Megjelenés alatt. L. még <http://www.nytud.hu/oszt/nyelvtort/projektbemutato.pdf>)
- Peregr. = *Peregrinuslevelek 1711–1750*. Szerk. HOFFMANN GIZELLA. JATE, Szeged, 1980.
- RÁCZ ENDRE 1991. *Valvád, valvátok*. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. ELTE, Budapest. 546–550.
- RÁCZ ENDRE 1995. Nem mondatrészkifejtő sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok. In: TNyt. II/2: 694–718.
- SCHNEIDER, EDGAR W. 2002. Investigating Variation and Change in Written Documents. In: CHAMBERS, JACK K. – TRUDGILL, PETER – SCHILLING-ESTES, NATALIE eds., *The Handbook of Language Variation and Change*. Blackwell Publishers Ltd., Malden–Oxford–Carlton. 67–96. <https://doi.org/10.1002/9780470756591.ch3>

- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1965. *A magyar nyelv névutórendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest. SzentpéteriKL. = „Semmi újságot írni nem tudok”. *Ráday Gedeonné Szentpéteri Katalin levelezése*. Közreadja BERCZ ÁGNES. Balassi Kiadó, Budapest, 2016.
- TAGLIAMONTE, SALY A. 2010. Linguistic Variable. In: *Analysing Sociolinguistic Variation*. Cambridge University Press, Cambridge. 70–98. [https://doi.org/10.1017/CBO9\[\]780511801624](https://doi.org/10.1017/CBO9[ ]780511801624)
- TAGLIAMONTE, SALY A. 2012. *Variationist Sociolinguistics: Change, Observation, Interpretation*. Wiley-Blackwell, Oxford.
- Tel. = *Két vitéz nemes úr. Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végétől*. Közreadja ECKHARDT SÁNDOR. Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest, 1944.
- TMK. = Történeti magánéleti korpusz. <http://tmk.nytud.hu>
- TNyt. II/2. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995.
- VARGA MÓNIKA 2015. A határozói igenév és az igei állítmány viszonyáról boszorkánype-rekben. *Magyar Nyelv* 111: 54–67. <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2015.1.54>
- VARGA MÓNIKA 2017. Feltételes jelentéstartalmú mondszerkezetek alakulásáról közép-magyar szövegekben. Kézirat.
- WEINREICH, URIEL – LABOV, WILLIAM – HERZOG, MARVIN I. 1968. Empirical Foundations for a Theory of Language Change. In: LEHMANN, WINFRED P. – MALKIEL, YAKOV eds., *Directions for Historical Linguistics*. Austin, University of Texas Press. 95–195.
- Zr. = *A két Zrínyi Miklós körmendi levelei*. Közreadja IVÁNYI BÉLA. Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest, 1943.

On the marking of concession during the Middle Hungarian period

The paper investigates variation in syntactic constructions expressing concession in 16–18th-century Hungarian texts, using primarily the Historical Corpus of Private Texts. The expression of concession was rather variegated in Middle Hungarian, but not simply due to the multifariousness of the stock of conjunctions; the overall picture was also made more nuanced by structural and pragmatic variation involving participial clauses, little discussed in the literature so far. A structural shift towards independent, full-fledged clauses characterised both subtypes even as late as in the 18th century. Probably due to its complexity, concessive meaning was reinforced by linking elements expressing contrast or restriction both in the variants involving conjunctions and in the participial ones.

Keywords: concession, syntactic variation, pragmatic variation, Middle Hungarian period, informal language use.

VARGA MÓNIKA
Eötvös Loránd Tudományegyetem
MTA Nyelvtudományi Intézet

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Ismétlésalakzatok a versszövegépítésben

Dsida Jenő: Dal az elmaradt vallomásról*

A vers a Pásztortűz 1933. évi 2–3. számában látott először napvilágot. 1934-ben az Erdélyi Lapokban, majd 1938-ban az Angyalok citeráján című posztumusz kötetben is megjelent. Nem véletlen tehát, hogy az 1933-as Nagycsütörtök című kötet szerelmes verseivel és az előbb 1933-ban közölt, majd az Angyalok citeráján kötetbe szintén felvett Miért borultak le az angyalok Viola előtt című verssel egyaránt kapcsolatba hozható.

A tíz, egyenként ötsoros szakaszból épülő vers sorainak szótagszáma 5 és 9 között váltakozik. Szerkezete szimmetrikus, 5+5 versszakra tagolható. Valamennyi versszak második és harmadik sora önrímben cseng össze úgy, hogy a párhuzamos gondolatritmusként ismétlődő szavak, néha egész szószerkezetek az ötödik sorral is rímelnek. A zeneiséget fokozzák a több szóra kiterjedő alliterációk és az anaforikusan, kezdőrímként ismétlődő szavak, amelyek az epiforákkal együtt gyakran szimplokét, vegyes ismétlést alkotnak (az ismétlésalakzatokról I. FÖNAGY 1999; KABÁN 2008; SZIKSZAINÉ NAGY 2007). A versnek ez a nagyfokú zeneisége a címében szereplő *dal* műfaji megjelöléssel is összefügg.

A vers címe kíváncsiságot ébreszt az olvasóban, hiszen a vallomás lényegéhez tartozik az érzelmek megvallása, a címben pedig épp a vallomás elmaradásáról esik szó.

Az első, öt szakaszból álló szerkezeti egység 2+3 szakaszra tagolható tovább, amennyiben az első két versszakban megfogalmazott eksztatikus vágy a vallomásra a vallomás lehetetlenségét megfogalmazó következő három versszakban ellentétébe fordul. Míg az első két versszakból egyre fokozódó dinamizmus árad, addig a következő három versszak egyfajta passzív tehetetlenségbe torkollik, aminek mindenképpen feszültségkeltő hatása van. A feszültségkeltésben természetesen az ismétlések és halmozások is szerepet játszanak.

Az első két versszakot az anaforikusan ismétlődő szakasznyitó *úgy* módhatározó és az igéknek a szerelmi vallomás vágyát kifejező feltételes módja (*vágyna, beborítna*) is egybefűzi:

Úgy vágyna hozzád
ezer puha szó,
ezer csudaszó,
színes, szomorú
szerelemmel lázadozó.

Úgy beborítna,
mint földet az ég,
mint fénnel az ég

* A költő születésének 110. évfordulójára.

a remegő rózsát,
mely lengve, lobogva ég.

Az *úgy*, amely az első versszakban 'annyira, nagyon' jelentésben a szerelmi vallomás vágyának intenzitását érzékelteti, a második versszakban utalószóként két hasonlatot indít. A hasonlatok a versszak egészét egybefogják.

A szerelmi vallomás címzettjét a lírai én mindjárt az első sorban megszólítja, amivel a vers személyes hangvételét erősíti. Az első versszak egyetlen bővített mondat, amelynek jelzőhalmazása a szó hatalmát, kivételes szerepét domborítja ki. Az anaforikusan ismétlődő és ezáltal kiemelő szerepet betöltő *ezer* jelző a szavak már-már megszámlálhatatlan sokaságát, a további jelzők pedig a szavak változatosságát hangsúlyozzák. A szó lehet *puha szó*, *csudaszó*, de lehet *színes* és lehet *szomorú szerelemmel lázadó*. A versszak második és harmadik sorát a szimplokészerűen ismétlődő anaforák és epiforák alakítják, de a két sor holorímként is egybecseng:

ezer puha szó,
ezer csudaszó,

Az anaforikusan ismétlődő *ezer* magas hangrendje, illetőleg az epiforaként ismétlődő *szó* mély hangrendje, illetőleg a szavak magánhangzóinak a függőleges nyelvállás szerinti állandó váltakozása (alsó, felső, alsó, középső) sajátos zenei hullámzást, a jambussal váltakozó anapestusok pedig szökellő ritmust kölcsönöznek a szerelmi vágy örömet érzékeltető soroknak. A negyedik és ötödik sort három szókezdő mássalhangzó ismétlődése csendíti össze. A két sor egybetartozását a soráthajlás, az enjambement is szolgálja. A *színes*, *szomorú / szerelemmel lázadó* jelzősor fájdalmas hangulatot lop a versbe, a szókezdő *sz* hangok ismétlődése pedig a fájdalom szisszenetét is nagyszerűen érzékelteti.

A második versszak a szó védelmező, óvó és egyben fényt hozó szerepét emeli ki. Amint az égi fény transzcendens távlatot ad a vallomásnak, a *remegő rózsza* metafora is egyszerre idézi meg a kedves alakját és a megidézés csipkebokrát. A szerelmi vallomás vágyának fokozódó intenzitását a tagmondatok megszaporodása, valamint a szó- és hangismétlések is érzékeltetik. Az első versszak egyetlen mondatához képest itt négy tagmondat sorjázik, és a két hasonlító mellékmondatot bevezető *mint* kötőszó anaforikusan, az *ég* főnév pedig epiforaként ismétlődik, ez utóbbi az ötödik sor végén szereplő *ég* igével is összecseng, illetőleg egybecsengenek a szókezdő mássalhangzók is a *földet*, *fénnyel*, *remegő rózsát*, *lengve*, *lobogva* szavakban.

A jelen kijózanító voltát idéző következő három versszakban az igék feltételes módból kijelentő módra váltanak, spondeusok lassítják a tempót, és a szóismétlések jellege is megváltozik, a 3. és 5. versszakban a egyes ismétlések helyett már csak sorvégi ismétlések, epiforák sorjáznak:

S meghal mind, mire
kinyíló ajkamhoz ér,
mosolygó ajkamhoz ér,
csomóba alvad,
mint fagyban a földön a vér.

S megkopva lassan
 megyek egy hús gödörig,
 megyek a sírgödörig
 s a vallomás is
 fakul és üszkösödik,

csak mélyül a csend,
 s őszibb lesz mind a vidék,
 november lesz a vidék
 s az egyetlen szép szerelemre
 késik a bizonyíték.

A szinte szó szerint ismételt szókapcsolatok a szavak elszíntelenedését és egyfajta tehetetlen egy helyben topogást érzékeltetnek. A 3. versszakot indító sor alliteráló *m* hangjai szomorú ellágyulást érzékeltetve a vallomás, a szó halálát vetítik elénk, az 5. sorban az *f* hang alliterációs ismétlése pedig mintegy a fájdalom érzésének a megszólaltatója. Bár elsődlegesen a szó haláláról szól, a hasonlatban a halál toposza is megjelenik. A képi szinten megidézett *csomóba alvad, / mint fagyban a földön a vér* immár nyílt utalás a korán elveszített kedves végórájára, s intertextuálisan a Tükör előtt című vers sorait asszociálja:

Nem tudtam akkor s nem tudtad te sem,
 kis pajtásom, hogy pár év múlva formás
 ajkad közül szivárog csendesen
 a vér, e mélyről buggyant, forró forrás,
 [...]
 s az orvos jötte immár kései.

A 4. versszak így az élet elmúlását és a zarándoklást a kedves sírjához egyként megidézi. A *megyek egy hús gödörig, / megyek a sírgödörig* variációs ismétlés a megváltoztathatatlanba való beletörődést sugallja, és egyben a Szerenád Ilonkának című vers sorait is társítja (a Dal az elmaradt vallomásról című verssel kapcsolatba hozható Dsida-költemények elemzését l. ÉLTETŐ 2007; GÖMÖRI 2009; KABÁN 2011, 2014; LÁNG 2000; LATOR 2007):

süllyedt vele lassan a pázsit
 süppedt vele halkán a hant
 s már láttam a mély gödör ásít
 s ő fekszik a sírban alatt –

Az első két versszakban érvényesülő fokozás, a klimax helyett itt a „visszafelé fokozás”, az antiklimax alakzata érvényesül. A színes szavak egyre fakóbbá válnak, az égő szerelmi vallomás tüze üszkösödik, mígnem a vallomás szavai helyett már csak a csend mélyül.

A vers szimmetriatengelyén, a 6. versszaktól következik be az igazi fordulat, amely a jövőt vetítve elénk, látszólag feloldja a feszültséget. A lemondó beletörődés után teljes magabiztosság, az olyannyira vágyott szavak helyett valami sokkal fontosabb következik: a lírai én maga lesz vallomássá, egész lénye, tettei jelentik szerelméről a szavak nélküli megnyilatkozást.

A lendület és tetterő újra dinamizálja a sorokat, mintegy futamszerűen sorolva, hogy a szavak helyett a lírai én mi mindenné válhat kedvese számára. A lendület áttöri a szakaszhatárokat is, egyetlen mondatba rántva a 6., 7. és 8. versszakot. Sodrását a visszatérő anapesztusok, valamint a sor eleji szóismétlések további elmaradása is erősíti:

... Míg aztán én leszek
fölködted a reggeli fény,
fürtödön alkonyi fény,
szó, ami néma
és mégis költemény,

minden magam leszek,
emlék és friss levegő,
szentség és tág levegő
s az édesbús öröm,
a testeden átremegő,

házaad fölött a csillag,
mely álmaidba rezeg,
csillog és szívedbe rezeg,
szerelem, szerelem,
karácsonyfádon gyertya leszek.

A 6. és 7. versszak hasonló mondat szerkezettel indít, amely a lírai én személyét helyezi hangsúlyos fókuszszerepbe, és egyben fokozást is rejt magában: *...én leszek, /... magam leszek*. Majd következik a nagylélegzetű felsorolás a lírai én kozmikus távlatú és mégis bensőséges hangulatú azonosulásának mozzanatairól. A 6. és 7. versszakban hangsúlyos helyen, sorvégen, epiforaként megismételt *fény* és *levegő* a szerelem életadó szerepét emeli ki. De legalább ugyanilyen fontos itt az életet, az élet értelmét jelentő *öröm*, *emlék*, *szentség*, *csillag* és az ünnepet bevilágító *gyertya* fogalmával való azonosulás.

A 9. és 10. versszakban hangulatváltás következik be:

Viharban dörgés,
mely lángoló csodákra hív,
háborgó csodákra hív
s egy világnak zengi, mire
kicsi volt s gyöngye a szív.

Karom a földre cikázik
haragos villám gyanánt,
csattogó villám gyanánt
s lesújt körülöttem
mindenkit, aki bánt...

A *háborgó csodák*, illetőleg az *egy világnak zengi, mire / kicsi volt s gyöngye a szív* ismét a korán elveszített kedves emlékét idézi, hogy a vers zárlatában végül a dinamika

igei fokozása – *földre cikázik / haragos villám gyanánt / s lesújt körülöttem / mindenkit, aki bánt* – juttassa kifejezésre a lírai én érzelmeinek paroxisztikus kavargását.

Kulcsszók: ismétlés, szimmetria, párhuzamos gondolatritmus, alliteráció, anafora, epifora, szimploké, halmozás, klimax, antiklimax.

Hivatkozott irodalom

- ÉLTETŐ JÓZSEF 2007. Szerenád Ilonkának. In: *Dsida Jenő emlékkönyv*. Szerk. POMOGÁTS BÉLA. Lucidus Kiadó, Budapest. 187–190.
- FÓNAGY IVÁN 1999. Ismétlés és hírérték. In: Uő, *A költői nyelvről*. Corvina, Budapest. 15–123.
- GÖMÖRI GYÖRGY 2009. Edgar Allan Poe és Dsida Jenő Szerenád Ilonkának című verse. In: *Dsida Jenő emlékezete*. Szerk. SAS PÉTER. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár. 404–410.
- K[ABÁN] A[NNAMÁRIA] 2008. ismétlés. In: *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Főszerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 320–322.
- KABÁN ANNAMÁRIA 2011. Lelkem sugarában. Dsida Jenő szerelmi költészetéről. – A látomás szövegszervező szerepe. Miért borultak le az angyalok Viola előtt. – Légy már legenda. Szerenád Ilonkának. In: KABÁN ANNAMÁRIA – MÓZES HUBA, *Ó, múzsá, tedd, mi istened parancsa*. Bíbor Kiadó, Miskolc. 16–61.
- KABÁN ANNAMÁRIA 2014. Jó férfihangszer, mély gordonka, szólj. Tükör előtt. In: KABÁN ANNAMÁRIA – MÓZES HUBA, *Reflexió és önreflexió Dsida Jenő költészetében*. Bíbor Kiadó, Miskolc. 7–33.
- LÁNG GUSZTÁV 2000. Miért borultak le az angyalok Viola előtt. In: Uő, *Dsida Jenő költészete*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár. 177–197.
- LATOR LÁSZLÓ 2007. Dsida Jenő Légyottja. In: *Dsida Jenő emlékkönyv*. Szerk. POMOGÁTS BÉLA. Lucidus Kiadó, Budapest. 191–197.
- SZIKSZAINÉ NAGY IRMA 2007. A hozzáadás (adjekció) műveletével keletkező alakzatfajták stílisis szerepe. In: Uő, *Magyar stilisztika*. Osiris Kiadó, Budapest. 475–501.

Figures of repetition in the construction of poetic texts

Jenő Dsida: A song about a missed confession

The paper explores the role of figures of repetition in Jenő Dsida's poem *Dal az elmaradt vallomásról* [A song about a missed confession]. The structure of the poem consists of ten stanzas of five lines each, and can be divided symmetrically into 5 + 5 stanzas. The second and third lines of each stanza end in identical rhymes and these parallelisms of repeated words or sometimes full syntactic constructions also rhyme with the fifth lines. The musical quality of the poem is further increased by multiple-word alliterations and anaphoric repetitions that, together with epiphors, constitute symploces or mixed repetitions. This increased musicality of the poem is also related to the fact that the title defines its genre as a song.

Keywords: repetition, symmetry, parallelism, alliteration, anaphora, epiphora, symploce, pleonasm, climax, anti-climax.

KABÁN ANNAMÁRIA
Miskolci Egyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Hitetlenek: mi köze a *gyaur*-nak a *kaffer*-hez?

1. „[V]annak még más ostoba barbarusok afrikában, úgy mint a feketék, és a C á f r á k, akiknek éppen eszek nintsen, mind ezekből elsöben embereket kell tsinálni, azután keresztényeket” (MÖM. 1988: 458). A teljes írói szótár készítőjének ugyan nem nyomja a vállát a válogatott szócikkek és példák kiegyensúlyozott arányának a kialakítása, ugyanakkor az egyszeri előfordulások feldolgozása nemritkán legalább akkora feladatot jelent. Jól példázza mindezt Mikes idézett szöveghelyén a *cáfra* szó. Az írásmód alapján is sejthető, hogy a *cáfra* az író szóhasználatában idegen szói státuszú: többnyire a latinból származó átvételeket találjuk szókezdő *c*-vel, pl. *carmelita* (de *k*-nak ejtendő), más esetben a *c* hang jelölésére leginkább a *cz*, *tz* jellemző, pl. *czafrag*, *tzafrag*. Az egyidejű *c*-s írás- és ejtésmódot néhány esetben örzi meg, pl. *cella*, *celebrál*. Mikes írásainak jelentős része franciából készült fordítás, és a forrástörténeti kutatásokból azt is tudjuk, hogy az idézetet tartalmazó A Keresztényeknek Szokásiról című mű eredetije Fleury: Moeurs des Chrétiens először 1682-ben megjelent francia nyelvű munkája, amelyet Mikes 1750-es fordítását követően Kopácsy József 1801-ben szintén átültetett magyarra (HOPP 1989: 511). Az említett szövegrészlet Kopácsy fordításában így hangzik: „Vannak más ostoba vad népek, mint a’ Négerek, és K a f f e r o k, a’ kikben semmi religyiöbéli érzést nem találsz, és a’kiknek elméjek sem mire, a’ mit nem éreznek, vagy nem tapogatnak, még nem nyílik. Mind ezekből embereket kell előbb faragni, minekelötte Keresztényeket lehessen belölk tenni” (FLEURY 1801: 424–425). Kopácsy segítségével ugyan közelebb kerülünk a mai formához, de az alaki egyértelműsítésen túl a szótörténet még számos feltárnivalót rejt. Az eredeti szövegben „a feketék, és a C á f r á k” helyén a francia ”les Negres et les Cafres” áll (MÖM. 1988: 1121). A francia etimológiai szótárak alapján a *cafre* az arab *kafir* ’hitetlen, nem muzulmán’ jelentésű szóra vezethető vissza (TLFi. *cafre*, LE GRAND ROBERT 1: 1807). A *kafir* magyar származékai után nyomozva azt találjuk, hogy egy erre az arab eredetire visszavezethető szó az oszmán-törökből, szerb-horvát közvetítéssel már korábban is megvolt a nyelvünkben: ez az 1542-ből adatható *gyaur* (EWUng. 1: 494). Ebből arra következtethetünk, hogy nemcsak a *gyaur* gyökere az arab *kafir*, hanem a későbbi, más közvetítő nyelvekből átvétellel nyelvünkbe kerülő *kaffer* szavunké is, amelynek egyik korai előfordulása éppen a franciát fordító Mikes tollából származik. A Mikes-szótárból megtudhatjuk, hogy az író életművében csak a Törökországi levelekben találkozhatunk a *gyaur* alakkal, összesen három előfordulása van a szónak: „válaszanak. magoknak egy *gyaur* muftit., (: atörök a keresztént, csufságbol. *gyaurnak* hija., az az hitetlennek”; „a törökök nagy tiszteletel vannak a kristushoz. noha minket *gyauroknak* hinak hitetleneknek, mert nem hiszük mahametet, mely jól teszük!” (MSz. *gyaur*). Mikes maga is magyarázatot ad a *gyaur* jelentésére, de vajon mit érthet az ugyanarra az arab töre visszavezethető *cáfrá*-n, és vajon kik (voltak) a kafferek?

2. Ennek a kérdésnek a megválaszolásához meg kell vizsgálnunk a szótörténethez kapcsolódó tágabb idegen nyelvi és történeti vonatkozásokat, végső soron azt, hogyan ke-

rült az arab szó Afrikán át az európai nyelvekbe. A kelet-afrikai partvidék első arab települései a 6. századból származnak, majd az iszlámnak köszönhetően az ázsiai, észak-afrikai hatalmas államok létrejöttével a kontinens középső és más részein több állam született. Már a 12. századi Európában érezhető volt az érdeklődés Afrika iránt, de a kontinens első, komoly felderítésére csak a 15. században került sor: a portugálok virágzó arab városokat és kikötőket találtak Afrika keleti partvidékein s a környező szigeteken, élénk kereskedelmi kapcsolatokat fenntartva a kontinens belsejével. A portugálok az egész nyugati partvidéket felfedezték, behatoltak a kongói országokba s a keleti részekre, hogy rendszeres kereskedelmet folytassanak a partvidéki arab településekkel és a kontinens belső területeinek országaival. A 16–18. században a portugálok avatkoztak be leginkább az afrikai népek életébe, tőlük tudunk meg legtöbbet mindarról, amit az európai behatolás az afrikai országok társadalmi, politikai, gazdasági fejlődésében okozott. A portugálok után a 16. században az angol gyarmatosítók, majd a hollandok, dánok, svédek, végül a 17. században a franciák is Afrikába érkeztek. A 18. században a gyarmati területek bővítésére tett kísérletek miatt az európai hatalmak egymással is harcban álltak. A vezető szerep ekkorra már Angliáé és Franciaországé lett, Portugália, Spanyolország, Hollandia dominanciája gyengült. A 16–18. századra az európaiak megszerezték Afrika nyugati, déli, délkeleti partvidékét. Dél-Afrikának különleges helyzete volt e gyarmatok között: nem csupán a rabszolgák és az arany forrása volt, hanem stratégiai bázis is az Indiába tartó hajók számára. Elsőként a portugálok érkeztek ide, majd a 16. században az angolok, a 17. században a hollandok, s a 18. század végén a francia gyarmatosítók is megjelentek. A hódítók gyarmati tevékenysége teljesen más volt ezen a részen, mint másutt Afrikában. Jelentős számú európai telepedett le tartósan nagy kiterjedésű földeket elfoglalva: így egész törzsek hagyták el a területet európai nyomásra, illetve keveredtek is az európaiakkal. Az arab kereskedők folyamatosan jelen voltak itt, Kelet-Afrikában, de hatásuk a kontinens belső részein is érvényesült (Sík 1964: 97–196).

A gyarmatosítás idejének történelmi eseményeiből következő nyelvi sokféleség az arab eredetű szó életére máig hatóan rányomta a bélyegét. Az arabok a *kafir* 'nem hívő, hitetlen' szót faji és törzsi vonatkozás nélkül mindenkire használták, aki nem iszlám hitű volt. A vallási konnotációt az arab mellett a szuahéli is őrzi. Az 1500-as években a portugál nyelvben a vallási mellett azonban már antropológiai színezetet is kapott a kifejezés. Az afrikai hollandban antropológiai és vélhetően nyelvi vonatkozásban is megkülönböztették a fekete kaffereket a hottentóktól. Majd később az angolban alakul ki egyértelműen a 'xhosa törzs' jelentés, amely a mai xhosa népcsoportot (több korábbi független törzs) jelöli. A portugálok a mórokkal való korábbi történelmi időkből származó kapcsolatuk révén már ismerhették a szót, de akkor még bizonyára se a felfedezett területek bennszülött népeire, se a Kongó-torkolatnál lévő bantu nyelvet beszélő őslakosokra nem használták. Majd amikor Afrika legdélibb csücskét megkerülve a kontinens keleti részén Sofala és Mombasa partjainál találkozott az arabokkal, vették át a szóhasználatukat. Egy 1506-ban Sofalában keletkezett levél értelmezéséből úgy tűnik, hogy az arabok mint mórok, a helyi feketék egyrészt mint kafferek (cafres), akik az arab élethez alkalmazkodtak (!), másrészt mint pogányok, az ismeretlen belső területeken élő bennszülöttek lehettek. Ez azt jelentheti, hogy a portugálok eleinte talán félreérthették az arabok szóhasználatát, amikor azoknak a területeknek a fekete lakosaira is alkalmazták, akik már iszlám hitűek voltak. Amennyire megállapítható, ez nem rögzült véglegesen, a későbbekben a portugálok is az eredeti helyes arab értelmezést közvetítették. A muszlim kereskedők a kelet-afrikai

partokról szóló feljegyzéseikben a bennszülött afrikai embereket jelölték a szóval. A szóalak az első nyelvi érintkezéseket követően a korabeli térképészeti bejegyzéseken és más módokon is hamar terjedésnek indult – a maga értelmezésbeli különbségeivel együtt. A korai portugál térképeken a *cafres* a portugál gyarmatok déli tengerparti részén, Mombasa, Sofala és Delagoa Bay-nél (a mai Kenya és Mozambik partjainál) található. A térképek bejegyzéseikkel a pontatlan másolások és az újabb felfedezések eredményeinek dokumentálása következtében meglehetősen eltérők és változatosak voltak. Különösen a kontinens belső területeinek ábrázolása volt gyakran az élénk képzelőerő és az araboktól, illetve más utazóktól származó leírások másodkézből történő visszatükröződése. Az idők folyamán e térképészeti bejegyzések helye sokat változott az egyre bővülő ismereteknek köszönhetően, a *cafres* végül Dél-Afrika délkeleti részére (Transkei partjainál) került.

Nem egyszerű feladat nyomon követni a szó életét a korai gyarmatosítás idejében, hogyan, milyen nyelvi érintkezéssel és jelentésekkel került a különböző európai nyelvekbe. A portugálok az átvett szó jelentését leszűkítve adták át a többi európai népek, s lényegében több párhuzamos jelentésnek az együttélésével és a változó történelmi események hatásával is számolnunk kell. Miután az angolok 1795-ben elfoglalták Fokföldet, a szó általánosabbá és elterjedtebbé vált. A gyarmatosítás későbbi időszakában Dél-Afrika délkeleti részén (Transkei térségében) élőkre használták, akiket ma (a több törzset magába foglaló) xhosa néven ismerünk. A 19. század közepétől általánosabban az összes fokföldi ngunira vagy akár minden bantu nyelvet beszélő afrikaira is értették. A szó pejoratív értelmezésének és egyben legsötétebb korszakának kezdete a 19. századra tehető, s idővel kialakul a mai dél-afrikai angol egyik legbántóbb jelentése is, a 'nigger'. A fajüldözés emlékét magán viselő *kaffir* szó a mai dél-afrikai angolban és az afrikaansban nyilvános dokumentumokban, beszédekben már nem használatos, más szavak helyettesítik (*bantu, native*) (SESA. 6: 262–264; SAUNDERS 1983: 92). A Dictionary of South African English on Historical Principles (DSAE.) szócikkét elemző tanulmány szerint kétséget kizáróan a *kaffir* Dél-Afrika történetének leghírhedtebb szava. A gyarmatosítás és a későbbi fajüldözés máig ható borzalma olyannyira egybeforrta a szóval, hogy a nagyon bántó, sértő megjelenés nem csupán szótári stílusmegjelölés: a The Promotion of Equality and Prevention of Unfair Discrimination Act of 2000 a szót gyűlöletbeszédnek minősíti (a szóhasználat jogi következményeire a DSAE. egyik szótári bejegyzése is felhívja a figyelmet). A *kaffir* látványos átalakulása Dél-Afrika és a hozzá való európai viszonyulás sajátos történetét tükrözi vissza. Az itteni európai telepesek a kelet-afrikai muszlimoktól kölcsönözték a szót és használták a dél-afrikai 'hitetlenek' jelölésére. Mielőtt a holland és brit jelenlét révén a *kaffir*-t a kelet-fokföldi nguni közösséggel asszociálták, a szó a kelet-afrikai, valamint az óceáni térségbeli szuahélit, illetve arabot beszélő kereskedők és a portugál felfedezők közvetítésével terjedt el itt. A *kaffir* története azt tükrözi, hogy a javak, rubalgák és eszmék áramlásában Afrika déli része meghatározó komponens volt. Az eredeti arab jelentés (ti. 'hitetlen, nem muzulmán') lényegi átalakuláson esett át, az 'öshonos', 'bennszülött' fogalomköről fokozatosan a 'másféleség', 'különbözőség' felé eltolódva, ahogy magába szívta a gyarmatosítás, majd a fajüldözés ideológiáját (BADEROON 2012).

3. A szó történetének összegző áttekintését a történeti szótárak adatai egészítik ki annak érdekében, hogy felvázoljuk és nyomon követhessük, a különböző európai nyelvekben a századok folyamán hogyan változott a szó jelentése, amely a magyar értelmezések meg-

határozásához is alapot ad. A tanulmány tárgya miatt portugál, (dél-afrikai és brit) angol és francia szótárakat tanulmányoztam, hogy a különböző jelentések kialakulásának időrendjét nyelvenként meg lehessen vizsgálni. Az adatok nem azonos szerkesztési elvű történeti-etimológiai szótárakból származnak, így eltérő a kidolgozottságuk, amely a kronológiai adatokra is értendő. A jelentéstörténet áttekintő jellegűnek tekintendő. Az angol korábbi *caffre* és a későbbi *kaffir* alakok értelmezései a szótári referenciák értelmében összevontan szerepelnek. Több helyütt a szócikkekben összetett jelentésszerkezetet találunk, emiatt a kronológiai adatok nem minden jelentéselemre vonatkoznak egyformán. A szócikketek részletesen I. MACHADO 2: 23; SILVA 2: 723; DLPC. 1: 622; DSAE. *kaffir*; OED. 3: 765, 8: 338; TLFi. *cafre*; Le Grand Robert 1: 1807.

3.1. A 16. századtól

Portugál: 'hitehagyott, hitetlen, nem muzulmán; olyan személyt jelöl, aki nem az iszlám híve', '(többek között) kelet-afrikai pogány személy', 'fekete, néger személy', 'műveletlen, barbár, bennszülött, elmaradott személy, embertelen, buta ember'.

Dél-afrikai angol: 'a mai KwaZulu-Natal és az Kelet-Fokföld tartomány északkeleti része által határolt terület fekete-afrikai lakosa, azaz bármelyik nguni csoporthoz tartozó személy, azok, akiket a 18. és a 19. században xhosáknak és zuluknak tartottak'.

Angol: 'a nagy bantu családhoz tartozó olyan dél-afrikai fekete ember, népcsoport, aki, amely a Dél-afrikai Köztársaság északkeleti részén él, azon a területen, amelyet korábban *Caffraria* vagy *Caffre-land* néven ismertek; ezeknek az embereknek a nyelve (jelzői használatban is)'; '<becsmérlően bármelyik fekete-afrikai emberre vonatkozóan>; <gyalázkodó kifejezésként:> 'fehér ember, akit fekete-afrikaihoz hasonlítanak'.

3.2. A 17. századtól

Portugál: '*Caffraria* lakosa v. őslakosa'.

Francia: 'bennszülött (pl. Etiópiában élőkre is értendő)'; '*Cafre* lakója'.

Dél-afrikai angol: 'fekete személy', 'bármelyik fekete dél-afrikai lakos (derogáló, bántó jelzőként is)'; '<sertő és megvető kifejezés fekete-afrikai emberre vagy alkalmilag bármely fekete személyre>.

Angol: 'hitetlen' jelentésű szó, amelyet az arabok a nem mohamedán hitűekre használtak, a későbbiekben törzsek, népcsoportok megnevezése is, mai alakban: *kaffir*.

3.3. A 18. századtól

Francia: 'az arabok által használt szó a nem muzulmán személyekre, főleg a *Cafres* törzsrre érve'.

Dél-afrikai angol: 'xhosa' (16. századi értelemben); 'xhosa nyelv'; 'valamelyik vagy az összes nguni nyelv'; 'valamelyik vagy az összes bantu nyelv'; (összetételben:) *Kaffirland* 'Dél-Afrika keleti partjának egy része vagy egésze, amely a nguni csoport, de különösen a xhosák által lakott terület'.

Angol: (jelzőként, állandósult szókapcsolatokban, összetételekben, pl. *Kaffir plum* 'Dél-Afrikában őshonos örökzöld fafajta: *Harpephyllum caffrum*'; *Kaffir piano* 'speciális ütőhangszer: dél-afrikai marimba v. xilofon' stb.).

3.4. A 19. századtól

Dél-afrikai angol: 'xhosa' (18. századi értelemben), (állandósult szókapcsolatok részeként) pl. *to work like a kaffir* '(különösen manuálisan végzett munkára vonatkozóan) rendkívül keményen dolgozik' stb., (összetételek előtagjaként, némelyik kiveszőben a bántó jelentéstartalom miatt) pl., *kaffir-college* 'szegregált felsőoktatási intézmény a feketék számára

a fajüldözés idején’, *kaffir truck* ’olcsó (gyakran értéktelen) áru, amelyet a fekete emberek számára készítettek eladásra vagy árucserre céljából’ stb., (előtagként) dél-afrikai emberek által/körében használt dolog’; ’(flóra és fauna megnevezéseiben) bennszülött, vad’; ’(derogálóan) alsóbbrendű, lenézendő’; ’hitetlen’ (ahogy általában az angol nyelvben használják), ’dél-afrikai bányászati részvények megnevezése, amelyekkel a londoni tőzsdén kereskednek’.

Angol: ’az Ázsiában lévő *Kafiristan* őslakosa, Afganisztán északkeleti részén lévő Hindukus hegységben élő személy’; ’dél-afrikai bányászati részvények megnevezése, amelyekkel a tőzsdén kereskednek’.

3.5. A 20. századtól

Dél-afrikai angol: ’Fokvárosban fegyveres, egyenruhás, hivatalos, közigazgatási feladatokat ellátó rabszolga, pl. finánc, rendőr, hóhér’; ’dél-afrikai fekete emberhez tartozó’; ’(derogálóan, állandósult szókapcsolatokban) rossz, alsóbbrendű, alárendelt, ügyetlen, alkalmatlan, megbízhatatlan’.

3.6. Időbeli megjelölés nélkül portugál szótárakban megtaláljuk még a ’*Cafriá*-ra (régies megjelölése Afrika Egyenlítőnél délre eső, nem muzulmán lakosság által lakott részének) vonatkozó vagy hozzá tartozó’; ’*Cafriaria* nyelve’; ’dél-bantu csoporthoz tartozó nyelv’; ’fukar, zsupori, fősvény’ jelentéseket.

Francia szótárakban a következő további értelmezéseket találni: ’Dél-Afrika fekete lakossága’; ’a bantuk által beszélt nyelv’; az arab eredetiből származik a *cafar* ’svábbogár’, ’spicli’, ’álszent’ szó is.

4. Magyar nyelvű szótárainkban a *kaffer* alakkal alig találkozunk, összetételben elterjedtebb: pl. *kafferbivaly* (ÉKsz.² 611), de a *kafrériabeli* is fellelhető történeti kontextusban (SZT. 6: 14). Mégis a 18–19. századi magyar nyelvű leírásokban – reflektálva az afrikai-európai történésekre – több nyelvi adatra is bukkanhatunk. Mindezek részletes áttekintésére jelen keretek között nincs mód, a Mikes idézett példájához köthető kontextusokat azonban bemutatom.

A fentebb vázolt történelmi és jelentéstörténeti vonatkozások ismeretében Mikes szöveg helyének értelmezéséhez a *cafra* mellett a *fekete* szó magyarázata is indokoltnak tűnik. Főként a 16–17. századi portugál és a francia jelentésekből látszik kirajzolódni a lehetséges magyarázat. A történelmi háttér ismeretében feltételezhetjük, hogy a *feketé*k a muszlim hitre tért afrikaiak, a *cafrák* pedig a nem muzulmán bennszülöttek lehetnek. A ’barbár’, ’bennszülött’ jelentés adatomat ebből az időből: Mikesnél egyfajta ’afrikai hitetlen barbár; vadember’ értelmezés látszik kirajzolódni. Levélíróként és más fordításaiban sem volt idegen tőle vadleányok, vademberek említése (MÓM. 1988: 1121), de a szöveg helyi tágabb kontextusa is a vallási fogalomkör valószínűsíti. Antropológiaibb megközelítés alapján (francia forrásból) a *cafres* ’kafferek’ olyan kelet-afrikai, nem muzulmán, Sofala környékén élő törzsek csoportját jelölik, akiknek egyik jellemzőjük, hogy nem teljesen fekete a bőruk, az ott élő arabokkal keveredtek (Larousse 1: 60) – így akár ebből a szempontból is megkülönböztethetők a feketéktől. Ám hogy ez a megnevezés és értelmezés a francia forrás idejében már létezett-e, azt az eddigi vizsgálatok alapján nem tudom igazolni, a Trésor fentebb idézett jelentése alapján sem (TLFi. *cafre*). Kis János írásában 1809-ből (ahogy a francia szöveget újr fordító Kopácsynál) szintén találkozunk a néger-kaffer megkülönböztetéssel: „a’ legmelegebb zona alatt is igen keveset alusznak a’ Negerek és a’ Kafferek”.

Több 1800 körüli magyar nyelvű forrásban is kibontakozik a Mikes példájához hasonló, vallási konnotációjú 'afrikai hitetlen vadember' jelentés. Decsy Sámuel: „ki vévén a' K a f f e r n i lakosokat, a' kik semmi istent nem esmérvén, barmok módjára élnek egymás közt”; Sándor István: „Az oda való K a f f e r e k, vagy a' mint a' Hollandoktól nevezetnek, Hottentottok, felettébb tsúnya, tisztátalan, 's ostoba emberek, kik alig esmérnek Istent, és semmi lelki-ismérettel nem bírnak, mert semmi Vallásra belső meg-gyöződésel nem bírattathatnak”; Bessenyei György: „Már, ha meg gondolod, hogy a Jaggászba, Mumbózbba, Eszkimóba, Karabeitába, K a f f e r e k b e ' s a. t, Lelket, mind Istent teremt, baromi tudatlanságra, örökös kárhozatra; kikhez mind ez ideig meg térítő kegyelemmel nem járúl”. (A Kis Jánostól és Decsy Sámueltól idézett négy példa a nagyszótári korpuszból [NSz.] származik a speciális melléklejelek egyszerűsítésével, a ritkítás tölem: K. M.)

Mikes 1750-es alakja korai szóadatnak tekinthető, ahogy Bertalanffi Pál 1757-ből származó *Cafrerira* területét leíró passzusa is: az itt élőket istentagadóknak nevezi, akik vademberként, kannibál módjára élnek. Pontos földrajzi leírásra törekszik, kiemelve a keleti partvidék gazdagságát s a déli Jóreménység-fok holland fennhatóságú stratégiai bázisát (BERTALANFFI 1757: 966–968). Áttekintve a rendelkezésre álló további nyelvi adatokat a vallási konnotációjú szóhasználat mellett párhuzamosan él az antropológiai meghatározottságú értelmezés is, s a későbbi adatokból kirajzolódik a fentebbi nyelvekben is meglévő jelentéstani összetettség: ember, népcsoport, törzs, nyelv megnevezése; dél-afrikai területhez köthető; Mozambikhoz tartozó; xhosákhoz tartozó; még a metaforikus használat is, pl. *kafferi kegyetlenség*. Speciális nyelvhasználati változatként ma a szlengben, illetve pejoratív kifejezésekben a roma emberek megnevezésében találkozhatunk vele (BALÁZSI 2001: 314).

5. Összefoglalás. A *kaffer* szó elemzésekor a hely, idő, nyelv és a külső tényezők változóinak együttese miatt elkerülhetetlen a szövegelőzmények feltárása, a forrásnyelv (lehetséges) jelentéseinek meghatározása kronológiai szempontok alapján, de a történelmi események, ezzel együtt a lehetséges idegen nyelvi érintkezések figyelembe vétele is fontos. Tekintettel a különböző európai gyarmatosító népek eltérő fázisú és intenzitású jelenlétére, az arabokkal való kapcsolataikra, az afrikai törzsek nehezen rekonstruálható vándorlásaira, a korai időszakban a kontinens belső részeiről alkotott ismeretek elégtelen voltára, a nyelvi érintkezések bonyolultságára s a jelentéstartalom változékonyságára – a történelmi elemzés nehézségekkal terhelt feladat. Bár Dél-Afrikának és az angolnak központi szerep jut, mégsem köthetjük az adatokat kizárólag ehhez a területhez és nyelvhez, legalábbis a kezdeti gyarmati időszakra vonatkozóan biztosan nem, hiszen például a portugál, francia jelentések a keleti, északkeleti részekre is vonatkozhatnak: a pontos locusok a korai adatokra vonatkozóan nem egyértelműen rekonstruálhatók. Szükségszerű, hogy több esetben összevont, tömbösítő értelmezéseket találtunk a szótárakban. Sajátos módon a *kaffer* a szöveggörnyezetéből nyeri a jelentéstartalmának legjavát, s ahogy találoan fogalmazza meg Kállay Ferenc „később a' rum, kaffer, s' frank nevek, bizonytalan és határozatlan lett” (KÁLLAY 1844: 118).

Kulcsszók: Mikes Kelemen, szótár, jelentéstörténet, (Dél-)Afrika, 18. század, gyaur, kaffer.

Hivatkozott irodalom

- BADEROON, GABEBA 2012. *The Provenance of the term 'Kafir' in South Africa and the notion of Beginning*. [http://www.cilt.uct.ac.za/usr/cci/publications/aria/download_issues/2004/2004\[-\]_MS4.pdf](http://www.cilt.uct.ac.za/usr/cci/publications/aria/download_issues/2004/2004[-]_MS4.pdf) (2016. 11. 24.)
- BALÁZSI JÓZSEF ATTILA 2001. A *cigány* szó és származékai pejoratív kifejezésekben. *Magyar Nyelv* 97: 313–324.
- BERTALANFFI PÁL 1757. *Világnak Két rend-béli Rövid Isméréte*. Nagy-Szombat.
- DLPC. = *Dicionário da Língua Portuguesa Contemporânea da Academia das Ciências de Lisboa* 1–2. Ed. JOÃO MALACA CASTELEIRO. Verbo, Lisboa, 2001.
- DSAE. = *A Dictionary of South African English on Historical Principles*. Associated Institute of Rhodes University. <http://www.dsae.co.za/Kaffir: http://dsae.co.za/#!/searchword/3580> (2016. 11. 24.)
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2., Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1997.
- FLEURY, CLAUDE 1801. *Az israelitáknak és a keresztényeknek szokásaik és erköltséik*. Veszprém.
- HOPP LAJOS 1989. Mikes Kelemen Fleury-fordításai. *Irodalomtörténeti Közlemények* 5–6: 511–529.
- KÁLLAY FERENC 1844. *Finn-magyar nyelv*. Landerer és Heckenast, Pest.
- Larousse = *Larousse du XXe siècle* 1–6. Ed. PAUL AUGÉ. Librairie Larousse, Paris, 1928.
- Le Grand Robert = *Le Grand Robert de la Langue Française. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue Française* 1–6. Deuxième édition par ALAIN REY. Dictionnaires Le Robert, Paris, 2001.
- MACHADO, JOSÉ PEDRO 2003. *Dicionário Etimológico da Língua Portuguesa* 1–5. Livros Horizonte, Lisboa.
- MÖM. = *Mikes Kelemen összes művei* 6. Sajtó alá rendezte Hopp LAJOS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- MSZ. = *Mikes-szótár*. Szerk. KISS MARGIT. <http://mikesszotar.iti.mta.hu> (2017. 01.30.)
- NSz. = Az akadémiai nagyszótárnak (Nsz.) a MTA Nyelvtudományi Intézetében található kéziratok forrásanyagára történő utalás. Csak közvetítő forrásként szerepelhet, az eredeti forrás jelzése után.
- OED. = *The Oxford English Dictionary* 1–20. Ed. J. A. SIMPSON – E.S.C. WEINER. Second edition. Clarendon Press, Oxford, 1989.
- SAUNDERS, CHRISTOPHER 1983. *Historical Dictionary of South Africa*. The Scarecrow Press – Inc. Metuchen, N. J. – London.
- SESA. = *Standard Encyclopaedia of Southern Africa* 1–12. Ed. DICK J. POTGIETER. Nasou, South Africa, 1970–1976.
- SÍK SÁNDOR 1964. *Fekete-Afrika története* 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SILVA, ANTÓNIO DE MORAIS 1949–1959. *Grande Dicionário da Língua Portuguesa* 1–12. 10^a Edição. Editorial Confluência, Lisboa.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA etc. Kriterion Könyvkiadó etc., Bukarest etc., 1975–2014. <http://mek.oszk.hu/08300/08370/pdf/index.html> (2016. 11. 20.)
- TLFi. = *Le Trésor de la Langue Française informatisé* <http://atilf.atilf.fr> <http://atilf.atilf.fr/dendien/scripts/tlfiv5/advanced.exe?8;s=1153139070> (2016. 11. 24.)

The history of Hungarian *gyaur* ‘giaour’ and *kaffer* ‘kaffir’

The paper departs from the analysis of a *hapax legomenon* by Kelemen Mikes and explores the etymological link between *gyaur* and *kaffer*. The historical semantic investigation includes the

introduction of historical antecedents: the way this word of Arab origin was borrowed into various European languages in colonial times. The way its meaning underwent modifications in Portuguese, French, and (South African) English, from the 16th to the 20th century, is detailed. Along with an interpretation of the locus involved in Mikes' work, the analysis also discusses other contemporary Hungarian sources, as well as later ones.

Keywords: Kelemen Mikes, dictionary, historical semantics, (South) Africa, *gyaur*, *kaffer*.

KISS MARGIT

MTA BTK Irodalomtudományi Intézet

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

„Je sème à tout vent”

Pierre Larousse (1817–1874)

1. A címben olvasható mondat (’a szélrózsa minden irányába vetek’) a Franciaországban hatalmas népszerűségnek örvendő Petit Larousse Illustré (Kis képes Larousse, a továbbiakban: PLI.) enciklopédikus szótárnak a tudás széles körben történő terjesztésére utaló, Émile Reiber francia grafikus által 1876-ban megfogalmazott és megrajzolt közismert jelmondata, amely azután a Larousse-szótárak emblémája lett. Az eredeti rajzot az idők folyamán többször is módosította a kiadó (így például a svájci származású francia grafikus Eugène Grasset által 1890-ben), 1993-ban pedig Yann Pennor’s terve alapján elkészült a ma is használt letisztult embléma (lásd 1. ábra). Említést érdemel még, hogy 2005-ben, a PLI. 100., ünnepi kiadása alkalmából, az ismert francia divatdiktátor Christian Lacroix tervezett a szótárnak egyedi borítót. A szótár szerzője PIERRE-ATHANASE LAROUSSE, aki 1817. október 23-án született a burgundiai Toucy településén. Születésének kétszázadik évfordulója alkalmával érdemes alaposabban megvizsgálni, hogy ki is volt és mit alkotott ez a magyar lexikonok által igen röviden, csupán néhány sorban tárgyalt személy, akinek fent említett szótárát azonban minden francia és nagyon sok franciául tanuló külföldi ismeri, és akinek 2017-ben ünnepeljük kétszázadik születésnapját.

1. ábra

A Larousse-szótárak emblémájának néhány változata (© Larousse)

2. A Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle (A 19. század enciklopédikus nagyszótára, a továbbiakban: GDU-XIX.) címet viselő monumentális lexikográfiai műve – műfaját tekintve: enciklopédikus szótár – 10. kötetének önéletrajzi szócikkében (LAROUSSE [1863–1876] 1873: 211) a szerző saját magát így határozza meg: francia nyelv-tanító, lexikográfus és író („grammairien, lexicographe et littérateur”). Mára azonban a „Larousse” szó Franciaországban három dolgot is jelöl: egyrészt természetesen azt az embert, magát PIERRE LAROUSSE-t, akinek a mai lexikonok is méltán állítanak emléket szócikkeikben, másrészt a neve által fémjelzett számos sikeres szótárt, harmadrészt pedig az általa Augustin Boyer-val 1852-ben alapított könyvkiadót (Éditions Larousse), amely ma is virágzik és árbevételét tekintve Franciaország elsősorú szótárkiadója.

Pierre Larousse egyszerű burgundiai család gyermekeként látta meg a napvilágot. Édesapja bognár és kovács, édesanyja vendéglős volt. Fiuk, amióta csak megtanult olvasni,

falta a könyveket, tele volt tudásszomjjal, amit szülei úgy igyekeztek kielégíteni, hogy az iskolai órák után különórákra is beíratták. Nem meglepő hát, hogy tanulmányainak elvégzése után tanító szeretett volna lenni. A versailles-i tanítóképzőben kitűnő mesterektől tanult, akik közül némelyiket később, már szótárkiadóként, be is vonta a Larousse-szótárak szerkesztési munkálataiba. Négy év múlva hazatért és tanító lett faluja népiskolájában. Elsődleges pedagógiai eszménye és célja az volt, hogy diákjaival megszerettesse a francia nyelvet és megtanítsa őket annak helyes használatára. A kor és környezete me-

rev pedagógiai szokásai azonban hamar elvették a kedvét a tanítástól. 1840-ben Párizsba költözött. 1848–1851 között felügyelőként dolgozott egy internátusban. Mellette folyamatosan képezte magát, ingyenes előadásokat hallgatott, könyvtárakba járt. 1849-ben jelent meg első könyve, egy iskolai szöszedet (Lexicologie des écoles primaires), majd nyelvtani segédkönyveket (Traité élémentaire d’analyse grammaticale), tankönyveket és szótárakat írt. 1852-ben Augustin Boyer-val társulva megalapította a később világhírűvé vált Larousse Könyvkiadót. Az eredeti foglalkozását tekintve szintén tanár társával eleinte korszerű iskolai tankönyveket és tanári kézikönyveket jelentettek meg, amelyekben a hangsúlyt az önállóságra és a kreativitás fejlesztésére helyezték.

3. Az ifjú kiadót azonban nem elégítette ki a tankönyvkiadás. Ambíciói az anyagilag sokkal gyümölcsözőbbnek látszó sz ó t á r k i a d á s felé tereltek. 1856-ban jelent meg a Nouveau Dictionnaire de la langue française (A Francia nyelv új szótára) című szótára, amelyet LAROUSSE minden évben javított, bővített, és amelyet 1869-ben már igen sikeresen, megduplázva az eredeti 40 000 példányt, 80 000 példányban forgalmaztak (1869-től Dictionnaire complet de la langue française (A francia nyelv teljes szótára) címmel és a Petit Larousse – a továbbiakban: PL. – előképeként és alapjaként). A szótár gazdasági sikerei lehetővé tették, hogy LAROUSSE és társa a párizsi művésznegyed Saint-André-des-Arts utca 49 alatt ingatlant vásároljanak (PRUVOST 2005: 32), amelynek alsó szintjén működött a kiadó, az első szint kilencszobás lakásában lakott Larousse és élettársa Suzanne Caubel, a második emeleti ötszobás lakást pedig Boyer foglalta el.

A kiadó bevételei ekkor már módot adtak PIERRE LAROUSSE főműve, a későbbi monumentális Larousse Enciklopédikus Nagyszótár (GDU-XIX.) munkálatainak beindítására is 27 munkatárssal. Ennek első része 1863-ban jelent meg, majd 1866 és 1876 között két-

hetente kiadott füzetekben publikálták. Az indulásról LAROUSSE így írt egy 1863-ban testvérehez intézett levelében (PRUVOST 2005: 36): *Je mets en ce moment à exécution la plus vaste entreprise du siècle : mon Grand Dictionnaire universel. Il ne me laisse pas une heure et va commencer par m'absorber un capital de près de cinq cent mille francs. C'est te dire que pendant 4 ou 5 ans, ni parents ni amis ne vont entendre parler de moi directement. Je me dois tout entier à mon œuvre, dont toute la presse va retentir avant un mois...* (Mostonáság kezdem a század legnagyobb vállalkozását, az Enciklopédikus Nagyszótáramat. Egyetlen szabad órámm sem lesz tőle és közel ötszázezer frankomba fog kerülni. Így 4 vagy 5 évig sem a család, sem a barátok nem fognak felőlem közvetlenül hallani. Teljességgel művemnek szentelem magam, amelytől egy hónapon belül hangos lesz a sajtó...)

LAROUSSE hatalmas lendülettel látott neki a munkának. A szócikkek írása mellett saját maga alakította ki a szótár tipográfiáját, nyomdai betűkészleteket vásárolt hozzá, és nem bízta másra annak eldöntését sem, hogy milyen papírra nyomtassák a művet.

Egy gondolat erejéig érdemes kitérni a szótár kiadásának anyagi hátterére is. A kiadó és személy szerint Pierre Larousse pénzügyi helyzete ugyan stabil volt, de mivel például az említett nyomdai tételek jelentős tőkebefektetést igényeltek rögtön a kezdetekkor, Larousse a biztos pénzügyi háttér érdekében előfizetési rendszert alakított ki. Ennek keretében mintegy 300 000 frank gyűlt össze, amelyet óvatosságból értékpapírokba fektetett és nem is használt fel a szótár összes kötetének megjelenéséig. Ennek pillanatát (1876) azonban Pierre Larousse sajnos már nem érte meg, mert előbb 1871-ben másodszor is agyvérzést kapott, majd 1874-ben elhunyt. Az utolsó két kötetet unokaöccse fejezte be, és adta ki.

20 695 oldalon megjelent 15 kötetével (+ két pótkötet 1878-ból és 1888-ból) a GDU-XIX. mind tudományos értékét, mind a vállalkozás anyagi, logisztikai megszervezését és lebonyolítását, mind pedig társadalmi hatását¹ tekintve a kor kolosszális műve volt, amelynek megszerkesztésében 89 munkatárs működött közre.

A szótár egymást betürendben követő nyelvi és enciklopédikus szócikkeinek jól átgondolt mikrostruktúrája minden esetben szigorúan ugyanazt a rendet követi:

I. Nyelvi adatok: a) általános alapinformációk (címszó, a címszó helyes kiejtése beleértve a szótagolást is, a címszó eredetmagyarázata, igék esetében ragozási információk, a címszó különböző jelentései definíciókkal és forrás megadása nélküli példákkal) és b) speciális információk használati területenként, amelyeknek alkalmazásakor a szemantikai (pl. *fig.* 'átvitt jelentés'), a stilisztikai (pl. *fam.* 'bizalmas') és a szakterületi (pl. *mathém.* 'matematika') információk tipográfiailag nem különülnek el.

II. Enciklopédikus adatok, ahol a nyelvi adatok között megadott szakterületi információk igen részletes, lexikonszerű tárgyalása következik, amelynek során azonban számos anekdotikus, megmosolyogtató vagy egyenesen tudománytalan magyarázatot is olvashatunk ebben a generációk által referenciaműként használt, amúgy lenyűgöző tudásanyagot felhalmozó szótárban. A 7. kötet *éléphant* 'elefánt' szócikkében több ilyen is előfordul (LAROUSSE [1863–1876] 1870: 331–336). A vadon élő hím elefántok befogásával kapcsolatban például a női nemre nézve azt a nem túl előnyös megállapítást teszi, hogy Afrikában a bennszülöttek olyan módszert alkalmaznak, amely bizonyítja, hogy az elefántok nem kevésbé vannak kiszolgáltatva a női álnokságnak, mint a férfiak általában: „les indigènes de l'Afrique emploient encore un moyen qui prouve que l'éléphant n'est pas plus

¹ Ennek egyik érdekes megnyilvánulása volt, hogy LAROUSSE antiklerikális nézetei miatt a szótárt az Egyház indexre tette.

à l’abri que nous autres hommes de la perfidie féminine” (LAROUSSE [1863–1876] 1870: 334). Ezekből a gyakran előítéletektől sem mentes furcsaságokból mutat be igen szórakoztató módon egy csokorra valóit Pierre Enckell 2005-ben *Comment asphyxier un éléphant? – 365 questions essentielles pour la vie de tous les jours* címen megjelent könyvében.

4. A GDU-XIX. hagyományát a 20. században több kiadvány is folytatja. Ezek közül a következőket kell kiemelni: a 7+1 kötetes *Nouveau Larousse illustré* (1897–1904), amelyet a kiadó a GDU-XIX. könnyített, tudományosabb és objektívebb stílusban szerkesztett változataként jelentetett meg és amely nagy sikert aratott a közönség körében (Jean-Paul Sartre például lelkes szavakkal emlékezett meg róla *Les Mots* [A szavak] című könyvében); a PAUL AUGÉ által szerkesztett és halála után megjelent 6 kötetes *Larousse du XXe siècle* (1927–1933); a 10+2 kötetes *Grand Larousse encyclopédique* (1960–1964); a CLAUDE DUBOIS vezetésével szerkesztett 10 kötetes *Grand Dictionnaire encyclopédique Larousse* (1982–1985).

E kiadványok mind magukon viselik a kiadóalapító szótárszerkesztő GDU-XIX. kapcsán kialakított szerkesztési alapelveit: bőséges nomenklátúra, a nyelvi és az enciklopédikus anyagnak a makrostruktúrán belüli egybeszerkesztése, a tudományos szókincs alapos feldolgozása, ami a jelentéseket, definíciókat illetően gyakran sokkal mélyrehatóbb, mint az általános szókincse. Az első világháborút követően ezekből a szakszókincset érintő részekből kiindulva a kiadó szakszótár sorozatot is beindított, amelynek első, a mezőgazdasági szókincset feldolgozó kötetét (*Larousse agricole*, 1922) az évtizedek során több más is követte. A szócikkek kidolgozásában azonban a GDU-XIX. személyes hangvételét objektívebb, személytelenebb ugyanakkor gazdaságosabb, pontosabb, tudományosabb megfogalmazások veszik át. Feltűnő az is, hogy míg PIERRE LAROUSSE hatalmas mennyiségű irodalmi idézetet használt, a *Grand Dictionnaire encyclopédique Larousse*-ban ilyen egyáltalán nem találunk.

A francia szótárpiacot tehát a 20. század első felében a Larousse Kiadó monopolizálta és tematizálta elsősorban PIERRE LAROUSSE-nak a nyelvi és az enciklopédikus szótárt kombináló eredeti koncepciója által. A 6, 10, 15 kötetes, gigantikus enciklopédiáktól és enciklopédikus szótáraktól a nagyon jól eladható egykötetes kiadványokon át (*Petit Larousse*) az iskolai lexikográfiai munkák sokaságáig a kiadó teljesen kitöltötte a piacot. Amint azt alább látni fogjuk, mindez néhány fontos kivételtől eltekintve (pl. a *Littre*-szótár vagy a *Dictionnaire de l’Académie* újabb kiadásai), egészen a második világháborút követő időszakig, a valódi, modern nyelvi szótárak megjelenéséig tartott.

5. A mai napig talán a legismertebb és gazdaságilag is legsikeresebb Larousse-szótár a *Petit Larousse illustré* (PLI.). Ismételtelen szögezzük le, hogy a szótár terminus itt nem is igazán helyénvaló, hisz nem tiszta nyelvi szótárról van szó, hanem egy olyan tipikusan francia lexikográfiai képződményről, amelynek az első része a hagyományos szótári konvencióknak megfelelően szerkesztett nyelvi adatokat, a második, az előzótól egy speciális Larousse találománnyal, az ún. „rózsaszín oldalakkal” (*pages roses*) elválasztott része pedig enciklopédikus jellegű, lexikonba illő szócikkeket tartalmaz. A Larousse kiadó munkatársa, YVES GARNIER (2005) nyomán a szótár fejlődéstörténetéből a következő főbb dátumok emelhetők ki:

1852–1905. Négy évvel a kiadó megalapítása után, 1856-ban PIERRE LAROUSSE megjelenteti *Nouveau Dictionnaire de la langue française* (A francia nyelv új szótára) című szótárát, amelyben már – akárcsak a későbbi PLI.-ben – a nyelvi adatokat, a közszavakat tartalmazó első részt és a tulajdonneveket tárgyaló enciklopédikus második részt

jellemzően az említett híres „rózsaszín oldalak” (*pages roses*) választják el. Ez a szótár tekinthető tehát a PLI. ősének.

1905. Abban az évben, amikor Albert Einstein közzéteszi híres relativitáselméletét, Sigmund Freud kiadja Három értekezés a szexualitásról című könyvét, Claude Augé (Mme Larousse távoli rokona) főszerkesztésével július 29-én megjelenik a már 1906-os dátumot viselő² Petit Larousse illustré (PLI.), címlapján az Eugène Grasset által tervezett és fent idézett emblémával. A nagyon barátságos áron (5 FF) árult és jól reklámozott szótárból egy év alatt hat kiadás során 200.000 példányt adnak el.

1912. Pequeño Larousse Ilustrado címen megjelenik a PLI. spanyol verziója is.

1923. Nouveau Petit Larousse illustré (NPLI.) címen megjelenik a PLI. 1924-es változata, amely már szövegen kívüli ábrákat is tartalmaz.

1934. A PAUL AUGÉ által készített 1935-ös változatban megtörténik a közszavak revíziója és a tulajdonnevek teljes átdolgozása. Az első világháború története is jól dokumentált szócikkekben jelenik meg ebben a részben.

1946. A NPLI. 1947 első része 12.000 új közszóval gazdagodik, a második részbe pedig több mint 600 szócikk kerül be a második világháborúval és Franciaország felszabadításával kapcsolatban.

1951. A kiadó fennállásának közelgő századik évfordulója kapcsán jelentősen felfrissül a NPLI. 1952 tulajdonnév része valamint időrendi táblázatok és egy nyelvtani összefoglaló is bekerülnek a szótárba.

1959. A NPLI. 1960 több mint 3000 közszóval gazdagodik. A rajzok szerepét egyre inkább a fotók veszik át. Érdekessége még ennek a kiadásnak, hogy egy a sajtó által a lexikon részben felfedezett és Léon Blum volt miniszterelnök nevét érintő sajnálatos tévedés miatt a kiadó kénytelen az összes kinyomtatott és eladott példányt bevonni és a szótárt újranyomtatni.

1967. A NPLI. 1968 immár oldalankénti három oszlopos tördelésben jelenik meg, ami tartalmi bővítésre ad lehetőséget. További változás, hogy a megszokott formátum mellett a PL. már nagyobb formátumban és csak színes illusztrációkkal is kapható, amelyek nem azonosak a sztenderd kiadás illusztrációival.

1972. A PL. 1973 ismét az eredeti PLI. címmel jelenik meg.

1980. A PLI. 1981 alaposan felfrissül: megváltozik a szótár tipográfiája, 5000 új szócikk kerül be és a rózsaszín oldalakon a latin kifejezések mellett immár francia közmondások is olvashatók.

1988. A PLI. 1989 újabb 6500 szócikkkel bővül, és ismét változik a mű tipográfiája is.

1991. A PLI. 1992 először jelenik meg mindkét formátumában kizárólag színes illusztrációkkal és azonos belső tartalommal (nem számítva azt, hogy a nagyobb formátumú kiadásban még egy földrajzi atlasz és a hozzá kapcsolódó névmutató is szerepel).

1992. A PLI. 1993 kapcsán a kiadó egy harmadik, a másik kettőnél olcsóbb, fűzött és a belső borítón megszokott színes országszázlók nélküli változatot is megjelentet.

1996. A PLI. 1956 egy emlékezetes reklámja így szól: „Souvent imité mais jamais égalé” (kb. ‘Gyakran utánzott, de mindig felülmúlhatatlan’). Az 1996-ban nagyon jó áron piacra dobott és a hagyományos hármastagolás szerint (nyelvi adatok + „rózsaszín oldalak”³ + enciklopédikus adatok) szerkesztett Maxidico című szótár esetében azonban a rek-

² Franciaországban az évente frissített népszerű szótárak (PLI., Petit Robert) hagyományosan ma is az adott év szeptemberében, a tanév elején jelennek meg, de már a következő évi dátummal.

³ A rózsaszín oldalak helyett ebben a kiadásban kék oldalak (*pages bleues*) választják el a két részt.

lámszöveg a Larousse ellen fordult. Mivel e szótárt utánzással, azaz plágiummal vádolták, a kiadó hosszas vita után, bírói döntésre kénytelen volt azt 1998-ban kivonni a piacról.

1997. A PLI. 1998-as javított, bővített évfjára alaposan felfrissíti a frankofóniával kapcsolatos adatokat, új térképek jelennek meg benne és a tematikus illusztrációs táblák is új formátumot kapnak.

1999. A PLI. 2000 több mint egy millió eladott példányával történelmi eladási rekordot dönt meg. Új arculatot kap a borító és ettől az évtől kezdve a kötethez tematikus füzetek is kapcsolódnak.

2001. A PLI. 2002 egyetemes kronológiai táblázattal bővül (48 oldal), amelyet a továbbiakban évente frissítenek.

2002. A PLI. 2003 enciklopédikus részének tördelése új tipográfiai makett szerint történik, megújulnak a fényképek és a térképek is. Megjelenik a PL. görög változata is Papyraki címmel, amelynek újdonsága az, hogy a szótári és az enciklopédikus adatok nem válnak szét, hanem a betűrendben követik egymást.

2004. Elkészül a PLI. olasz változata is a Larousse olasz leányvállalata gondozásában (Il Piccolo Rizzoli Larousse). Megjelenik az ünnepi PLI. 2005 is, amelyben a szótári rész tipográfiája is megújul. Az enciklopédikus rész számos fényképpel, illusztrációval bővül. Amint azt már említettük, a századik évforduló alkalmából Christian Lacroix francia művész, divatdiktátor tervezi a könyv borítóját. A kötet „Il y a un siècle le Petit Larousse” (A Petit Larousse egy évszázaddal ezelőtt) címmel egy kis füzetmellékletet is kap, amely visszaemlékezést tartalmaz a PLI. születésének körülményeire. A születésnapra tekintettel (1905. július 29.) a mű bemutatójára a megszokott szeptemberi dátum helyett júniusban kerül sor.

2005. A 100 új közszóval és 50 új tulajdonnévvel kibővített PLI. 2006 egy 32 oldalas frankofón és egy szintén 32 oldalas, fotókkal gazdagon illusztrált környezetvédelmi füzetmelléklettel (La Terre, une planète vivante) jelenik meg.

2006. A PLI. 2007 ismét 100 közszóval és 50 tulajdonnévvel bővül, füzetmelléklete pedig a szavak nyelvek közötti utazásának izgalmas világába vezet el bennünket.

2008. A PLI. 2009 közli azon módosított helyesírású szavak listáját, amely a Francia Akadémia ajánlása alapján készült.

2010. A PLI. 2011 nyolc új illusztrációs táblával (pl. a korallokról, a nagy hidakról, a labdarúgó világbajnokságokról) valamint neves grafikusok szavakról készült 40 játékos illusztrációjával bővül.

2012. A PLI. 2013 további 150 új közszóval, jelentéssel, 60 tulajdonnévvel valamint 10 új szöveges és illusztrált táblával frissül.

2016. A Pierre Larousse 200. születésnapját ünneplő exkluzív kiadású PLI. 2017, amelyről Jean d’Ormesson, a Francia Akadémia tagja azt mondta, hogy ez az egyetlen könyv, amelyet magával vinne egy lakatlan szigetre („Le seul livre que j’emporterai sur une île déserte”) a következő újdonságokkal szolgál:

1. Pierre Larousse életről, munkásságáról szóló ismertetés a közismert francia nyelvész BERNARD CERQUIGLIINI tollából;

2. 150 új szó, kifejezés, jelentés (pl. *avoir un œuf à peler avec quelqu’un* [Belgium] ’tisztázni/valószínűleg van vkinek vkivel’; *dézipper* ’cipzárt lehúzó’ [Québec]; *futsal* ’teremfoci’; *loup solitaire* ’magányos farkas’; *QR code* ’QR-kód’; *seul en scène* [az angol *one-man show* helyett] ’egyszemélyes produkció’) anélkül, hogy az előző kiadás egyetlen szavát is törölték volna a szótári részből;

3. 50 új szócikk az enciklopédikus részben az utóbbi évek meghatározó személyiségeiről (pl. Hubert de Givenchy divatdiktátor, Sandrine Kiberlain színésznő, Cristiano Ronaldo labdarúgó, Monty Python);

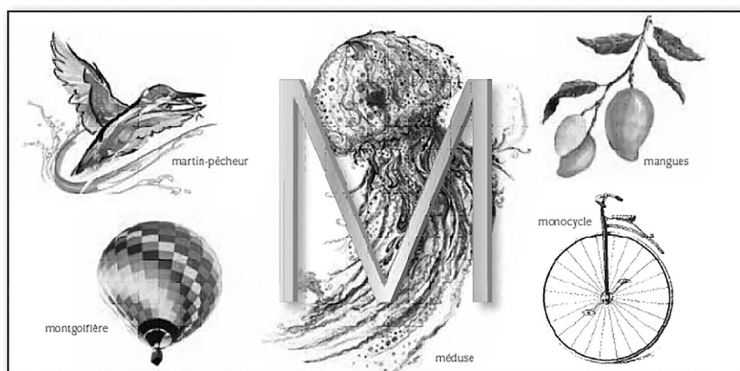
4. az ábécé betűinek új, színes grafikus megjelenítése, ami a diderot-i francia enciklopédia és a 19. századi Larousse- enciklopédia stílusára emlékeztet (lásd 2. ábra);

5. új, elegáns borító.

A szótár megvásárlásával a használó egyúttal annak internetes változatához is hozzáférést kap, ami újabb lehetőségeket nyit meg előtte (hangdokumentumok, filmdokumentumok, térképek stb. tanulmányozása).

2. ábra

A Petit Larousse illustré 2017 (© Larousse)

6. A PIERRE LAROUSSE által a 19. században megalkotott, majd utódai által továbbfejlesztett enciklopédikus szótártípus természetesen **M a g y a r o r s z á g o n** is ismert, sőt irigyelt volt. Illyés Gyula még 1943. április 1-én papírra vetett gondolata szerint „magyar mását oly régóta sürgetjük” (Illyés 1943). Illyés óhaja végül 1994-ben valósult meg, amikor magyar–francia együttműködésben és az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent a 3 kötetes Magyar Larousse: enciklopédikus szótár.

A szótár előszava szerint a Magyar Larousse szerkesztése közben három tényezőt kellett figyelembe venni: egyrészt át kellett tenni magyarra a francia kiadó szócikkeit (ami olykor a fordításon túl, a hazai olvasó igényeit figyelembe vevő módosítást, kiegészítést is jelentett), másrészt be kellett dolgozni az Akadémiai Kiadó Értelmező kéziszótárának a mű arányaihoz igazított (és szükség esetén a megjelenés óta eltelt évek változásait figyelembe vevő, s ezért módosított) meghatározásait, harmadrészt pedig ki kellett dolgozni azokat a magyar tárgyú (földrajzi, történelmi, irodalmi stb.) enciklopédikus szócikkeket, amelyek e kiadás számára készültek, és amelyek egy magyar olvasónak készült műből nem hiányozhattak. A Magyar Larousse sem a szakma, sem a nagyközönség soraiban nem aratott osztatlan sikert.

Hazai vonatkozásban említést érdemelnek még a következő speciális, de nem lexicográfiai típusú Larousse-kiadványok: Larousse pantheon: emberek, akik megváltoztatták a világot (Kossuth Kiadó, Budapest, 2007); Larousse állatenciklopédia piciknek (Officina Junior, Budapest, 2007); Larousse gyermekenciklopédia: a könyv, amire a gyerekek mindig is vágytak! (Könyvpont, Budapest, 2013).

7. A második világháborút követő évtizedekben a francia lexikográfusok (PAUL ROBERT, ALAIN REY, JOSETTE REY-DEBOVE, HENRI COTTEZ, JEAN DUBOIS, CLAUDE DUBOIS) figyelme egyre inkább a modern, tisztán nyelv i sz ó t á r a k megszerkesztésére irányult. Ennek első igen jelentős eredménye PAUL ROBERT 1964-ben megjelent Dictionnaire alphabétique et analogique című 6 kötetes nagyszótára volt, amelyet később és ma is Grand Robert (a továbbiakban: GR.) címen forgalmaznak. Az internet korát jóval megelőzve, PAUL ROBERT e szótárában valójában feltalálta és sikeresen alkalmazta a szavak közötti összefüggések bemutatásával a mai számítógépes adatbázisokban alapvető hipertext funkciót. Három évvel később – és ötven évvel ezelőtt, 1967-ben – Petit Robert (a továbbiakban: PR.) címmel megjelent a francia nyelv azóta is legnépszerűbb egykötetes értelmező szótára, amelyről megjelenésekor a Nouvel Observateur újságírója így írt: „C'est prendre trop de risques que de vivre sans lui” ('Túlságosan kockázatos nélküle meglenni').

Ekkor – akárcsak ma – a Robert és a Larousse kiadó a modern egykötetes értelmező szótárak területén versenyhelyzetbe került, mivel a Larousse 1966-ban jelentette meg JEAN DUBOIS Dictionnaire du français contemporain (A mai francia nyelv szótára, a továbbiakban: DFC.) című, 25 000 címszót tartalmazó és a modern nyelvészet (pl. *disztribucionalizmus*) kutatásainak eredményeit is felhasználó értelmező szótárát. A gondosan megszerkesztett mű kitüntetett figyelmet szentelt az ige mondatalkotási struktúráinak (vonzatok), valamint a szókincs színkrón megközelítésének (pl. a *descendre* ige 'lemenni, leszállni; levinni' és 'leszármazni' jelentéseit a megszokottól eltérően és közös eredetük ellenére két külön szócikk mutatja be). Minden tudományos kvalitása és lexikográfiai újítása ellenére a DFC. sajnos nem tudott tartósan a piacon maradni. Ennek egyik fő oka az volt, hogy – akárcsak a Dictionnaire de l'Académie française 1694-es első kiadásában – adott szócsalád prefixumos tagjai utalás nélkül az alapszónál kerültek kifejtésre (a *redescendre* ige tehát a *descendre* szócikkben), és ez a módszer sohasem nyerte el a francia nyelvűközösség tetszését. Valószínűleg ugyanennyel az oknál fogva nem lett sikeres, érdemtelenül, a PR. konkurenciájának szánt, Le Lexis. Dictionnaire érudit de la langue française címet viselő, 76 000 címszót tartalmazó és szintén JEAN DUBOIS által szerkesztett Larousse értelmező szótár sem.

A nagy nyelvi szótárak között nem járt sokkal jobban a GR. vetélytársának tervezett, JEAN DUBOIS és a nanterre-i egyetemen oktató kollégái által szerkesztett, 6 kötetes Grand Larousse de la langue française (1971–1978) sem.

8. PIERRE LAROUSSE munkásságát össze szokták hasonlítani a nálánál tizenhat évvel idősebb lexikográfus pályatársa, ÉMILE LITTRÉ (1801–1881) életművével, amelynek kiemelkedő momentuma volt az Hachette kiadónál megjelenő Dictionnaire de la langue française (1863–1872) című értelmező szótár. Bár mindketten egyszerű családból származva jutottak magasra a társadalmi ranglétrán és alkottak maradandót a francia szótárirodalomban, materialistaként mindketten elég távolságtartóak voltak az egyházzal szemben (Littré csak halálos ágyán, negyed órával a halála előtt keresztelték meg családjá kívánságára), jellemük, életútjuk meglehetősen különbözött. Larousse nem csupán hatalmas munkabírási szótárszerkesztőként, hanem könyvkiadóként és könyvkereskedőként is sikeres lett. A vállalkozástól teljesen idegen Littré ellenben hű barátjára, a könyvkiadó Louis Hachette-re bízta szótárának sorsát és akadémikusként, ismert szenátorként ért el tudományos és politikai sikereket. De abban a tekintetben is különböztek, ahogyan az utókor megítélte őket. Noha mindkettőjük életét szinte teljes mértékben kitöltötte monumentális lexikográfiai munkásságuk és mind-

kettőjük neve a megbízható szótár szinonimájaként köznevesült a franciában, ez másképp történt Pierre Larousse és Émile Littré esetében. Larousse mindezt nem utolsósorban egy pénzügyileg, kereskedelmileg sikeres és híres kiadóvállalat által érte el, Littré pedig sokkal inkább intellektuális és erkölcsi kvalitásainak köszönhetően. Az azonban közös volt a két kiváló lexicográfusban, hogy – amint a későbbi pályatárs ALAIN REY megállapítja (REY 2011: 609) – az utókor kollektív emlékezete mindkettőjüket kissé elfeledte. Ezért is fontos tehát, hogy születésének kétszázadik évfordulóján a magyar lexicográfusok is megemlékezzenek PIERRE LAROUSSE-ról, az emberről, a szótárszerzőről és a szótárkiadóról, és talán ne csak megemlékezzenek róla, hanem újra fel is fedezzék.

Kulcsszók: lexicográfia, francia szótártörténet, Pierre Larousse.

Hivatkozott irodalom

- Enckell, Pierre 2005. *Comment asphyxier un éléphant? – 365 questions essentielles pour la vie de tous les jours*. Tallandier, Paris.
- CORMIER, MONIQUE C. – FRANCŒUR, ALINE eds. 2005. *Les dictionnaires Larousse. Genèse et évolution*. Les Presses de l'Université Montréal, Montréal.
- GARNIER, YVES 2005. Le Petit Larousse: jalons historiques. In: CORMIER– FRANCŒUR eds. 83–89.
- Ilyés Gyula 1943. *Naplójegyzetek 1929–1945*. [http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/ILLYES/illyes\[-\]02217_kv.html](http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/ILLYES/illyes[-]02217_kv.html) (Letöltés: 2016. október 24).
- LAROUSSE, PIERRE 1863–1876. *Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle*. Administration du Grand Dictionnaire universel, Paris.
- Magyar Larousse: enciklopédikus szótár 1991–1994*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PRUVOST, JEAN 2005. Pierre Larousse, genèse et épanouissement d'un lexicographe et éditeur hors du commun. In: CORMIER–FRANCŒUR eds. 13–40.
- REY, ALAIN 2011. *Dictionnaire amoureux des Dictionnaires*. Plon, Paris.

“Je sème à tout vent”

Pierre Larousse (1817–1874)

The aim of this paper is to commemorate the bicentenary of Pierre-Athanase Larousse, born 23 October 1817, by trying to find out who this person really was and what oeuvre we owe him. He is mentioned in Hungarian encyclopaedias extremely briefly, in but a few lines, yet his dictionaries are known for each and every French person and many foreigners learning French as a second language. The paper shows the main periods of his life, the details of his work as a compiler and publisher of dictionaries (in comparison to Émile Littré, the other great lexicographer of the period), and especially the principles of compilation of the great encyclopaedic dictionary (*Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle*) that can be linked to his name, as well as the circumstances of publishing and major characteristics of his most widely known and most successful dictionary (*Le Petit Larousse illustré*) that is updated yearly even today.

Keywords: lexicography, history of French dictionaries, Pierre Larousse.

BÁRDOSI VILMOS
Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZEMLE

Magdolna Kovács, Petteri Laihonon, Hanna Snellman eds., *Culture, Language and Globalization among the Moldavian Csángós Today*

Uralica Helsingiensia 8. University of Helsinki, Department of Finnish, Finno-Ugrian and Scandinavian Studies, Helsinki, 2015. 232 lap

A kötet a magyar nyelven sokszor *csángó*-nak nevezett népesség nyelvének és kultúrájának a globalizációval való összefüggéseiről szól. A témát korábban több kiadvány feldolgozta, magyarul és angolul is. Az utóbbiak között volt fordításkötet (ILYÉS–PETI–POZSONY eds. 2008; lásd még BARSZCZEWSKA–PETI eds. 2011. több dolgozatát) és önálló tanulmánygyűjtemény (PETI–TÁNCZOS eds. 2012). A jelen kötet elsősorban abban különbözik az eddiektől, hogy a téma nemzetközi kontextusba helyezésére törekszik. Ennek jeleként a finnországi szerkesztők előszava a csángók meghatározási kísérleteit tárgyalva igen hamar arra az Európa Tanács számára 2001-ben készített ajánlásra hivatkozik, amelyet TYTTI ISOHOOKANA-ASUNMAA volt finn oktatási miniszter írt a csángó kisebbségi kultúra megőrzését elősegítendő. Az ajánlás szerint szükség van új nemzetközi kutatásokra, amelyek – írják a szerkesztők – túllépnek a csángók román vagy magyar eredetéről szóló viták nemzeti paradigmáján. A szerkesztők szerint erre több okból is nyílik lehetőség. Az egyik az az újabb szociolingvisztikai szemlélet, amely kritikai viszonyt alakít ki az identitások és azok ideológiai aspektusai iránt. A másik egy generációs szempont: a kötetben publikáló szerzők többsége fiatal, néhány éve szerezte meg doktori fokozatát. Bár a szerkesztők nem fejtik ki, hogy a szerzők korosztályi azonossága milyen összefüggésben lehet a nemzeti értelmezéssel, de azt sejtetik, hogy e fiatal kutatók munkái elhelyezhetők egy olyan narratívában, amely a korábbi megközelítésmód „meghaladásáról” számol be. Ennek megfelelően a csángók kutatása immár saját jogán válik indokolttá. Ehhez a szerkesztői bevezető ki is jelöli a „csángó etnográfiai tanulmányok” (11) két fő irányát: a migrációkutatást és az alkalmazott etnológiát. E két terület aktualitása tagadhatatlan: a jelentős részben Nyugat-Európába és csak kis arányban Magyarországra irányuló munkamigráció mellett a helyi közösséget érintő magyarországi támogatás különböző formái – elsősorban a moldvai magyar nyelvoktatási program – olyan új keletű jelenségek, amelyek úgy kapcsolódnak a globalizáció aktuális kérdésfelvetéseihez, hogy egyben meghatározó módon befolyásolják a moldvai „csángó” életvilágokat.

Az eddiek mellett a „csángó” téma nemzetközivé tételéhez kapcsolódik az a dilemma, amely az érintett közösségek önálló vagy magyar kisebbségi státusáról szól. A kérdést a szerkesztői bevezető úgy fogalmazza meg, hogy ISOHOOKANA-ASUNMAA (2011) korábbi munkájára hivatkozva megemlíti, a „csángó” kisebbségi kultúra önálló, finnugor kisebbségként való elismertetése esetleg jobban elősegíthetné a nyelv és kultúra megtartását. Erről az óvatosan megfogalmazott felvetésről azonban maguknak a szerkesztőknek az álláspontja sem egyértelmű. Rámutatnak például arra, hogy a javaslatnak az érintettek körében nincsenek vagy alig vannak képviselői. A kötetet mégis abban a kontextusban láttatják, hogy hozzájárulást jelent a „csángónak” mint új finnugor kisebbségi nyelvnek és kultúrának a felfogásához. Erre való kísérletként értelmezhető az a megoldás, hogy az egyetlen moldvai

származású szerző, IANKU LAURA két tanulmányának összefoglalója „magyarfalusi (csángó) nyelvjárásban” olvasható a kötetben. (A többi tanulmány közül csak egyetlennek van még nem angol nyelvű összefoglalója – az románul íródott. Míg a román összefoglaló szövege ekvivalens a tanulmányt bevezető angol absztrakttal, a nyelvjárásinak nevezett szövegek különböznek azok angol összefoglalójától.) Miközben üdvözlendő megoldás, hogy megjelenik egy olyan hang is a kötetben, amely közelebb áll a helyiekéhez, a „csángó” nyelv és kultúra önálló kisebbségként való elismertetése mint a tanulmánykötet létrehozását motiváló egyik törekvés értelmezési keretből függően járul hozzá az érintett közösségek kutatásának nemzetközivé tételéhez.

Az egyik lehetséges értelmezés a finn standard nyelvi kultúra decentralizációja felől tekint a „csángókra”; helyzetüket például a finn eredetű meänkielivel (Svédország) vagy a kvenével (Norvégia) hasonlítja össze, és megoldási javaslata sem más, mint ami az utóbbi közösségekkel történt: nyelvüket A regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartájában foglalt támogatás biztosításával önálló kisebbségi nyelvként ismerték el. Ez a szempont a bevezetőt követő első tanulmányban, TYTTI ISOHOOKANA-ASUNMAA és OUTI TÁNCZOS munkájában hangsúlyosan van jelen (Endeavors for a Living Csángó Language: Role of the European Council Recommendation 1521 in Maintaining Csángó Language and Culture). Az első szerző nézete szerint „a csángók esetének jelentősége elsősorban az európai kisebbségi jogok kontextusában ragadható meg: abban, hogy az európai de facto kisebbségeket kisebbségként ismerjék el, és biztosítsák jogaikat” (39–40; saját fordításom – B. Cs.). Szerencsés megoldás, hogy ennek a kisebbségpolitikai megközelítésnek a lokális hatásait ugyanebben a kötetben elemzi PETI LEHEL tanulmánya, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy az érintett népeiséget kisebbségnek tekintő értelmezés meghatározó módon a romániai magyar kisebbség részének tartja a „csángókat”.

A másik értelmezés a kritikai vagy másképp, posztvariacionista szociolingvisztika nézőpontját érvényesíti a kérdés kapcsán. Mint láttuk, ez ugyan megemlíti a kötet bevezetőjében, de a benne rejlő lehetőségek kifejtése elmarad. Pedig éppen ez a szociolingvisztika az, amely úgy állítható szembe az imént kisebbségpolitikaiként említett megközelítéssel, hogy kritikával illeti a nyelveket és kultúrákat jól körülhatárolhatónak, stabilnak és névvel nevezhetőnek tekintő szemléletmódot, jelenjen meg az akár a nemzetállam nézőpontjából, akár annak ellenpólusaként. A kötet tanulmányait kommentárral ellátó zárszóban JULIET LANGMAN ugyan megemlíti, hogy a történetileg kialakult módon statikus és ezért megőrzésre érdemes kultúrának és nyelvnek a felfogása mellett a kötetben megjelenik egy dinamikusabb, a folyton változó szűkebb és tágabb környezettel együtt változó nyelvről és kultúráról beszámoló megközelítés is (erre példaként LAJOS VERONIKA tanulmányát idézi), de az ebből a kritikai hozzáállásból adódó lehetőségeket LANGMAN szövege is csak érinti (Reconsidering Reflexivity in the Research Process: Examining Multiple Stances to the Research Context). Így a kötet szerkezetének kiemelt elemei – a bevezető, az azt követő ISOHOOKANA-ASUNMAA-TÁNCZOS-tanulmány és a két IANCU-dolgozat „magyarfalusi (csángó) nyelvjárásban” írt összefoglalója (az egyik tanulmány társszerzője a kötetet szerkesztő KOVÁCS MAGDOLNA) – olyan kontextusát vázolják fel az egyes tanulmányoknak, amely a „csángó etnográfiai tanulmányok” nemzetközivé tételét elsődlegesen kisebbségpolitikai kontextusban gondolja el.

Nem feltétlenül így a többi szerző. Egyrészt azért, mert dolgozataik más témákról szólnak, másrészt azért, mert éppen ezt a megközelítést illetik kritikával. A kisebbségpolitikával

nem érintkező témák közül központi jelentőségű a terepmunka lehetőségeinek és korláta-
inak kérdése. A két-két tanulmánnyal is szereplő szerzők (PETI LEHEL, LAJOS VERONIKA,
IANCU LAURA és KINDA ISTVÁN) egyik munkájukban mind ezzel foglalkoznak. Emellett
olvashatunk egy moldvai paraszti közösségnek a modernizálódásra adott válaszairól (LA-
JOS V., *An Imaginary and an Alternative: A Critical Approach to Modernizing Moldavian
Csángó Local Communities*), IANCU LAURA gyerekkori emlékeiről (*Magyarfalú in the
1980s: Reflections on My Childhood in a Csángó Village*), valamint a Csángó Néprajzi
Múzeumról is (KINDA I., *The Csángó Ethnographical Museum in Zabola*).

A kisebbségpolitikai kontextus a tematikai sokrétűség mellett azért sem a megha-
tározó eleme egy-egy tanulmánynak, mert a szerző éppen az ezzel kapcsolatos dilem-
mák kritikai elemzésére törekszik. Ezt teszi PETI LEHEL, amikor a „csángókutatóknak”
a kutatottakra gyakorolt hatásait elemzi (*Studies on Moldavian Csángós in Romania and
Their Impact on the Local Communities*), de erre vállalkozik LAJOS VERONIKA is, amikor
arról ír, hogyan folytatott a moldvai magyartanítási program oktatójaként terepmunkát a
Bákó környéki Lujzikalagorban (*Teaching and Participant Observation: Interconnections
of Culture and Language in an Eastern-European Local Society*).

A terepmunkáról szóló tanulmányok egyik központi kérdése, hogy lehet-e olyan
kutatói pozíciót felvenni Moldova kapcsán, amely túl van a „magyar” és a „román állás-
pont” dichotómiáján. Az empirikus kutatásról szóló beszámoló – LAJOS vagy PETI előző
bekezdésben említett tanulmánya – arról tudósítanak, hogy helyben nincsen ettől füg-
getleníthető pozíció; a kutató jelenlétével szükségszerűen belép ebbe a kettős értelme-
zési keretbe. Szükségszerűen ez történik, ha mint LAJOS VERONIKA, a kutató egyben a
moldvai magyar nyelvi oktatási programban is szerepet vállal. (Még ha saját motivációja
nem teljesen azonos a program fenntartóinak motivációjával, mint erre LAJOS utal is.)
De a dichotómia megkerülhetetlensége még akkor is fennáll, ha mint PETI újabb terep-
munka-tapasztalatai mutatják, a kutató tudatosan törekszik arra, hogy saját „magyarsága”
ne kerüljön előtérbe, például a román nyelvű interjúvezetés vagy a román állami kutató-
intézeti affiliáció hangoztatása által. PETI-nek egy ilyen helyzetről szóló rövid elemzése
figyelemreméltó módon mutat rá arra, hogy a „magyar” ügynek elkötelezett adatközlője, a
kutatót az állam képviselőjeként látván, hogyan igyekszik az interjúhelyzetben elkerülni a
román állammal való lojalitása megkérdőjelezésének lehetőségeit. (Megemlítendő, hogy
a szituáció diskurzív szemléletű alapos elemzése minél több részlet közzétételét kívánná
meg az interjú átiratából.) De a kutatás nem ér véget a terepmunkával; így az a kérdés a
későbbiekben sem elhanyagolható, hogy maga az elemzés kívül kerülhet-e a román és
a magyar nézőpont kettősségén. Ennek a megválaszolására PETI LEHEL tanulmánya úgy
tesz kísérletet, hogy éppen azt a dilemmát állítja előtérbe, miként alakítható a kutató és a
kutatót közötti diskurzus az aktuális másiktól előzetesen meglévő tudás függvényében.

A moldvai terepmunka és az annak alapján megírt elemzés kulcskérdése így az lesz,
hogy lehetséges-e a magyar–román dichotómia meghaladása a terepen és a szövegekben.
Erre a válasz nem minden szerző szerint rejlik a „csángó” kultúra és nyelv egyediségét hirdető
megközelítésben; LAJOS szerint inkább abban, miként lehet úgy egyszerre megérteni a mási-
kat, az idegent és saját magunkat, hogy közben éppúgy használunk hasonló kategóriákat, mint
olyanokat, amelyek egyik vagy másik kultúrából adódnak. Hasonlóképp LANGMAN zárszava
is említést tesz arról, hogy miért is kellene a „csángók” egyediségét a kutatás középpontjába
állítani. LANGMAN röviden egy olyan pozíció mellett érvel, amelynek a kulcsfogalma a fe-

minista kultúrakutató és aktivista, GLORIA ANZALDÚA (2002) által bevezetett *nepantla*; a navatl nyelvben ’mezsgye’ jelentésű szó azt a megértés során köztes helyet jelenti, amelyben a világnak – a Moldvában is jelen lévő egyenlőtlenségeket legitimizáló – szigorú kategorizálása helyett a hasonlóságok kerülnek előtérbe. De hogy milyen lenne egy olyan etnográfiai kutatás a vizsgált népességről, amely a kutatóhoz való hasonlóságán keresztül próbálná leírni a helyi közösségeket, talán éppen azokon a területeken mutatkozhatna meg, amelyekről a kutatónak is közvetlen tapasztalata van. Ilyenek lehetnek azok, amelyekről a bevezetőben volt szó: a migráció és a kutatónak a kutatókkal közösen folytatott tevékenységei.

Végül még két rövid megjegyzés. Egy terminológiai kérdést semmiképp nem hagyhatunk említés nélkül: a kötet szerzői úgy használják a vizsgált népesség megnevezésére a *csángó* etno- és glottonimát, mintha ennek a névnek nem lennének olyan negatív konnotációi, amelyekre már több alkalommal többen felhívtuk a figyelmet (újabban például PÉNTEK 2014: 410). Maga a szerkesztői előszó is megemlíti, hogy „a »csángó« név nem endonima, hanem a moldvai katolikusok számára nyelvük »devianciáira« és »össze-zavarodott« etnikai identitásukra utal [...]. Azaz a nyelvek megnevezésének és a csoportok megnevezésének gyakorlata és etikája újragondolható a terepen gyűjtött diszkurzusok fényében” (15; saját fordításom – B. Cs.). Az újragondolást nem hátráltatja a terepmunka-tapasztalatok hiánya (e recenzióban erre utal a *csángó* idézőjeles – a szerzők választását jelöltnek tekintő – használata) – hacsak nem arra törekszünk, hogy egy egységesnek elgondolt kisebbségi csoportot alkossunk meg az azt jelölő egységes megnevezés révén.

A másik megjegyzésem a kötetben szereplő szerzők körére vonatkozik. Lenne ugyanis a vizsgált népesség kutatásának nemzetközivé tételére egy eddig nem említett további lehetőség is: a román kutatókkal való dialógus. Ennek feltételeit teremti meg például a Bukaresti Egyetem szociológusa, CALIN COTOI (2013), amikor éppen azokról a dilemmákról ír, amelyek e kötet szerzőit foglalkoztatják. Szerinte nehéz elkerülni azokat a nemzetiesítő diszkurzusokat, amelyek egyrészt úgy beszélnek egy entitásról, hogy közben megkonstruálják azt – azaz a csángókat – a magyar nemzet számára, másrészt úgy, hogy tagadják azok létét, és legfeljebb a románságon belüli vallási különbségüket ismerik fel. Az elkerülendő csapdáról való tudás már elvezethet valahová: ahhoz a felismeréshez, hogy sem a különbségek, sem az azonosságok feltérképezése nem független attól a pozíciótól, ahonnan nézzük őket és magunkat egyaránt.

Hivatkozott irodalom

- ANZALDÚA, GLORIA E. 2002. now let us shift... the path of conocimiento... inner work, public acts. In: ANZALDÚA, GLORIA E. – ANA LOUISE KEATING eds., *This bridge we call home: radical visions for transformation*. Routledge, New York. 540–593.
- BARSCZEWSKA, AGNIESZKA – PETI LEHEL eds. 2011. *Integrating minorities: traditional communities and modernization*. The Romanian Institute for Research on National Minorities – Kriterion, Cluj-Napoca.
- COTOI, CALIN 2013. The Politics of Ethnography: Figures of Csangoness in *fin-de-siècle* and Twentieth-Century Hungary and Romania. *History and Anthropology* 24: 433–452.
- ILYÉS SÁNDOR – PETI LEHEL – POZSONY FERENC eds. 2008. *Local and Transnational Csángó Life-words*. Kriza János Ethnographical Society, Cluj-Napoca.
- ISOHOOKANA-ASUNMAA, TYTTI 2011. *Pieni tarina csángóista*. Mäntykustannus Oy, Porvoo. (Magyarul: *Csángó körkép*. Méry Ratio Kiadó, Somorja, 2012.)

PETI LEHEL – TÁNCZOS VILMOS eds. 2012. *Language Use, Attitudes, Strategies: Linguistic Identity and Ethnicity in the Moldavian Csángó Villages*. The Romanian Institute for Research on National Minorities, Cluj.

PÉNTEK JÁNOS 2014. A moldvai magyarokról és a *csángó* elnevezésről. *Magyar Nyelv* 110: 406–416.

BODÓ CSANÁD

Eötvös Loránd Tudományegyetem

A vernakuláris nyelvváltozat tisztelete

Trudgill, Peter, *Dialect Matters: respecting vernacular language: Columns from the Eastern Daily Press*

Cambridge University Press, Cambridge, 2016. xix + 229 lap

PETER TRUDGILL új könyvének hátsó borítóján *elméleti dialektológus*-ként és *szocio-lingvista*-ként nevezi meg magát. A *theoretical dialectologist*-ra csupán 89 találatot adott a Google (2017. február 7-én), ugyanakkor a *theoretical linguist*-re 13 300-at. De nem ez a lényeg. Hanem az, hogy a világhírű angol nyelvész szülővárosának (Norwich) napilapjában (Eastern Daily Press) 2012–2016-ban hetente közzétett ismeretterjesztő cikkeket, s ezekből 152-t kötetbe szerkesztve most megjelentetett a Cambridge University Press.

A könyv címe kétértelmű: fordíthatjuk „A dialektus számít”-nak is, de „Dialektus ügyek”-nek is. Az Eastern Daily Press a legnagyobb példányszámú regionális napilap Angliában, 40 000 példányban jelenik meg, s körülbelül 100 000 ember olvassa. A cikkeket a szerző a nyelvi kérdések iránt érdeklődő nagyközönségnek, ezen belül külön is egyetemistáknak és középiskolai tanároknak szánja. A könyvben a nem norwichi olvasók kedvéért az újságcikkeket TRUDGILL kiegészítette kulturális háttérismeretekkel, valamint rövid nyelvészeti magyarázatokkal, így a kötetet nemcsak norwichiak, hanem londoniak, belfastiak, torontóiak, New York-iak, új-zélandiak, norvégok, finnek, magyarok s bárki más is haszonnal forgathatják.

Két átfogó üzenetet fogalmaz meg TRUDGILL már a bevezetőben (xiii–xiv). Először: a nyelv titokzatos, elbűvölő és élvezetes jelenség, de olyasmi, amiről nem tudnak elegendőt. Legtöbbünk szívesen tudna meg többet erről a legalapvetőbb emberi attribútumról. Másodszor: nem szabadna az egyéneket és a csoportokat negatívan diszkriminálni a kiejtésük (*accent*), a nyelvváltozatuk (*dialect*) vagy az anyanyelvük miatt. Ma a nyelvi előítéleteknek és az előíró szemléletnek nagyobb a társadalmi elfogadottsága, mint a rasszizmusnak vagy a szexizmusnak. A lingvicizmust az emberek kevésbé szégyellik, mint a rasszizmust vagy a szexizmust. TRUDGILL a közönséges emberek (*ordinary people*) nemstandard nyelvváltozatait (dialektusait) támogatja, azok mellett érvel, szemben a standard nyelvváltozatokkal; a vernakuláris nyelvhasználatot támogatja, szemben a purista, politikailag korrekt nyelvvel; a mindennapi, normális szavak mellett tör lándzsát, szemben a közgazdasági fakultások zsargonjával; s a kisebbségi nyelveket beszélők jogait hangoztatja, szemben a többségi nyelvek beszélőinek jogaival (xiv).

A *Dialect Matters* olyan könyv, amit ki lehetne tenni repülőtéren asztalokra, kocsmái pultokra, akadémiai kávézóban, elemi iskolai tanári szobákban, egyetemeken, kutató intézetek társalgóiban, Cambridge-től Debrecenig. S ahol elkezdenék olvasni, onnan talán el is

lopnák. Ennek egyrészt az az oka, hogy TRUDGILL a normális emberek számára (akiknek nincs egyetemi diplomájuk nyelvészetből) is könnyedén, érthetően s élvezetesen fogalmaz, másrészt egy-egy cikk egy, maximum két oldal terjedelmű. (Életemben egyetlen egyszer volt némileg hasonló élményem: 1993 márciusában a Stanford Egyetem egyik vendégházában a szobám dohányzó asztalára DWIGHT BOLINGER *Intonation and its uses* című könyve volt kitéve [Stanford University Press, 1989], néhány más Stanford által kiadott könyvvel.)

A könyv 14 fejezetből áll, ezek címei, rövidítve, a következők: 1. Nyelvtörténet, 2. Az előíró szemlélet s más haszontalan időtöltések, 3. Nyelvi változás: megfigyelés és elfogadás, 4. Mi történik a szavakkal?, 5. Nyelvek és dialektusok érintkezése és konfliktusa, 6. Az angol nyelvtan tisztelete, 7. A mindennapi nyelv tisztelete, 8. Hangok és téboly (ez utalás Faulkner *A hang és a téboly* című regényére), 9. A helyi beszéd tisztelete, 10. A nyelvtan csodái, 11. Még többet a szavakról, 12. Név- és szóeredetek, 13. Kiejtési szabályok, 14. A nevek tisztelete. Érdemes rövid pillantást vetnünk azokra is, akiknek TRUDGILL köszönetet mond: Eastern Daily Press, a Friends of Norfolk Dialect társaság (1999-ben alapították, lásd: www.norfolkdialect.com/index.htm), számos híres nyelvész, pl. David Britain, Ian Hancock, Brian Joseph és Barbara Seidlhofer.

Nézzük meg röviden, mit állít TRUDGILL az előíró szemléletről (*prescriptivism*). Ez nem más, mint hit abban, hogy vannak „helyes” és „helytelen” nyelvi alakok; s léteznek emberek, akik úgy tudják magukról, hogy jogosítványuk van arra, hogy a közönséges emberek által mindennapjaikban használt egyes nyelvi formákat „helytelenek” nevezzék. Az angolban ennek a szemléletnek három fő célpontja van: 1. a nemstandard dialektusok, pl. az *I done it* (= standard: *I did it*) „helytelen”, annak ellenére, hogy az anyanyelvi beszélők többsége ezt használja; 2. azok a standard angol formák, amelyek eltérnek a latintól, pl. *I've got a new car I'm very pleased with*, a nyelvcsőszök szerint *p r e* pozíció nem állhat mondat végén, tehát csak ez helyes: *I've got a new car with which I'm very pleased*; 3. az új nyelvi képződmények, pl. az 1970-es években tiltakoztak a *hopefully* határozó ilyen használata ellen: *Hopefully it won't rain today* – ma szinte mindenki így beszél. Az előíró szemlélet hamis premisszán alapul és időpocsékolás, mivel nem eredményes. Egyetlen dolgot lehet vele elérni: a beszélő és író embereket el lehet bizonytalanítani és beszédüket s írásukat összefüggéstelenebbé lehet tenni (25).

Az angolok aggódnak, hogy melyik a helyes: *burnt* vagy *burned*? Aggodalmukat az iskolai tanítók, tanárok okozzák, s őket ezért nem is hibáztathatjuk, mivel őket is erre tanították, immár 300 év óta. Tudálékos emberek megszégyenítenek másokat, mondván, ők jobban tudják, miként kell helyesen beszélni angolul, „annak ellenére, hogy mi egész életünkben angolul beszéltünk” (26). Némely előíró tudálékosak az „etimológiai téveszme” áldozatai, úgy vélik, egy szó ma is azt kell jelentse, amit évszázadokkal korábban jelentett, különösen, ha az angolba más nyelvből kölcsönözték. Ezzel a logikával érvelni lehet az *in the circumstances* helyessége és az *under the circumstances* helytelensége mellett, csak hát a mai angol anyanyelvűeknek a *circumstance* egyetlen egység, nem kettő, ezért számukra az *under* és az *in* használata egyaránt helyes. Egy amerikai nyelvész, ARNOLD ZWICKY a Google-on 3 310 000 találatot regisztrált az *in the circumstances*-re és 3 980 000-et az *under the circumstances*-re (27).

Az angolban állítólag van egy *less – fewer* szabály is, mely szerint az előbbi után csak megszámlálhatatlan, az utóbbi után csak megszámlálható főnév (pl. *drink*) állhat. Ezt a 18. század végén egy olyan ember találta ki, akinek nem volt semmi más dolga, csak a szabály-

fabrikálás (32). Viszont az a helyzet, mondja TRUDGILL, hogy angolok milliói mondják azt, hogy *less drinks*, s ha ez Alfréd király óta, aki 899-ben halt meg, bizonyíthatóan mindig így volt a nyelv története során, akkor itt senkinek nincs min aggódnia. Megjegyzem, hogy Arany János már 1861-ben így írt a nyelvészek kötelességéről: „De aki elismeri, hogy a nyelvész kötelessége nem ‚a priori‘ szabályok felállításában, vagy részletes igazságnak egyetemes törvénnyé emelésében, hanem abban áll, hogy legkisebb árnyalatig kinyomozza a nyelv szellemének *élő* nyilatkozásait [...]” (Arany 1861/1907: 360).

TRUDGILL gyakran veszi témáit politikusoktól, rádió-műsorvezetőktől vagy az újságra levelet író olvasóktól. A BBC Radio 4 egyik műsorvezetője szelnek eresztette azt a véleményét, hogy „a helyes nyelvtan segíti a tiszta gondolkodást”. Ez a kijelentés úgy értendő, hogy helyes nyelvtan a standard angol nyelvtan, s helytelen például a Norwich városában vagy Norfolk megyében beszélt angol nyelvtana. TRUDGILLnak öröme telne abban, ha megtudhatná, miért gondolja a műsorvezető, hogy az *I did it* használata segíti a tiszta gondolkodást, szemben az *I done it* használatával, de ezt hiába is várna, ugyanis a műsorvezető, aki kétségtelenül anyanyelvi beszélője a standard angolnak, nyelvi kérdésekben elég zavarosan gondolkodik (41). Egy másik példa: 2010 és 2014 között a brit kormányban oktatási államtitkár volt egy Michael Gove nevű ember, aki kijelentette, hogy szívügyének tartja az iskolások angol nyelvtani tudásának tesztelését. TRUDGILL szerint ez derék ötlet, de nyílt levélben kérdezi meg az államtitkárt bizonyos nyelvtani szabályokról, amelyekben ő maga igen bizonytalan. Végül is: ha a tanulókat tesztelik, jó, ha vannak felnőttek, akik megválaszolják kérdéseiket. Például: nyelvtanilag helyes az *a big new red house*, de helytelen az *a red new big house*. Miért? Másik kérdés: nyelvtanilag helyesek az *I like, you like, we like, they like* alakok, de helytelen a *she like*. Miért? A helyes forma a *she likes*. De minek ide az *s*? Norfolkban mi nem használjuk, baj ez? Fontos ez? Ha igen, miért? Hálával telt szívvel fogja olvasni Államtitkár úr szakvéleményét, őszinte nagyra-becsüléssel: Egy norwichi tanácsstalan (30).

A 6. fejezetet (Az angol nyelvtan tisztelete) TRUDGILL azzal kezdi, hogy felsorol néhány területileg eltérő nyelvtani szerkezetet. Norfolkban például az egyes 3. személyű igéknek nincs *s* ragja (*he drive very fast*), ezért a norfolki nyelvtant sokan „rossznak” mondják. De nem rosszabb a norfolki nyelvtan semmivel sem a standard angol nyelvtannál, csak más – mondja TRUDGILL (90). Vagy itt van egy másik eltérés: standard angol: *You did it, did you?* ~ norfolki angol: *You done it, did you?* Vagyis a norfolki nyelvtanban van egy olyan különbség, ami a standardból hiányzik (megkülönbözteti formailag a múlt idejű teljes igét a segédigétől), de ettől nem jobb, mint a standard, csak másmilyen. A legtöbb norfolki ember nem tudná elmagyarázni, mi a segédige, de tudják, mi az, ugyanis soha egyik sem mondana ilyen mondatot: **You done it, done you?* (91). Itt egyébként TRUDGILL egy bekeretezett magyarázó jegyzetben elmondja, mire használják a nyelvészek (= *linguistic scientists*) a *-ot.

A többszörös tagadás kérdését egy lengyel mondat bemutatásával kezdi a szerző, ami strukturálisan megfelel ennek a norfolkinak: *I couldn't never find none nowhere*, vagy ennek a magyarnak: *Nem tudtam soha találni egyet se sehol*. Az ilyen többszörösen tagadó szerkezetű mondatok körülbelül 250 éve nem tartoznak a standard angolba, akkor kezdték egyesek elterjeszteni azt a „szabályt”, hogy a többszörös tagadás helytelen. Ez nem más – mondja TRUDGILL – mint a dialektusok elleni előítélet igazolására tett elkeseredett lépés (95). S persze a nyelvészek jól tudják, hogy a már említett Alfréd király, és olyan óriásai az angol civilizációnak, mint Chaucer vagy Shakespeare, szintén többszörös tagadással

beszéltek s írtak. TRUDGILL egyébként elnéző azokkal, akik szenvednek, ha valakit többszörös tagadással hallanak angolul beszélni. „Ha nem akarják, ne használják – mondja –, de ha fájdalmat éreznek, mikor mások így beszélnek, jusson eszükbe a Poéta” (96). Ezt a tanácsot magyarra így fordíthatjuk le: „Ha fájdalmat érez, amikor mások suksükölve beszélnek, gondoljon Bartók és Kodály által gyűjtött népdalainkra” (lásd KONTRA 2015: 23).

„Ha legközelebb egy rendőr megállít, mert nem ég a biciklilámpád, mondd azt neki, hogy nem a nyelvtanod rossz, hanem lemerült az elemed” (102). Ezzel a tanáccsal fejezi be TRUDGILL „A helytelen angol bünt okoz” (Bad English causes crime) című fejezetet, amire az nyújt neki lehetőséget, hogy egy Tory miniszter kijelentette: „Ha megengedjük, hogy a standardok odáig süllyedjenek, hogy a helyes angolt nem tartják jobbnak a helytelennél [...] ha elveszítjük a standardokat, akkor elveszítjük azt a kötelességet is, hogy ne bűnözzünk” (101). Ez merő ostobaság, mondja TRUDGILL, de érdemes felfigyelnünk arra, milyen magabiztosan használja a miniszter a „standardok” szót. Ezt teszik a gazdagok és hatalmasok. A saját beszédüket kinevezik mintaszerűnek, az ő angoljuk a jó angol, a kulturált, elegáns, helyes angol. Minden más változata az angolnak, amiket kevésbé gazdag és hatalmas emberek beszélnek, magától értődő módon alsóbbrendű, sőt: rossz angol (101).

Ez így teljesen természetes Angliában, de elképzelhetetlen Norvégiában, ami szerfelett toleráns és egalitáriánus ország. Ha Norvégiában valaki a „helytelen norvég beszéd”-ről kezdene csacsogni, egyszerűen senki sem értené, miről beszél. Ami a norvégokat illeti, számukra nem létezik se helytelen dialektus, se helytelen kiejtés. Norvégiában ugyanis most 100 évvel ezelőtt, 1917-ben a parlament elfogadott egy olyan passzust az oktatási törvényben, mely szerint „A tanulóknak saját beszélt változatukat kell használniuk, s a tanárok, amennyire lehetséges, kötelesek saját természetes beszédüket közelíteni diákjaik dialektusához” (43). Vagyis a tanároknak meg van tiltva, hogy kijavítsák a tanulók beszédét, nem szabad a diákok beszédét a sajátjukhoz idomítani, ha bármilyen közelítés/ idomítás meg van engedve, akkor az épp fordítva van: a tanár beszéde kell megközelítse a diák beszédét. Egyébként Norvégia a világ második leggazdagabb országa GDP-ben mérve (Nagy-Britannia a 23.), szintén második a Boldogság Index szerint (Nagy-Britannia a 22.), s harmadik az Életminőség index szerint (Nagy-Britannia a 27.). TRUDGILL úgy gondolja, hogy ha Britanniában kisebb ellenségeskedés övezné a helyi akcentusokat és dialektusokat, attól még az ország nem válna oly gazdaggá és sikeressé, mint Norvégia, de fairebb és boldogabb országban élnének a britek. Egyelőre a britek ettől igen messze járnak. Náluk elképzelhetetlen lenne ma egy olyan országos díj, amelyet a norvégok 1978 óta évente ítélnek oda olyan tévé- és rádióbemondóiknak, akik kiemelkednek jó nyelvhasználatukkal és a dialektus használatával (136).

Szó esik a könyvben a brit és az amerikai angol különbségeiről is. TRUDGILL hallott egy műsort az amerikai National Public Radióban 2014-ben, melyben arról fanyalgott egy riporter, hogy a braziliai labdarúgó világbajnokság közvetítéseiben elterjedt a brit *nil* szó használata (Pl. *Brazil is losing seven-nil*) az igazi amerikai *nothing* vagy *zero* helyett (56). Ebben egyebek mellett az a mulatságos, hogy az Amerikában zavart okozó briticizmusoknál sokkalta több a briteket nyelvi honvédelemre indító amerikanizmus az ő nyelvükben. Valami hasonlóra emlékezhetünk, némi megbocsátó mosollyal, mi magyarok is, amikor felidézzük, hogy fél évszázaddal ezelőtt a nagytekintélyű rádióriporter a *null* szót használta invariábilisan, s a hozzá foghatóan nagytekintélyű tévériporter kizárólag a *nulla* alakot használta közvetítéseiben.

Talán sokakat meglep, hogy a Halloween amerikai stílusú ünneplése csak az 1980-as/90-es években terjedt el lényegesen Nagy-Britanniában (89). Korábban csak Skóciában, Észak-Angliában, Walesben és Délnyugat-Angliában ünnepelték, Dél- és Kelet-Angliában teljesen ismeretlen volt. Az ifjú TRUDGILL soha nem is hallott róla. Az idős TRUDGILL ma viszont elmélázik azon, vajon Kazahsztánban is „ajándékot, vagy megréfalunk!” (*trick or treat*) kérdéssel járnak körbe Haloweenkor a fiatalok? (89) A Halloween ilyen kései angliai térhódítása talán minket, magyarokat is meglephet, vö. a felvidéki magyarok közti elterjedését (lásd L. JUHÁSZ 2002, 2013 és BAGIN 2006). Az a világ, ahol mindenki ugyanazt a nyelvet beszélné, kevésbé lenne érdekes, sőt: stagnáló világ lenne – mondja TRUDGILL (89).

Ha az egész világ angolul beszélne, nemcsak mindannyian amerikai szappanoperákat néznénk, s Coca Colát innánk, hanem nagyjából ugyanazok lennének az értékeink, ideáink és világnézetünk is. Ezzel bizonyára sokan egyetérthetünk, magyarok is, sőt – horribile dictu – britek is. Magam azzal is egyetértek, amikor TRUDGILL határozottan kimondja, hogy angolul tudni nem elég, mivel egy nemzetközi cég szívesebben alkalmaz egy két-, három- vagy négynyelvű osztrákot, hollandot vagy svájcit, mint egy egynyelvű angolt (77). Ami engem illet, pontosan értem, mit mond TRUDGILL akkor, amikor az egyetemi nyelvi tanszékek bezárását az „egyetemi vandalizmus eláradásának” (*spate of academic vandalism*) nevezi (77). Mindezek után meglepődtem, amikor TRUDGILL az angol mai világnyelv szerepéről kijelentette, hogy a Brit Birodalom, majd az USA hatalmi helyzetéből fakadóan az angol továbbra is betölti majd világnyelv szerepét, nem fogja a kínai soha fölváltani, mert a világ minden részén immár túl sokan investáltak oly sokat az angol tanításába/tanulásába, hogy ez a helyzet aligha fog megváltozni (75). Jólátával nem lenne nehéz vitatkozni, de itt és most egyáltalán nem tartom szükségesnek. Egyrészt azért, mert TRUDGILL nem vesz részt a nyelvhalál–nyelvgyilkosság–nyelvi jogok nemzetközi szakirodalmi vitáiban, másrészt azért sem, mert ha elismeri, hogy „a nyelvhalál korunk legnagyobb kulturális tragédiája” s hogy „a dialektushalál is tragédia” (82), akkor jóval árnyaltabban kellene fogalmaznia az angol világnyelvi szerepéről is, ugyanis kétségtelen, hogy az angol mint világnyelv terjedése sok nyelv és nyelvváltozat pusztulását is eredményezi.

A YouTube-on megnézhetünk egy olyan interjút, amit a híres amerikai tévés humorista Jay Leno készített az amerikai Gillian Anderson színésznővel, és egy másik interjút is megnézhetünk, amelyben az angol Michael Parkinsonnal beszélget egy nyilvánvalóan brit színésznő, Gillian Anderson. A két Anderson nem névrokona egymásnak, hanem egyetlen személy (85). TRUDGILL az angol interjúbán a legkisebb jelét sem hallotta annak, hogy a színésznő amerikai lenne, pedig nyelvészként annyira hegyezte a fülét, amennyire csak tudta. És Anderson persze tökéletes amerikai akcentussal beszél, amikor arra vált át. Hogy lehetséges ez? Nos, a válasz a színésznő szerencsés élettörténetében rejlik: Angliában nőtt föl, ott járt iskolába 11 éves koráig, amikor szüleivel Amerikába költözött. És ez volt a döntő, hogy épp 11 éves volt. Ugyanis ha később költözött volna Amerikába, az amerikai akcentust nem tudta volna tökéletesen elsajátítani. Ha meg lényegesen korábban költözött volna el Angliából, elvesztette volna brit akcentusát. A 11 éves Gillian épp abban a korban volt, amikor agya már elég flexibilis volt ahhoz, hogy tökéletesen megtanuljon egy új akcentust, s elég érett volt már ahhoz, hogy ne veszítse el azt az akcentust, amit már megtanult. Ebből is következik – ad tanácsot TRUDGILL olvasóinak –, hogy ha egy norfolki szülő azt akarja, hogy gyermekének is norfolki akcentusa legyen, legalább 11 éves koráig tartsa Norfolk megyében, és semmiképp se küldje a gyermeket bentlakásos iskolába (85). Ha

pedig netán az a célja, hogy gyermeke ne beszéljen norfolki akcentussal, akkor jól teszi, ha máshová járattja iskolába. Ha londoni akcentus lebeg aggodó szülői szemei (fülei) előtt, akkor viszont szíveskedjen Londonba költözni (142).

Mindenkinek akcentusa van, mert akcentus az, ahogyan valaki kiejti azt a nyelvet, amit beszél, és kiejtés nélkül nem lehet beszélni (122). Az akcentus és a dialektus általában együtt járnak, ha valaki például norfolki dialektussal beszél, akkor általában az akcentusa is norfolki. De az is lehetséges, sőt normális, hogy valaki a standard angol dialektust egy helyi akcentussal beszélje, TRUDGILL például minden egyetemi előadását standard angolul tartja, de norwichi akcentussal. Angliában igen kevesen vannak, akik nem regionális akcentussal beszélnek. Főleg azokról lehet szó, akik az ország legfőbb vezetői, pl. David Cameron vagy Boris Johnson. Ők a sehonnaniak (*They are nowhere men*) (122). Azért van ez így, mert olyan elit iskolákba járatják őket szülei (manapság évi 30 000 fontért), amely iskolákban „gyökértelenítik” a felső osztály leendő tagjait. Körülbelül 220 ilyen középiskola van Angliában, ami a 4000 iskolának alig több mint 5%-a (123). A brit miniszterelnökről könnyű megállapítani, hogy „public school”-ban nevelték, de lehetetlen megmondani, hova való (145).

Amikor az írás kialakult, az emberek úgy írtak, ahogyan beszéltek. Ma más a gyakorlat: az embereket – hacsak nem a felső osztályokba tartozókról van szó – arra buzdítják, hogy ne úgy írjanak, ahogy beszélnek (148). A felső osztályok anyanyelvjárásukként beszélnek a standard angolt, s a többieket arra buzdítják, hogy a z ő ny e l v j á r á s u k s z e r i n t írjanak, ne a sajátjuk szerint. Állítólag ez a nyelvi egységesség érdekében történik. De hát ez meglehetősen új elképzelés, s nem biztos, hogy jó dolog arra kényszeríteni kisiskolásokat, hogy ne a saját nyelvváltozatuk alapján tanuljanak meg írni-olvasni. Végül is bármit, amit standard angolul le lehet írni, dialektusban is ugyanúgy le lehet írni (148) – amint ezt TRUDGILL be is mutatja a 147–148. lapon. (A pozsonyi magyar tanszék hallgatóival LANSTYÁK ISTVÁN rendszeresen átírat standard magyar szövegeket nyelvjárásra, vö. a Pátria Rádió „Jaffás és Kofolás” című adását, 2017. február 11., <http://www.rtv.sk/radio/program/11200>).

A modern angol helyesírás jól reprezentálja a középkori angol kiejtést, de nem a maít. Betűk és hangok komplikált viszonyainak tanulságos, és könnyen érthető bemutatásait olvashatjuk a könyv több helyén, többek közt a 188–195. oldalon. A fő probléma abból származik, hogy az angolok 6 betűt használnak több mint háromszor annyi hang jelölésére. A norfolki akcentusban 19 magánhangzó van, máshol nem feltétlenül. Pl. Norfolkban a *beard* ’szakáll’ és *bared* ’kitakart’ szavak homonimok, mindkettőt /be:d/-nek ejtik (189). De Norfolkban belül is vannak különbségek: TRUDGILL ejtésében az *are* ’vannak’ és az *hour* ’óra’ homonimok, de más norfolkiak ejtésében különböznek (188). Norfolkban a standard angol *no* ’nem’ /nəʊ/ és *snow* ’hó’ /snəʊ/ nem rímelnek (189), ebben a változatban eltérnek a magánhangzók olyan szópárokban is, mint a *moan* – *mown*, *nose* – *knows*, *road* – *rowed* stb. A középangolbeli /ɔ:/ és /ɔu/-nak Norwichban ma /u:/ és /ʌu/ felel meg, ezért a *moan* ’nyög’ kiejtése /mu:n/, a *mown*-é ’kaszál, past participle’ viszont /maʊn/ (190). Eredetileg minden angol kétféleképp ejtette ezeket a szavakat, ezért van a betűzésbeli különbség, az egyik csoportot *ow*-val vagy *ou*-val betűzik, a másikat viszont *oa*-val vagy *o_e*-vel. Ez a különbség megőrződött a norfolki akcentusban (bár a mai fiatalok beszédéből kivesszében van). TRUDGILL büszke erre a különbségre saját beszédében, s némi malíciával jegyzi meg, hogy lehet, hogy évszázadokkal Shakespeare után ő és a vele egykorú norwichiak lesznek az utolsó generáció, amely megőrizte ezt a nemes különbséget (189–190).

A 7. fejezetben (Respecting ordinary language) TRUDGILL a közgazdasági fakultások zsargonjának (*business-school terminology*) elburjánzó használata ellen érvel. E zsargon fő célja az, hogy majd mindent árucikként láttasson. A norwichi városházába belépőket a „Customer Service Centre”-hez irányítja egy tábla, de nincs ember Norwichban, aki „customer” lenne a városházán – ez a tábla tehát hibás (112). A vasút immár nem utasokat szállít (*passengers*), hanem vevőket (*customers*) (112). Ezek a szavak elidegenítik a norwichiakat a saját vasútjuktól és városházuktól, olyan ez, mintha nem a norwichiak választanák meg a saját önkormányzatukat (112). Ez az elidegenítés hallatszik a norwichi Thorpe vasútállomáson is, ahol a hangosbeszélőn régóta nem hallani norwichi akcentust (144). Miként kis magyar honunkban is ugyanazt az akcentust hallja mindenki a debreceni, szegedi, pesti, pécsi vagy szombathelyi állomáson is.

A kiejtési kérdések tárgyalásában érdekes, amit a BBC kiejtési részlegéről (The BBC Pronunciation Unit) tudhatunk meg (200). Ez az 1920-as évek óta működik, nemrég az oxfordi egyetemi kiadó jelentette meg a BBC Pronunciation Dictionary of British Nameset. A fő szabályukkal könnyű egyetérteni: a brit személynevek ejtésében a név tulajdonosának kiejtése a mérvadó, a helynevek kiejtésében a BBC követi a helyi művelt nyelvhasználatot (201). Így aztán *Heigham* (egy norwichi kerület, korábban önálló falu) kiejtése „Hay-um”, nem pedig „High-um”, ahogy a Norwichba más vidékről beköltöző tömegek általában ejtik (207–208). A helynevek kiejtése körüli bizonytalanság, viták fő oka az Anglia más részeiből történő tömeges bevándorlás: az 1950-es években Norwichnak fél millió lakosa volt, 1970-ben már 620 000, manapság pedig közelíti a 900 000-et. Valami hasonlót figyeltek meg egyetemi hallgatóim is nemrég: a Pest megyei Tahiban a helybeliek a *tahisi* (buszállomás, stb.) alakot használják, a máshonnan beköltözöttek (nagyreszt fővárosiak) viszont a *tahii* alakot (KECSKÉS 2015); ugyanígy az őslakosok a *leányfalusi* alakot használták egy vizsgálatban, a beköltözők viszont a *leányfalui*-t (LÉVAI 2015). Norwichban ma élénk viták zajlanak a helynevek kiejtéséről: a helyiek hagyományos ejtése állnak szemben a bevándorlók betűejtésével. Mint sokgenerációs régi norwichi, TRUDGILL a saját helyneveit „kéri vissza” a bevándorlóktól, elvárja tőlük, hogy alkalmazkodjanak a helyi hagyományos ejtésekhez (205). Miként a magyar nyelvész F. DORNBACH MÁRIA (1943–2014) is elvárta (volna), hogy egy autokrata polgármester ne szakítsa szét szülőfaluját az ősi, hagyományos *szigetújfalusi*-t mondókra és a nyelvművelői segítséggel is beidomított *szigetújfalui*-t használókra, lásd F. DORNBACH–KONTRA 2013.

Ismertetésemet rövid óhajjal zárom: bárha írna valaki egy ilyen színvonalas, élvezetes, bölcs útmutatót azoknak a magyaroknak is, akik tévelyegnek nyelvi kérdésekben.

Hivatkozott irodalom

- Arany János 1861/1907. Visszatekintés (Megjelent a „Szépirodalmi Figyelő” 1861. évi folyamában). In: *Arany János munkái* 6. Sajtó alárendezte és bevezetéssel ellátta RIEDL FRIGYES. Franklin-Társulat, Budapest, 1907. 325–377.
- BAGIN ÁRPÁD 2006. Egy új néprajzi jelenség Kelet-Közép-Európában? A Halloween és a tökbábukészítés egy kisalföldi településen, Ógyallán. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2006/4: 195–210.
- F. DORNBACH MÁRIA – KONTRA MIKLÓS 2013. Falusi történet. In: BENŐ ATTILA – FAZAKAS EMESE – KÁDÁR EDIT szerk., „...*hogyan legyen a víznek lefolyása...*”. *Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 99–119.

- KECSKÉS SZULAMIT 2015. *Tahisi vagy tahii?* Szemináriumi dolgozat. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest.
- KONTRA MIKLÓS 2015. Megjegyzések nyelvi identitásunk intézményes rombolásáról. In: BODOR PÉTER szerk., *Emlékezés, identitás, diszkurzus*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. 21–38.
- L. JUHÁSZ ILONA 2002. *Rudna I. Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a 20. században*. Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, Komárom–Dunaszerdahely.
- L. JUHÁSZ ILONA 2013. „Terepkutatás” az interneten – módszerek és lehetőségek: a Halloween példája. In: LISZKA JÓZSEF szerk., *Az Ethnológiai Központ évkönyve*. Acta Ethnologica Danubiana 15. Forum Minority Research Institute, Komárom–Somorja. 111–135.
- LÉVAI BIANKA EDIT. 2015. *Leányfalui, vagy leányfalusi?* Szemináriumi dolgozat. Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest.

KONTRA MIKLÓS
Károli Gáspár Református Egyetem

Rácz Anita, Etonimák a régi magyar településnevekben

A Magyar Névarchívum Kiadványai 37. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2016. 196 lap

Az alább ismertetendő munka RÁCZ ANITA habilitációs értekezésének közreadott változata, egyben pedig egy többéves gyűjtő- és feldolgozó munka eredményeinek összefoglalása. A kiadvány alapvetően a szerző korábban külön kötetben publikált, *Adatok a népnévvél alakult régi településneveink történetéhez* (Debrecen, 2011) című névtárának anyagára épül, bár az elemzési és egyéb szempontok miatt a felhasznált adatok köre az abban közölnél valamivel szűkebb. Mindenesetre így is összesen 915 település 1321 névalakjának több mint 7600 adata, vagyis impozáns adatmennyiség szolgált az elemzés alapjául.

A Bevezetést követően (9–14), mely röviden felvázolja a későbbiekben tárgyalt kérdéseket, megindokolva azok vizsgálatának létjogosultságát, a szerző elsőként a *nép* és *népnév* terminusok használatát, illetve az ezek által jelölt fogalmak kiterjedését és történeti változásait járja körül (15–24). E kérdés valóban alapvető fontosságú, hiszen – mint az alapos szakirodalmi áttekintésből kiderül – jelentős eltérések lehetnek az egyes értelmezések között; így elengedhetetlen annak tisztázása, hogy maga a szerző mit ért e fogalmakon, illetve hogy miket sorol a népnevek közé. Az etnikum fogalmának saját meghatározására végül nem vállalkozik – ez nem is lehet célja e munkának –, ugyanakkor egy praktikus megközelítéssel sikerül kettévágnia a gordiuszi csomót: azt tekinti népnévnek, amit a korszakban a nyelvhasználók (a forrásokból kiolvashatóan) maguk is annak tekinthettek. Ennek megfelelően kizárja például a *vendég*-et, a *bercel*-t és a *varsány*-t, amelyek népnévi jelentése ugyan nemegyszer szerepel a szakirodalomban, de nem bizonyítható egyértelműen. Döntését, úgy vélem, csak helyeselni lehet, hiszen néhány valódi népnév esetleges kizárása kevésbé torzítaná az eredményeket, mint a népnévként nem élők téves bevonása.

E fejezetet a népnévi eredetű településnevekkel foglalkozó bőséges szakirodalom értékelő áttekintése követi (25–30). A tudománytörténeti háttér megrajzolása e kérdésben nem csupán egy „kötelező” elem teljesítése, hiszen a tárgyalt kérdés (vagyis hogy lehet-e következtetni a népnévi eredetű településnevekből a Kárpát-medence korabeli etniku-

mára) a nyelvtudomány mellett a történettudományokban is komoly hullámokat vetett, a legkiemelkedőbb kutatókat (MELICH JÁNOS, KNEZSA ISTVÁN, MOÓR ELEMÉR, KRISTÓ GYULA stb.) foglalkoztatva. A szerző kritikus szemmel végigtekinti az egyes véleményeket, a 30–40-es évek helynév-tipológiájának megállapításait, különös tekintettel az ún. kor meghatározó településnevek elméletére. Ennek jelentősége a későbbiekben, saját eredményeinek elemzésekor, az egyes településnév-típusok relatív kronológiájának az elmélettel való szembesítésekor domborodik ki igazán.

Ezután következik a monográfia legtestesebb fejezete: az ómagyar kori településnevekben előforduló népnevek bemutatása (31–101). Itt először kapunk egy rövid összefoglalást a felhasznált forrásokról, a tárgyalás sorrendjéről és a szócikkszerű részek felépítéséről (31–32), majd pedig gyakorlatilag „sűrített szóéletrajzokat” olvashatunk az egyes népnevek eredetéről és használatáról. Ezekhez az ómagyar korra vonatkozóan a kiadott oklevél- és okmánytárak, valamint történeti-etimológiai szótárak, a népnevek későbbi használatára vonatkozólag pedig korabeli szótárak szolgáltak forrásként. Az egyes népnevek betűrendben követik egymást, címként a név félkövér, kurzivált alakja szolgál. A szócikkszerűséget tovább erősíti, hogy ugyanazon nép eltérő megnevezéseit a szerző – logikus módon – együttesen tárgyalja a legelterjedtebb megnevezés mint címszó alatt, a többi népnév pedig csak e „szócikk”-hez utaló címszóként jelenik meg; így a *komán* a *kun*-hoz, a *bolgár* pedig a *nándor (lándor)*-hoz vezeti át az olvasót. Ez a szerkesztésmód általánosságban jól működik, néhol azonban becsúsznak apró következetlenségek. Az említett *nándor (lándor)* mellett ugyanis van külön *lándor* utaló címszó is, ez azonban nem a *nándor (lándor)*-hoz, hanem az ilyen formában, azaz önmagában címszóként nem létező *nándor*-hoz utal, az előbbihez hasonlóan felépülő *lengyel (lengyen)* mellett viszont nincs külön *lengyen* utaló címszó.

Az összevont tárgyalásmód időnként az értelmezést is megnehezítheti. A már említett *nándor (lándor)* szócikk például a *bolgár* népnév eredetének bemutatásával indul a népnevek összefüggésére való utalás nélkül (64–65), így a kötetben nem lineárisan haladó, emiatt az utaló címszóval nem találkozó, a népnevek összefüggését nem ismerő olvasó közel egy oldalon keresztül hiába keresi a kapcsolatot a címszó és a tartalom között. Ennél zavaróbb lehet azonban a kevésbé tájékozott olvasó számára a *francia* és az *olasz* népnév együttes tárgyalása (73–76), holott a közös múltjukat tekintve valóban nemigen találni logikusabb megoldást. A gond mégis az, hogy az azonosan szerkesztett címszók és utalók rendszere összemossa a népnevek közötti kapcsolatok eltérő jellegét: míg a *lengyel* és a *lengyen* csak alakváltozatok, a *bolgár* és a *nándor* pedig ugyanazon nép szinonim elnevezései, melyek közül az egyik ma már nem is él, addig az *olasz* és a *francia* az ómagyarban sem volt minden esetben felcserélhető egymással, napjainkban pedig két különböző népet és nyelvet jelöl.

A népnevek bemutatása e szócikkszerű részekben igen alapos. A szerző körüljárja az adott népnév etimológiáját akár az ókorra visszamenőleg, áttekinti magyarországi használatának történetét, továbbá történettudományi, régészeti és nyelvtudományi érvek ütköztetésével mutatja be az etnikum eredetét és magyarországi jelenlétének (elsősorban középkori) történetét. Külön kiemelendőnek tartom, hogy bár a kötet a népnevek településnévi előfordulásait állítja a középpontba, a szerző a személynévi előfordulásokról sem feledkezik meg, tekintettel a két névfajta közötti kapcsolatokra (pl. a népnév → személynév → településnév alakulásmódra). A személynévi adatok felsorakoztatásában elsősorban FEHÉRTŐI KATALIN, KÁZMÉR MIKLÓS és HAJDÚ MIHÁLY névtárai (ÁSznt.; CsnSz.; CsnE. és ÚCsnT.) vol-

tak segítségére. Esetleg érdemes lehetett volna még felhasználni FEHÉRTÓI KATALINNAK A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek című névtárát (NytudÉrt. 68. Budapest, 1969), hiszen ez a KÁZMÉR-szótárnál korábbi adatokat is tartalmaz a családnevek előzményeire vonatkozólag; hiánya azonban nem jelent különösebb veszteséget, így nem is róható fel a szerzőnek, hiszen a személynevek csupán kiegészítő információt szolgáltatnak a fő témához. E szerepüket esetleg némivel érzékletesebben is be tudnák tölteni, ha amellett, hogy ma (ill. 2007-ben) hányan viselik az adott családnevet – ami viszonyítási alap hiányában nem sokat mond –, az is kiderülne, hogy hányadik helyen áll a név a gyakorisági listán (habár ez csak a megterheltebb nevek esetében derül ki a CsnE.-ből).

A népnevek bemutatása részben még a felvezetéshez, a történeti és nyelvi háttér megrajzolásához tartozik, a helynevekben való előfordulásukra utaló megállapításokkal azonban már a fő témát is megelőlegezi. Ennek részletes kidolgozását a 4., egyben utolsó nagy egységben, a tulajdonképpeni elemzésben találjuk (103–181). E rész külön fejezetekben mutatja be a népnévi eredetű településnevek öt fő szerkezeti típusát: a népnév 1. alapalakban, 2. képzős alakban, 3. települést jelentő földrajzi köznévvvel, 4. jelzőként, 5. nem települést jelentő földrajzi köznévvvel szerepel település neveként. Ezek bemutatása a településnévi adatok körültekintő elemzésén alapul.

E nagy fejezet számtalan új eredményét egy rövid ismertetésben lehetetlen mind bemutatni, ezért a továbbiakban is csak a feldolgozás általános jellemzőire igyekszem rámutatni. Fontosnak tartom például kiemelni a nyelvtörténeti és történettudományi szempontokat ötvöző elemzések alaposágát, különösen, hogy a szerzőt sokszor nehéz, ha nem megoldhatatlan feladat elé állították az adatok (gondolok itt például a *magyar*, a *megyer* és a *mogyoró* származékainak szétválogathatatlanságára a *Magyar* + *-d* képzős nevek esetében; 125–128). Az egyes szerkezetek áttekintésében az egyik legfőbb szempont a gyakoriságuk, egymáshoz viszonyított arányuk és annak lehetséges nyelvi és nyelven kívüli okai, emellett azonban a szerző egyes szerkezetek (pl. *-t* végű népnevek + *-d* képző; 135) hiányára is igyekszik magyarázatot találni. Az elemzés során arra is külön figyelmet fordít, hogy egy-egy adott szerkezetű név elsődlegesként jöhetett-e létre, vagy valamilyen szerkezeti változás révén, hiszen ennek több szempontból is komoly jelentősége lehet. Hogy csak egy példát említsek, RÁ CZ ANITA BENKŐ LORÁND korábbi megállapításával ellentétben, mely szerint a *-d* képző nemigen fordul elő népnévi eredetű településneveken, számos bizonyítékot talált ilyen szerkezetekre, ráadásul ezek kb. fele elsődleges név (121).

Mint e fenti példa is tükrözi, a szerző folyamatosan összeveti eredményeit a korábbi történet- és névtudományi szakirodalom megállapításaival, ahol szükséges, bátran korrigálva vagy pontosítva azokat. Különösen igaz ez a helynév-tipológia állításaira az egyes szerkezetek fajták korjelölő voltáról. Ez persze abba a jól ismert nehézségbe ütközik, hogy az adatok feljegyzése és fennmaradása esetleges, így a legkorábbi adat általában csupán a település akkori meglétéről, és nem létrejöttének időpontjáról szolgálhat információval. A relatív kronológia ennél fogva, ahogyan azt a szerző többször is jelzi, az egyes típusokat önmagukban szemlélni nem nyújthat különösebben megbízható képet. Ezért az egyes típusoknál szereplő grafikonok talán akár el is maradhattak volna, hiszen az igazi bizonyító érték inkább az egyes típusok görbéinek egymásra vetítéséből levonható tanulságokban ragadható meg, ahogyan azt az összegzés 9. diagramja és elemzése is kiválóan mutatja (180–181). A szerkezetek időbeli alakulása mellett földrajzi megoszlásukról is képet kaphatunk, habár a kevés adattal rendelkező típusok esetében – mint arra a szerző is többször

figyelmeztet – az eredmények megbízhatósága kérdéses, hiszen az adatok fennmaradása nemcsak időben, hanem térben is esetleges.

A 4. fejezetet az eredmények összegzése zárja (176–181). Az összesítő diagramok és táblázatok elemzése alapján a szerző megállapítja, hogy az első négy névszerkezeti típus aránya nem tér el számottevő mértékben egymástól, az ötödik (népnév + nem települést jelentő földrajzi köznévfő, pl. *-mező, -hida*) aránya azonban jelentősen elmarad mögöttük. De nemcsak a szerkezetek, hanem a népnevek felől is érdemes megvizsgálni az arányokat. Az összesítésből kiderül, hogy a leggyakoribb három népnév (*tót, német, magyar*) együttesen az összes településnévfő több mint harmadában szerepel. A megjelenő népnevek aránya ráadásul jelentősen eltérhet szerkezeti típusonként: míg az elsőben (a népnév alapalakban) tizenhárom népnév fordul elő, addig az ötödikben csak öt. Emögött természetesen számos ok rejtőzhet. A nyelven kívüli tényezők között említik például RÁCZ ANITA azt, hogy mikor ismerték meg a magyarok az adott népet, és mennyire volt tartós az érintkezésük, együttélésük. Emellett a nyelvi tényezők szerepét is hangsúlyozza: például azt, hogy a kétrészes nevek később váltak gyakorivá, mint az egyrészesek, s akkoriban a külső és belső migrációban már csak néhány népcsoport vett részt. A fejezetet a metonimikus, morfematikus és szintaktikai szerkesztésű típusok kronológiájának összevetése zárja, végül pedig a gazdag irodalomjegyzék következik (183–194).

Összegzésképpen elmondható, hogy RÁCZ ANITA monográfia igen alapos áttekintése a választott, több tudomány szempontjából is kiemelkedő fontosságú témának. Elemzéseinek hitelességét a bőséges mennyiségű, saját gyűjtésű, átgondoltan rendszerezett adatállomány mellett az interdiszciplináris megközelítés, a felhasznált gazdag történet- és nyelvtudományi szakirodalom, valamint az elődök eredményeinek értő, kritikus szemmel való vizsgálata együttesen biztosítja. Az elemzést megelőző rész szócikkei mellett nemcsak az adott témában, hanem a népnevekkel, azok történetével kapcsolatos bármely más kérdésben is hasznos összefoglalásként szolgálhatnak, ennél fogva a kötet méltán kaphat helyet nemcsak a helynévtörténet, hanem a nyelvtörténet és a történettudományok kutatóinak könyvespolcán is.

SLÍZ MARIANN

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Müller Márta „Ein unermäßliches Land von Begriffen”

Dialektlexikographische Konzeptionen im Vergleich

Budapester Beiträge zur Germanistik 74. ELTE Germanistisches Institut, Budapest, 2016. 177 lap

MÜLLER MÁRTA „Ein unermäßliches Land von Begriffen” Dialektlexikographische Konzeptionen im Vergleich című munkájában az olvasó betekintést nyer a Magyarországi német tájszótár (Wörterbuch der Ungarndeutschen Mundarten: WUM.) nevű nagyszabású szótárprojekt koncepciójába. A projekttel kapcsolatos fejtegetést komparatív analízis kíséri végig, ami olyan neves koncepciókkal veti össze a magyarországi német nyelvjárások szótárát, mint az erdélyi és észak-erdélyi szász, az osztrák-bajor, a bajor, dél-hesseni,

pfalzi, svájci vagy a sváb tájszótár. Ezek példaértékét a szerkesztők kiforrott szótárírási gyakorlata bizonyítja, de abban is megnyilvánul, hogy a vonatkozó szakirodalomban referenciaműként kezelik az említett kiadványokat.

Milyen döntések meghozása volt szükséges a magyarországi német tájszótár szerkezeti egységeinek definiálásához? Miben tér el a magyarországi német nyelvjárások szótárának szócikképítési stratégiája az előbb említett referenciaművektől? A monográfia többek között ezekre a kérdésekre kínál választ. Az első fejezet a projekt célkitűzéseiről és létrejöttének szociolingvisztikai szükségességéről számol be. A fejezet a magyarországi németek történelmi, nyelvi és szociokulturális körülményeit tárgyalja.

A második fejezet a tájszótárkorpusz forrásanyagát tekinti át, benne rövid módszertani áttekintést követően szó esik az ELTE Magyarországi Németek Kutatási és Tanárképzési Központjában található cédulakatalógusról, az 1963/64-es tematikus kérdőívekről, a digitalizált hanganyagokról, illetve a laikus gyűjtők beküldött anyagairól. Részletes leírást találunk a források összegyűjtésének körülményeiről, pragmatikai megfontolásokról, grammatikai és tematikus összetételéről, illetve az egyes adatgyűjtési módszerek előnyeiről és hátrányairól. Az olvasó az igen részletes leírást követően betekintést nyer az országos gyűjtési akcióba és a szótár alapjául szolgáló adatbázis felépítésébe, mely segítségével a jelenleg már elérhető nyelvjárási adatok könnyedén bővíthetők, szűrhetők és lehívhatók.

A monográfia leghangsúlyosabb része a harmadik fejezetben tárgyalt lexikográfiai koncepcióépítéssel kapcsolatos reflektív és komparatív analízis. Az első alfejezetekben definiálásra kerül a szótár összetételének megértéséhez elengedhetetlenül szükséges terminológiai környezet, a potenciális felhasználók köre, a tipikus felhasználási helyzetek és intenciók. A referenciaműveknek választott szótárak tükrében érthető a magyarországi német nyelvjárások szótárával kapcsolatban tudatosan széleskörűen definiált felhasználó közeg. Emellett a paraméter mellett az előbb említett terminológiai keretbe foglalva meghatározásra kerül a szótár szinkrón, diatopikus, jelentésorientált, dokumentációs jellege, amelynek megválasztását gazdag szakirodalmi megalapozottság jellemzi. A szótár jellegének leírását követően annak belső strukturáltsága kerül középpontba: a makro- és mikrostruktúra mellett megjelenik a mediostruktúra fogalma is, ami a szótár tervezett online megjelenítésben jelentős szerepet játszó hivatkozásrendszerére vonatkozik.

Részleteiben a makrostruktúra ismertetése a szócikklista, a lemmatípusok és a szótár szerkezetének összehasonlító specifikálására törekszik. A szócikklistához kapcsolódóan a szerző több olyan lehetséges problémaforrást is feltár, amelyek kezelése nagymértékben segítette a szótár makrostruktúrájának a kialakítását. A lexikográfiai kérdések közül több olyat is találunk, ami speciálisan a magyarországi német nyelvjárások szótárával kapcsolatban merül fel. Hogyan kerüljön megjelenítésre a magyarországi németiségre oly jellemző areális sokszínűség? Milyen módon kezelendő a különböző társadalmi rétegek szókészlete? Milyen kategorizálási lehetőségek nyílnak a heteroním és homoním szavak, a diminutív formák, az összetett szavak, a kollokációk és a frazeologizmusok kezelésére? A válaszok felkutatása során, amelynek elmaradhatatlan részeként a szerző lépten-nyomon vizsgálódik a német nyelvterület hasonló publikációiban, az olvasó szeme előtt zajlik az a koncepcióépítési folyamat, amelynek a makrostruktúra szerkezetének kialakulása az eredménye. Ennek figyelemreméltó pontjaiként, egyrészt a szótár felépítésének pontos tervét emelhetjük ki, másrészt a címszavak négy típusának ismertetését, amelyek a későbbiekben a mikrostruktúra kialakításakor irányítottabbá teszik a szótárírási folyamatát.

Az említett lemmatípusok a következők: alaki tájszavak, jelentésbeli tájszavak, valódi tájszavak, valamint kontaktusjelenségek.

Ezt követően a mikrostruktúra bemutatására a szokásos szócikkfej, szócikktrzs és szócikk láb tagolásban kerül sor. A tipográfiai jelölők következetes megválogatása mellett a szerző hangsúlyt helyez a szócikkfejben használt nyelvtani kategorizálás mértékének megvitatására és a szintaktikai információk szükségességére, különösen a magyarországi német nyelvjárások szótárában, melyben a szintaktikai információk például a frazeologizmusokhoz kapcsolódóan nagyban hozzájárulnának a szótárprojekt értékének növeléséhez. A szócikktrzs explikálása során a szerző nem csak kifejti a magyarországi német nyelvjárások szótára által követett irányelveket, de tankönyvbe illő összegzést készít más szótárak által alkalmazott lehetőségekről, így a különböző jelölési tradíciók makromodelljéről és a lexikográfiai definíciók formáiról. A szerző hasonlóan nagy figyelmet fordít a frazeologizmusok definíciós és szócikktrzsön belüli elhelyezési lehetőségeinek részletezésére. A szócikk láb funkciójának kihasználása leginkább a magyar nyelvű alak megjelenítése és az esetlegesen ahhoz kapcsolódó etimológiai információk szempontjából kivételes, amihez hasonlót egyedül az erdélyi szász szótár hoz, szintén nyelvszigetkaraktere miatt. A mikrostruktúra koncepcióképzésének folyamata egy olyan modell felállításával zárul, amely (részben a magyarországi németek már említett nyelvjárástípusokban gazdag összetételének köszönhetően) különösen részletesen fogalmazza meg a magyarországi német nyelvjárások szótárának szócikkírásában használatos kötelező és opcionális mezőit.

MÜLLER MÁRTA monográfiája régóta várt összefoglalása a jelenlegi keretek között fiatalnak nevezhető szótárprojekt jelenlegi állásának. Nem csak azok forgathatják haszonnal, akik a magyarországi német nyelvjárások, a nyelvsziget-jelenségek, vagy a dialektuslexikográfia iránt érdeklődnek, körültekintő, pontosan hivatkozott szakirodalmi megalapozása, követhető és számtalan példával illusztrált gondolatmenete hasznos mű lehet a tájszótárírás, a nyelvsziget-lexikográfia témájában elmélyülni vágyóknak is.

BONYAI GÁBOR

Eötvös Loránd Tudományegyetem

KÜLÖNFÉLÉK

A harmincadik Implom József helyesírási versenyről

2017. február 23-a és 25-e között rendezték meg a Kárpát-medence diákjai számára az Implom József Középfiskolai Helyesírási Verseny döntőjét Gyulán, az Erkel Ferenc Gimnáziumban.

23-án este a gimnázium könyvtárában Bánki Benjámint gimnazista, a Nemzeti Tehetség Program ösztöndíjasa szerepelt. Nagy sikerű előadásában helyet kapott Kazinczy-aranyjelvényt kiérdemlő Latinovits-szöveg felolvasása, saját versei, valamint a slam poetry műfajában létrehozott és előadott szövegei is.

24-én a Polgármesteri Hivatal dísztermében Görgényi Ernő polgármester beszédével nyitották meg a nemes versengést. Itt adták át Bencze Lóránt professzornak, a Magyar Nyelvstratégiai Intézet igazgatójának és Antalné dr. Szabó Ágnes egyetemi docensnek (ELTE BTK), a Simonyi Zsigmond Kárpát-medencei általános iskolai helyesírási verseny vezetőjének a 2017. évi Implom József-díjat. Elismerésben részesült Tóth Barnáné Pakurár Judit iskolatitkár, aki évtizedek óta segíti, szervezi ezt a találkozót.

A verseny délelőttje Szent László királyról szóló tollbamondással, majd feladatlap megoldásával tette próbára a 112 tanulót. Ez alatt az idő alatt Bencze Lóránt, Balázs Géza tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE BTK) és Veszelszki Ágnes adjunktus (Corvinus Egyetem) előadását hallgatták a kísérők.

Ebéd után Takács Edit, a zsűri titkára (Eszterházy Károly Egyetem OFI), Vörös Ferenc tanszékvezető főiskolai tanár (ELTE Szombathely) és Sinkovics Balázs adjunktus (SZTE BTK) ismertette a verseny feladatait és a helyes megoldásokat. Ezután a diákok és a kísérők meglátogathatták a reprezentatív Almásy-kastélyt. Este bemutatkoztak az Erkel Gimnázium tehetséges diákjai: szavallattal, szólóénekekkel, zenei improvizációkkal, népi és modern táncjelenetekkel arattak nagy tapsot. Az estét a felnőttek állófogadással, a diákok szórakoztató játékokkal zárták.

25-én következett az eredményhirdetés. A zsűri elnöke, Nagy L. János méltatta a kiváló felkészültséget bizonyító eredményeket. A megszerezhető pontok közül 53-an legalább 85%-ot, 22-en legalább 90%-t értek el. A legjobb gimnazista Mucsi Klaudia (95%; Andrássy Gyula Gimnázium, Békéscsaba; tanára Tárnok Erika), a legjobb szakgimnazista Winetár Noémi (92%; Egressy Gábor Két Tanítási Nyelvű Szakgimnázium, Budapest; tanára Tóth Judit), a legjobb szakközépiskolás Markó Dániel (81,5%; Mikes Kelemen Szakközépiskola, Tatabánya; tanára Szalai Péter). Mindannyiukat túlszárnyalta s ezzel Implom József-díjat érdemelt ki tanárával együtt Goró Ágota (95,5%; Palló Imre Művészeti Szakközépiskola, Székelyudvarhely; tanára Goró Mária).

A házigazda Szűcs Levente, az Erkel Ferenc Gimnázium igazgatója úgy köszönt el a vendégektől, hogy a 29 évvel ezelőtt, 1988-ban először, idén harmincadszor megrendezett vetélkedés újra várja vendégeit 2018-ban – a harmincegyedik versenyen.

E sorok megjelenésekor, 2017. május 21–24-ig Kézdivásárhelyen újjászerveződésének 25. évfordulóját ünnepli az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége; az idén huszonöt éves Implom-verseny Weöres aktualizált négyesével köszönti:

*Huszonöt év, mit mindketten megértünk,
nem jelenti, hogy gyümölcsként megértünk,
azt sem, hogy már mindent bölcsen megértünk,
legföljebb egy garast mégis megértünk.*

NAGY L. JÁNOS
Szegedi Tudományegyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 112. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2016. december 13-án az ELTE BTK Kari Tanácstermében tartotta meg 112. közgyűlését.

1. Kiss Jenő elnök üdvözölte a megjelenteket, és megnyitotta a közgyűlést. Tájékoztatott arról, hogy az új alapszabály elhúzódo jogi jóváhagyása miatt csak szeptemberben tarthattuk meg a 2015 végére tervezett tisztújító közgyűlést. Mivel szabályaink szerint évenként egy közgyűlést kötelező tartanunk, a mostani az azóta eltelt rövid időszakról ad számot.

A tájékoztatást követően felkérte Zoltán András egyetemi tanárt, hogy tartsa meg Szláv jövevényszavaink néhány időbeli és nyelvföldrajzi kérdése című közgyűlési előadását.¹

2. Az előadás elhangzása után Juhász Dezső főtitkár terjesztette elő jelentését a Társaság 111. közgyűlése óta eltelt időszakáról.

Tisztelt Közgyűlés! A Magyar Nyelvtudományi Társaság 111., összevont (2015-ről és 2016 első félévéről szóló) és egyben tisztújító közgyűlését szeptember 21-én tartottuk. Az azóta eltelt mintegy két és fél hónapról a következőkben számolhatok be.

1. A Társaság 2016 őszén egy választmányi ülést tartott. Erre december 5-én került sor. Főbb napirendi pontjaink a következők voltak: az új választmány üdvözlése, a közgyűlés előkészítése, a megemlékezési bizottság 2017. évi tervezetének jóváhagyása és a társasági kiadványokról szóló beszámoló.

a) Az új választmány üdvözlése. – Kiss Jenő elnök, miután üdvözölte az új választmány tagjait, arról szólt, hogy milyen elvek mentén módosult a választmány. Míg a régi hagyományok szerint az elhunytak, kimaradottak helyére léptek új tagok, 2016-ban a Társaság nagyobb arányú változtatást hajtott végre. Az egyik alapelv az volt, hogy a tisztséget viselők, akik a funkcióhoz kapcsolódóan felelősséget is vállalnak, kerüljenek be a választmányba. A másik alapelv a fiatalítás, ezt törekedtünk megtartani, ahol lehetett. Az új választmány a következő csoportokból tevődik össze: a vezetőség (elnök, főtitkár, titkár, három alelnök), jegyző, pénztáros, ellenőr, szakosztályelnökök; a vidéki csoportok elnökei, a Társaság égisze alatt megjelenő folyóiratok felelős szerkesztői, a tagozatok elnökei, a Társaság hat akadémikusa, a vajdasági, kárpátaljai, erdélyi, felvidéki magyar nyelvészek egy-egy képviselője. Csak néhányan vannak olyanok, akik nem viselnek valamilyen tisztséget, de ők mindannyian kipróbált, tapasztalt tagjai a választmánynak.

b) A közgyűlés előkészítése. – Kiss Jenő elnök elmondta, hogy az elmúlt hónapoknak az új szabályzat elfogadása körüli viszontagságai a közgyűlésre is kihatnak.

---

¹ L. jelen számunk első tanulmányát.

A legutóbbi közgyűlés (2016. szeptember 21.) óta csekély idő telet el, ezért a főtktári beszámoló nem egész három hónapot fog majd át. Tájékoztatta a választmányt arról, hogy a közgyűlési előadás megtartására Zoltán András egyetemi tanárt kérte föl. A közgyűlésen két díj, a Csűry Bálint-díj és a Kosztolányi Dezső-díj kiadására, továbbá egy díszoklevél adományozására kerül sor. Díszoklevél adományozásával akkor élünk, ha az arra érdemes személy tevékenysége nem illeszthető be a díjainkhoz tartozó tudományterületek közé. Díszoklevelet eddig egyszer adományoztunk: Bősze Péternek a magyar orvosi nyelvvél kapcsolatos munkáját ismertük el ezzel a kitüntetéssel. Idén Bözsöny Ferencnek szánjuk a díszoklevelet az anyanyelv igényes használatával kifejtett példamutatásáért. A javaslatokat a választmány egyhangú szavazással elfogadta.

c) A megemlékezési bizottság előterjesztése. – Korompay Klára bizottsági elnök beszámolt a 2017. évre tervezett megemlékezésekről. Javasolta, hogy a Társaság ünnepség keretében köszöntse Nyomárkay István alelnököt 80. születésnapja alkalmából. Az ünnepséget a Modern Filológiai Társasággal együtt szervezzük, amelynek ő az elnöke. A bizottság elnöke felsorolta a jövőre jubiláló 70 és 80 éves tagtársak nevét, majd javaslatot tett a köszöntők személyére és a köszöntések módjára. Kiss Jenő elnök kérte, hogy a választmányi tagok egészítsék ki az elhangzottakat, továbbá biztatott arra, hogy a tagok segítsenek abban, hogy a szükséges személyes adatok eljussanak a bizottsághoz. A Társaság tagnyilvántartása sajnos hézagos, így a legbiztosabb megoldás továbbra is a kollegiális tájékoztatás egy-egy közelgő évfordulóról. – A bizottsági előterjesztést a választmány egyhangúlag elfogadta.

d) A kiadványokról szóló tájékoztató. – Juhász Dezső főtktár a Magyar Nyelv szerkesztősége nevében elmondta, hogy a 2016-os esztendő speciális év volt a Társaság folyóiratának életében is. Mivel a folyóirat köteles beszámolni a közgyűléseken történekről, de a rendkívüli és tisztújító közgyűléseket a kényszerű jogi várakozások miatt késve rendezhettük meg, ezért egy számnyi csúszás állt be a szerkesztés és nyomdai kivitelezés folyamatában. Az idei 3. szám nyomdakész állapotban van, a 4. szám szerkesztés alatt áll. A lemaradást 2017 januárjában tudjuk teljesen felszámolni. A folyóirat szerkesztősége jövőre is tervezi egy vagy két tematikus szám megjelentetését. Ezek közül az egyik valószínűleg egy szövegtipológiai kerekasztal anyagát tartalmazza, a másik pedig az Arany János-emlékévhöz kapcsolódik majd. – A Névtani Értesítő és az Anyanyelv-pedagógia szerkesztési munkálatairól Farkas Tamás titkár számolt be. Az internetes módszertani folyóiratunk megjelenése rendszeres, a Névtani Értesítő 2016. évi kötetének publikálása 2017 januárjában várható.

2. A Társaság szakosztályainak és tagozatainak munkájáról az alábbiakban számolok be.

a) 2016. őszi félévében a Társaság négy felolvasó ülést tartott Budapesten. Az előadások közül kettőt az Általános nyelvészeti szakosztály, egyet-egyét pedig a Magyar nyelvi és a Finnugor szakosztály szervezett. A szervezőmunkába az Általános nyelvészeti szakosztály Pragmatikai tagozata is bekapcsolódott. A felolvasó ülések előadói időrendben a következők voltak: Hoffmann Ildikó, Balázs Géza, Abuczki Ágnes, Honti László.

b) A Társaság tagozatai közül a Pragmatikai tartott egy előadást.

A Magyaritanári tagozat nem tartott önálló rendezvényt az őszi folyamán, de a tevékenységének része az Anyanyelv-pedagógia című online folyóirat megjelentetése és a tagozat

saját honlapjának gondozása is. Sikeres pályázatokat állítottak össze a jövő évi jubileumi Simonyi Zsigmond helyesírási verseny döntőjének a megrendezéséhez. (A Kárpát-medencei helyesírási verseny őszi fordulója időközben le is zajlott.)

A Névtani tagozat egy konferencia társrendezésével járult hozzá az őszi programokhoz. A Névtan és terminológia 5. Név és identitás című szimpóziumot szeptember 28-án a Károli Gáspár Református Egyetem bölcsészkarán rendezték a helyi Magyar Nyelvtudományi Tanszék és Terminológiai Kutatócsoport, az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, valamint a Magyar Nyelv Terminológiai Tanácsa összefogásával. Névtani előadások a vidéki csoportokban is elhangzottak, ezekről alább számolok be. – A tagozat tevékenységéhez kapcsolódik a Társaság onomasztikai szakfolyóiratának, a Névtani Értesítőnek a kiadási munkálatai is.

3. A Társaság v i d é k i c s o p o r t j a i a tőlük kapott beszámolók szerint a következő szakmai programokat szervezték az elmúlt két és fél hónap folyamán.

A debreceni csoport 2016 őszi 5 felolvasó ülést tartott a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karán; az előadók (időrendben) E. Nagy Katalin, Gellért Rita, Katona Csilla, A. Molnár Ferenc, Póczos Rita voltak.

Az egri csoport 2016. november 29-én A nevek világa címmel egy két előadásból álló rendezvényt szervezett az Eszterházy Károly Főiskolán, ahol Havasiné Kovács Helga és Takács Judit voltak az előadók. A rendezvény a Főiskola tudomány ünnepi sorozatába is beilleszkedett.

A szegedi csoport két helyszínen, két rendezvényen köszöntötte a csoport elnökét, a hetvenéves Nagy L. Jánost. Az első alkalom Budapesten volt, október 19-én, ahol társasági ülés keretében, az ELTE Bölcsészkarán Békési Imre mondott laudációt. A tudományos előadást Balázs Géza tartotta. A második alkalom Szegeden, a Szegedi Akadémiai Bizottság székházában volt október 25-én, ahol egy beszélgetéssel egybekötve köszöntötték a jubilánst. A beszélgetőtárs Schirm Anita volt. 2016. november 7-én Zsombón, a Nép-főiskolán Nagy L. János tartott előadást Bóbita varázskönyve címmel Weöres Sándorról.

4. K i a d v á n y a i n k sorában mindenekelőtt a Társaság folyóiratairól kell számot adnunk. A Magyar Nyelv 2016-ban immár 112. évfolyamát jelenteti meg, az akadémiai támogatás és a pályázatok megszabta keretek közt. A folyóirat számai nyomtatásban és elektronikus formában egyaránt elérhetők. Jelenleg az idei 4. szám szerkesztése folyik (l. még a választmányi beszámolóban elmondottakat is). A Névtani Értesítőnek a 38. évfolyamát szerkesztjük, a szűkös anyagi lehetőségek mellett is a korábbiakhoz hasonló terjedelemben és változatos tartalommal. A folyóirat legtöbb évfolyama immár az interneten is elérhető, a <http://nevtart.elte.hu> oldalról. Az Anyanyelv-pedagógia jelenleg 9. évfolyamánál tart, továbbra is évi négy folyóiratszámmal és sokszínű tartalommal jelentkezve a világhálón. A szakmódszertani és -pedagógiai folyóirat olvasottsága öröndetes módon továbbra is növekszik.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozat – megfelelő források hiányában – újabb kötettel nem gyarapodott az őszi folyamán.

Ez alkalommal is jelezzük, hogy a Társaság rendszeresen támogatja kiadványaival a határon túli, illetve hazai kutatóhelyeket, valamint különböző szakmai rendezvények és versenyek megszervezését.

Itt említem meg, hogy társaságunk honlapja változatlanul működik (<http://mnyt.hu>); innen folyóirataink elektronikus változatai, illetve egyes tagozataink honlapjai is elérhetők.

5. Jubiláló tagtársaink közül budapesti felolvasó ülésen köszöntöttük Bánréti Zoltánt, Nagy L. Jánost és Bakró Nagy Marianne-t 70. születésnapja alkalmából. Tagjaink közül Király Lajos töltötte be 80. életévét. Neki levélben gratulál a Társaság elnöksége. Nagy L. János számára a szegedi csoport is szervezett köszöntést. Jó egészséget és tőretlen munkakedvet kívánunk minden jubiláló tagtársunknak!

6. A legutóbbi társasági közgyűlés óta eltelt rövid időszak alatt társaságunk tovább folytatta sokszínű, gazdag szakmai, tudományos és ismeretterjesztő tevékenységét. Bízunk benne, hogy ez a munka a jövőben is hasonlóképpen folytatódhat. Kérem a tisztelt tagságot jelentésem elfogadására.

3. A közgyűlés a főtitkári jelentést egyhangúlag elfogadta. Ezután Gerstner Károly ismertette a számvizsgáló bizottság jelentését. A bizottság ellenőrizte a Társaság iratait, bizonylatait, az állami és felügyeleti szerveknek (APEH, MTA) elküldött bevallásait, és azokat rendben találta. A Társaságnak – államháztartáson kívüli szervezetként – az MTA-nak, az NKA-nak és egyéb állami szerveknek a pályázati pénzekkel tételesen el kell számolnia. Az elszámolások és a bevallások ellenőrzéseiről készült jegyzőkönyvekből kiderül, hogy a nyilvántartásokat a Társaság szabályosan végzi. – A közgyűlés a jelentést egyhangúlag elfogadta. Ezután Gerstner Károly felolvasta a pénztárosi jelentést:

A Társaság 2016. évi pénzforgalma a következőképpen alakult:

Bevételek: 8.927.500 Ft

2015. évi maradvány:	64.000 Ft
MTA-támogatás:	670.000 Ft
SZJA 1% felajánlásából:	174.500 Ft
Tagdíj:	438.000 Ft
Pártolói tagdíj	40.000 Ft
Kiadványértékesítés:	181.000 Ft
Egyéb (pályázatok, képzések, folyóirat-támogatás stb.):	7.360.000 Ft

Kiadások: 8.893.920 Ft

Személyi kiadások:	5.054.600 Ft
Szerkesztői, egyéb díjak, munkabér:	3.980.000 Ft
Kifizetéseket terhelő járulékok:	1.074.600 Ft
Készletbeszerzés:	794.320 Ft
Egyéb dologi kiadás:	3.045.000 Ft
Bérleti díj:	138.000 Ft
Postaköltség:	50.000 Ft
Banki költség:	143.000 Ft
Egyéb (tárhelyköltség, javítás, versenyszervezés stb.):	2.714.000 Ft
Időben elhatárolt fizetési kötelezettség (NAV)	470.000 Ft

A Társaságnak 2016-ban 33.580 Ft maradványa keletkezett.

A Társaság tagdíjbevételei, akadémiai támogatása és a pályázati bevételei jelenleg valamivel magasabbak, mint a kiadási oldalon szereplő tételek. A Társaság folyamatosan törekszik arra, hogy kiadásait és bevételeit egyensúlyban tartsa, megőrizve működésének

penzügyi alapjait. 2017-ben optimális esetben a szerény mértékű többlet megtartása az egyik fontos feladat.

4. A díjak és kitüntetések átadása. – Társaságunk 2016-ban a Csűry Bálint-émlékérmét és díjat, valamint a Kosztolányi Dezső-díjat adta ki. Kiss Jenő elnök méltató szavak kíséretében a Csűry-émlékérmét Fodor Katalinnak, az ELTE nyugalmazott egyetemi docensének, a Kosztolányi-díjat Rozgonyiné Molnár Emmának, a Szegedi Tudományegyetem nyugalmazott főiskolai tanárának adta át. A Társaság díszoklevéllel tüntette ki Bózsöny Ferencet a szép magyar beszédért kifejtett példamutató tevékenységéért. Az oklevelet elnökünk nyújtotta át. A díszoklevél teljes szövege a következő: „A Magyar Nyelvtudományi Társaság díszoklevelet adományoz dr. Bózsöny Ferenc tagtársunknak a magyar nyelv hangzó értékeinek hosszú évtizedeken át tartó, következetes képviseléséért és hatékony felmutatásáért, a szép, igényes magyar beszéd népszerűsítéséért és a választékos nyelvhasználat terén mutatott példájáért.”

5. Kiss Jenő elnök megköszönte a bizottságok és tisztségviselők munkáját, a közgyűlésen megjelentek részvételét, és minden tagtársnak kellemes ünnepeket kívánva beakasztotta a közgyűlést.

Összeállította: JUHÁSZ DEZSŐ
Eötvös Loránd Tudományegyetem

Nagy L. János hetvenéves*

A második világháború után az első békeév 1946: ekkor született június 22-én Kiskunhalason mai ünnepeltünk, Nagy János. A Mélykúti Általános Iskola és a kalocsai I. István Gimnázium után a szegedi JATE-n szerzett magyar-országi szakos középiskolai tanári diplomát 1970-ben. 1976-ig a kiskunhalasi Szilády Áron Gimnázium tanára, ez évben pályázott a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola nagy múltú Magyar Nyelvészeti Tanszékére.

Ez a tanszék 1928-ban Szegeden, a Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolán a Kolozsvári Egyetem professzoraként érkezett Erdélyi Lajos egyetemi magántanár irányításával kezdte meg munkáját; s a tanszék idők folyamán olyan munkatársakkal gyarapodott, mint Csefkó Gyula, a magyar szóláskincs távlatokat nyitó kutatója; Nyíri Antal, a JATE BTK későbbi tanszékvezető egyetemi tanára, Inczeff Géza jeles földrajzinév-kutató, Benkő László, az első magyar költői szótárnak, a Juhász Gyula-szótárnak a szerkesztője, illetőleg Török Gábor neves József Attila-kutató, a nyelvészeti stilisztika egyik első képviselője. Nagy János méltó követőjüknek bizonyult. 1976-tól főiskolai tanársegéd, adjunktus, docens, majd 1994-től főiskolai tanár; professzori kinevezését Göncz Árpádtól vette át 2000-ben.

Szegedre kerülve leíró magyar nyelvtani tárgyakat, ezekkel együtt nyelvművelést, beszédtechnikát, beszédművelést, retorikát tanított. Magyar szakos tanárjelölteket 2007-ig oktató, ezután tanítójelölteket, óvodapedagógus-jelölteket; alkalmazott nyelvész, ezenkívül

* Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság 2016. október 19-i ülésén, az ELTE BTK-n.

vül nyelv- és beszédfejlesztő szakos hallgatókat tanított. Felkérésre oktatott a JATE Bölcsészettudományi Karán (1981/82, 2007/08); előadott és vizsgáztatott a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetemen (2004) és a révkomáromi Selye János Egyetemen (2008).

Közleményei kezdetben nyelvművelő és helyesírási témákat tárgyaltak, bölcsészdoktori értekezését 1981-ben védte meg (Tagadó nyelvi formák a KRESZ szövegében. JATE, Szeged). Szintaktikai tárgyú cikkek (Fekete lyukak? Nyr. 1986; *A ha ki* kezdetű mellékmondatokról. MNy. 1992) után érdeklődése Weöres Sándor költői nyelve felé fordult. 1993-ban a nyelvtudomány kandidátusa (Ismérlések és értelmezések Weöres Sándor versszövegeiben), 1999-ben habilitált doktor (Szavak és világok Weöres Sándor verseiben. JPTE. Pécs), 2005-ben az MTA doktora (A retorikus nyelvhasználat Weöres Sándor költészetében). 1990-től 2012-ig a Szemiotikai Szövegtan műhelyében, 1995-től 2008-ig az ELTE BTK-n működő stilsztikai kutatócsoportban dolgozott. Benkes Zsuzsával és Petőfi S. Jánossal Szövegtani kaleidoszkóp címmel (Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996), Péntek Jánossal A kreatív nyelvhasználat és az iskola (Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000) címmel közölt kötetet. Könyvet szerkesztett 1998-ban és 2011-ben Török Gábor (1929–1996) emlékére.

Weöres költészetében Nagy János retorikai megközelítése az alakzatok kutatás számára hozott számottevő eredményeket. Ezek között első helyre kívánkozik a nonverbális szövegrészek/szövegegészek bevonása a nyelvészeti elemzések kiegészítéséül (kandidátusi értekezés, 1993; habilitációra benyújtott kötet, 1998; legutóbb: MNy. 2015). A sorrendi megfordításokat építő alakzatokról angol nyelvű tanulmányai jelentek meg: Chiasme – a semiotic outline (2004); Linguistic, rhetorical and semiotic analyses of the language of Gospels (2005); s a szerző eljutott a beszédaktusok kereszteződő jelentéseihez (On the meaning of figurative word order. Nyitra, 2014). Alakzati tanulmányainak kötete: Kereszteződő jelentések világában (Szeged, 2013). Újabb elemzésekben kutatta a regionális köznyelv mint vernakuláris változat szerepét a lírai szövegek alkotófolyamatában és befogadásában (Parnasszus, 2007; Valse triste, 2013; Szegedi egyetemi tudástár 6., 2014). Weöres-kutatásainak összefoglalását 2014-ben Hullámok a Weöres-tengerből című kötetében publikálta.

Nagy János Weöres-kutatásainak jelentős eredménye, hogy OTKA-támogatással a költői nyelv számítógépes feldolgozásának lehetőségeit tekintette át (1999–2002), egyben létrehozta a virtuális „editio princeps” változatot, az Egybegyűjtött írások 4. kiadásának (1986) közlésmódja alapján.

A Szabadegyetem, Szeged sorozatban 2008-ban (Weöres Sándor nyelvi műhelyében) és 2013-ban („Meghalok születni”. Weöres Sándor 100. születésnapjára) tartott előadást; a szövegek a Szegedi Tudományegyetem weblapjáról letölthetők. Sebő Ferencsel együtt Weöres verszenéjéről tartott előadásokat 1995 és 1998 között: Kossuth Klub; SzOTE Klub; Rókusi Általános Iskola, Szeged stb.

Számos konferenciát szervezett pályázatok révén, gyakran Benkes Zsuzsával, Békési Imrével, Rozgonyiné Molnár Emmával, Petőfi S. Jánossal együtt, például A kis herceg nemzetközi konferencia, Szeged (1996); Weöres-konferencia, Magyar Írószövetség (2003); Kodály Zoltán, a nyelvművelő címmel, Szeged (2007); Weöres-konferencia, Szeged (2013).

Nagy János folyamatosan részt vesz a nyelvész kutatók tudományos minősítésében, PhD-értekezések, habilitációs védések, MTA doktora értekezések elbírálásában; az érintett kollégák száma meghaladja a 15 főt.

A Jubiláns munkásságának terjedelmes része a tanárképzésben telt el; a tanárképzéshez kapcsolódó anyanyelvi mozgalmak és versenyek jelentős mértékben foglalták le.

Kiemelkedő szerepe van 1988-tól a középiskolai helyesírási verseny (1992-től Implom József Középiskolai Helyesírási Verseny) megalapításában és működtetésében: 2006-ig a zsűri titkára, azóta a zsűri elnöke; 2006-tól az Implom József-díj kuratóriumának titkára. Nagy János a döntők eredményeit és az előadások szerkesztett szövegét kötetekbe, majd CD-kbe szerkesztve közölte 2008-ig; a verseny aktuális híreit az érdeklődők a Magyar Nyelvőr lapjain is megtalálhatják.

A magyar tannyelvű oktatás határainkon túli fórumain Nagy János rendszeresen szerepel. Egyik megalapítója a Bolyai Nyári Akadémia magyar szakos továbbképzéseinek (1993–1995). A magyar nyelv napjain (AESz) rendszeresen előad (Árkos, Csíkszereda, Gyergyószentmiklós, Kézdivásárhely, Kolozsvár, Kovászna, Marosvásárhely, Nagybánya, Sepsiszentgyörgy, Szatmárnémeti, Székelyudvarhely, Szováta). Kolozsvárt tizenöt éven át közreműködött az Apáczai napok rendezvényein; Révai Miklós és Bartók Béla szülővárosában, Nagyszentmiklóson gyakran vesz részt ünnepeken. Nyitrán Békési Imrével 1995-ben tartott előadást; Pozsonyban és Dunaszerdahelyen 2003-ban Benkes Zsuzsával együtt, Szabadkán pedig a Márai-napokon adott elő (1997).

Tanítványai közül Beke András (PhD) az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársa; Fodor Éva (Bácsi János szakvezetésével) Pro Scientia aranyérmert vehetett át (1991); Balogh Kinga Weöres-témájú TDK-dolgozatával a zsűri különdíját nyerte el (Miskolc, 1997).

Munkáját 1985-ben miniszteri dicsérettel, 1996-ban A magyar felsőoktatásért emléklappal, 1999-ben Pro Iuventute emléklappal, 2009-ben Lőrincze Lajos-díjjal, 2016-ban Pro Educatione-díjjal, majd professor emeritus címmel tüntették ki.

BÉKÉSI IMRE

Szegedi Tudományegyetem

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adatok és kommentárok a Margit-legendából

2. rész*

kommunikál (egyh.) ’áldozik, szent áldozáshoz járul; kommunizieren’ (< lat. *communicare* MKLSz. IB1. jelentés) **1516** *comunykalyk vala* (GömK. 297), 1529–1531 (ÉrsK. 530b) *comwnykal*: NySz., 1570: SzT. (7: 77). – MargL. (többnyire *meg* ik.-vel) 70/8: „[az kezkenevt] targya vala mynd addeg mygnem az egýeb sororok *meg comunýcalnak vala*”: tenebat tobaliam ab uno capite subtuſum ipſum corpus Chriſti, donec aliae omnes *communicatae erant*; 71/6: „az sororok zent margýt azzonual evzve mynd zent napyan akarnanak meg gyönný es *comunýcalny* zokas zeren”: *consuetudo iſtarum ſororum eſt, quod in feſto Omnium Sanctorum ſemper confitentur, et recipiunt corpus Chriſti*; további

* Lásd Magyar Nyelv 112. 2016: 500–511. DOI: 10.18349/MagyarNyelv.2016.5.500. – A szerzők megköszönik Szentgyörgyi Rudolf értékes lektori véleményét.

adatok: 71/9, 72/3. – A szóra azonban a MargL.-belinél korábbi adatok is vannak, **1474** BirkK. 4a27: „Micor ... *9micalni* es meg kenetni ... «mënd» kellettendik valaki(t) ...”: Cum autem simul *communicari*, et iniungi aliquam oportuerit...; **1508** NádK. 2/2: „Harmad gonosság kitől embőrnece igazon kel magat otalmaznia • ha meltan akar *comonicalnia* • a testi förtelmessege”, uo. 3/6: „gonozbac az meltatlan *comonicaloc* ammegfezeitőknel”, 11/9: „Mindön híw keresfen ki meltan *comonical* mindön misen azon haznalatossagot • es malaztot neri kít cristus nag pentőkön az kereztfan embőri nemzetec kerese”; további adatok uo.: 4/1, 6/5, 10/4 stb.

kompléta ’a napi szolozsma utolsó, része, esti záróima’ (vö. lat. *completorium* ’ua.’ < *complere* ’befejez’). A *kompléta* szó a kódexirodalomban elterjedt volt, MÉSZÖLY (1941: 55) már régiesnek minősítette. – MargL. 115/8: „mykoron ez soror petronilla volna az collacyon az egýeb sororokkal *completanak* *elevtte* • mykeppen sokasok zerzetesvssevkenek”: cum in conventu una cum aliis esset ad collationes, ut moris est claustralibus *ante completorium*; 66/3: „mykoron az sororok *completanak vtanna* disciplinat veznek vala”: cum sorores istius monasterii *post completorium* recipere disciplinam. – A MargL. adataiban (9 db) a latin *con-* igekötő soha nem hasonul az ige kezdőhangjához. A szóra azonban korábbi adatok is vannak: **1372 u./ 1448 k.** JókK. 143/25: „Es eftue *completa* monduan...”: de sero, dicto *completorio* ...; 1474 BirkK. 3b42: „az *9pleta vtan*”: *post completorium*; 1508 NádK. 153v: „*completanac* ideýen”. – Érdekes továbbá, hogy a *completa* a magyarországi latin-ságban nem jellemző forma, a MKLSz. egyetlen adatot ismer rá (vö. még DuCange), a *completorium* megnevezés volt a szokásos (l. MKLSz., valamint Suppl. *completorium*). A napi szolozsma részeinek elnevezéséhez lásd még cikkünk *idő* és *óra* címszavait.

konstitúció ’rendi szabályzat’ (< lat. *constitutio* ’ua.’: l. MKLSz. *constitutio* C2b jelentése). – MargL. 78/2: „Es monda hogý penitenciat hadna nekýk • mykeppen az *constitutio* mongýa • Ez veztegeseknek meg zegeseert”: ipsas multum redargui, comminando, quod paenitentiam eis iniungerem, sicut *regula* ipsarum requirit. – A szerzetesi élet szabályait a *regula* és az azt kiegészítő konstitúciók (rendelkezések) foglalták össze. Az előbbi az általános életelveket, az utóbbi azok magyarázatát, a mindennapi élethez és a helyi viszonyokhoz illeszkedő gyakorlati alkalmazás szabályait tartalmazta. E szabályzatok szövegét rendszeresen felolvasták a közösség előtt (mindezekre LÁZS 2009: 273; 2016: 169–175; stb.). A fenti példában a *konstitúció* a *regula* fordításaként jelenik meg, amit a két dokumentum rokonságán túl az is magyarázhat, hogy a legenda további része (79/9–12) a büntetés konkrét módját is leírja.

konvent ’szerzetesi közösség, a kolostor lakóinak közössége’ (vö. például SzerzLex.). A TESz. és az EWUng. a szónak csak ’papi gyülekezet, testület; Versammlung der Priester, ihre Körperschaft | kolostor’ jelentését tartja számon. A szó ’szerzetesi közösség’ jelentésére a latinban lásd MKLSz. *conventus* 3b. – MargL. 6/18: „napnak elsev jdeuteul fogua • Az *conuentnek* ebenedek jdeýglen zevnetlen ýmadsagban marad uala meg”: a prima diei hora usque altum prandium *conventus* orationes suas continuaret; 21/16: „Týzen nyolc eztendeýg mykeppen mynd az tellýes *conuent* býzonsagot tevt rola soha az ev testet meg ferezette”: Decem et VIII annis ut totus *conventus* sororum testatur, nunquam corpus suum ... balneavit.

kórságos ’beteg (epilepsziás; tébolyodott)’ **1533** (Murm. 890): Gl., 1578: NySz. (Mel. Herb. 17); a szó jelentése MA. (1604) szerint is ’comitialis, epilepticus’ (vö. NySz. *kórságos*); 1584 SzT. (7: 272). A TESz. és az EWUng. csak a **kór** ’beteg’ melléknévi formát hozza (1405 k.). – MargL. 175/14: „Vala egý gyermek ... hogký *korsagos* vala”: Puer

quidam ... gravissime morbo caduco ... vexatus; 156/2: „Esmeg vala nemely azzonjallat · kÿ es korsagos vala · es ev vala vpor neveu tÿztelendev embernek felesége · es tartatÿk vala kevlen maganak be rekeztetveen · az ev nagy nehez korsagaert”: Simili modo vesana uxor Opor, viri honesti ligata et clausa seorsum custodiebatur. További adat: 154/17.

köszvényesség ’köszvény’. – MargL. 173/20: „es neuokevduen az korsag veretteteek *kevzvenyessseggel* mÿnd tellÿes job fele · es gevretÿk vala annera hog ev magat meg nem jndehthagÿa vala”: in parte tota dextera *paralisi* torquebatur, quod nec se movere ... posset.

(meg)láncoztatik (lánc). A *megláncoz* igét l. **1527** (ÉrdyK. 313): NySz. 1560 k. (GyöngySzt. 4133): Gl.; a TESz. és az EWUng. a *lánc* szóhoz nem közöl származékokat. – MargL. 166/14: „Ez zegen lean meg kevtevtetven es *meg lanchoztatvan* hozattateek zent margÿt azzonnak koporsoyahoz es nagyÿ sok jdeÿg tartateek az koporsonal”: ad ipsum sepulcrum religata ducitur et *catenata* ibidem diutius reservatur. További adat (*meg lanchozateek*): 165/25.

lazsnak ’pokróc; ’Decke; Tuch zum Einbündeln’ *lasnok* alakváltozata **1584**: TESz. – MargL. 40/7: „Ez zent zvznek ev agÿa vala egÿ geken · egÿ hituan *lasnok* · es egy kys vankos · nemykoron kedeg egy geken chak”: iacebat super una stora et super una *sclavina* et parvum plumacium tenebat subtus caput.

legenda (speciálisan a MargL. szóhasználatában): ’Margit 1276. évi szentségvizsgálati jegyzőkönyve’. Ennek egy másolati példányát őrizték a szigeti kolostorban, amelyet az eredeti után szintén a pápai biztosok készítettek el és hagytak ott a helyszínen. Ez volt a magyar nyelvű Margit-legenda egyik forrása (erről összefoglalóan, irodalommal lásd M. NAGY 2005). – MargL. 99/10: „[Margit holttestét] le teuek az kar alat yol lehet altalÿaban nem neuezÿ meg az *legenda* helyet· hanem chak zent egÿ haznak mongÿa· de menere az *legendanak* folyasa targÿa· az kar allyat mongÿa zent egyhaznak.” Ez a mondat a kompilátor utalása forrására.

lektor ’olvasókanonok; Träger einer niederen Weihe’ **1511**: TESz., EWUng. – MargL. 106/5: „Ezen jdevb en egÿ nemevnemev frater· kÿnek vala neve peter· es vala gevÿÿ *lector* · annak vtanna levn provincialis· hatod napon juta ez clastromhoz”: vö. Post mortem istius sanctae Margarethae ego {Frater Petrus, de ordine Praedicatorum, nunc provincialis in Hungaria}¹, qui tunc eram *lector* Iauriensis, vocatus fui, et veni ... ad istud monasterium. Vö. még 100/15.

macskás (macska) ’zsugorodott, zsugorodás betegségében szenvedő’ (MÉSZÖLY 1941: 214). **1510**: NySz., TESz. – A MargL. alább idézendő példáját a TESz. az első köznévi előfordulásra jelentés nélkül közli egy helynévi korábbi (1238) adat mellett, ami által példánk jelentése félreérthető. A NySz. ugyanezre az adatra a legenda PRAY-féle kiadásának helyével utal („MargL. Praynál 283”), de latinul megadja a ’membris captus, contractus’ jelentését. Az adat a magyar szöveg betoldása, a forrásokban nincs megfelelője, vö.: MargL. 59/3: „lagÿa vala az beteg zegenÿeket· mykeppen az *machkasok* magokat vonzak vala az pagymentomon”. A szemléletben hasonló (*meg*)*macskásodik* ’Muskelkater haben’ ígére csak 1792-ből van adat (vö. TESz., EWUng.).

mandátum ’a nagycsütörtöki liturgikus lábmosás szertartása’ (lat. *mandatum* ’ua.’, l. DuCange 4: 212: *mandatum* 9: ’Ablutio pedum, quae fit in Coena Domini ...’; NIERMEYER

¹ A kapcsos zárójel a latin szövegben azt jelöli, hogy a magyar legenda kompilátora egy másik helyről vett részlettel egészítette ki az aktuális forrását.

mandatum 6: 'lavement rituel des pieds – ritual washing of the feet, maundy'). A szó első előfordulására az EWUng. (és az ESz.) a MargL. alább idézendő 6v adatát hozza (1510), de annak jelentését tévesen tekinti azonosnak a lat. *mandatum* 'parancs, megbízás' jelentésével (vö. EWUng: 'Gebot, Befehl, Auftrag'). Itt a szó a lábmosás liturgiai szertartásának neve – amint helyesen magyarázza a legenda e helyét BAROS (1927: 183) és MÉSZÖLY (1941: 57) is –, az ekkor elhangzó latin szöveg első szavából vált annak jelölőjévé. Vö. még DuCange i. h.: „cum scilicet Chorus cantat illud Christi: Mandatum novum do vobis” (vö. ehhez Jn 13, 34–35: „Mandatum novum do vobis, ut diligatis invicem, sicut dilexi vos, ut vos diligatis invicem. In hoc cognoscent omnes, quia discipuli mei estis”). – MargL. 12/23: „Az vr vachorayan: az *mandatum vtan*: ez zent zvz be nem megÿen vala ev agÿaban: de jmadkozÿk vala nagÿ aytatossaggal”: in cena Domini *post mandatum dicta virgo* Margaretha non intrabat lectum suum, sed orabat. – A *mandátum* e jelentésben előfordul a szintén Ráskay Lea által másolt CornK.-ben is (188v): „Mel bezedet irt meg zent ianos chak. es zokot oluaftatny az *mandatomon*. Ennek vtanna az car enekel jnneplefÿel fanctult”: Quem sermonem scripsit solus Joannes et solet legi *in mandato*. Postea chorus cantat solenniter sanctus.

márvány 'marmor' köznévként 1528 (de helynévként 1417), a szóvégi *ny* írására lásd 1560 *marwany*: TESz., EWUng. – MargL. 107/19: „ez felÿvl meg mondot kev mÿves mesterek faraganak koporsot zent margÿt azzonnak verevs *marvanbol*”; 149/3: „az ev nagÿ korsaganak mÿatta: kevnyevkleek az *maruanÿ* koporsora”: prae nimia infirmitate *marmoris* sepulcri procumbens; 161/19: „Ez felyvl meg mondot gyermeknek fel tamadasarol valo choda tetele zent margÿt azzonnak · meg vagÿon faraguan az zent margÿt azzonnak koporsoÿan: kÿt faragtanak feÿer *maruan* kevbevÿl.”

mérföld (1372 u./1448 k. *mely feldett*) *meerföld* alakváltozata 1519 k. (DebrK. 26): TESz., EWUng. – MargL. 109/15: „Melÿ nemes azzon lakÿk vala ez clastromtvl huzonhat auagy harmÿc *meer fevlden*”: mulieri cuidam boni testimonii in distantia a loco claustris *miliaribus* XXVI vel XXX (eius transitus in spiritu est ostensus).

nádorispán (nádor) 'a király után az első közjogi méltóság viselője' *nadrospan* alakváltozata 1517: EWUng. – MargL. 221/10: „Huzon hatodÿk Sorornak vala neue Soror judit · es ev vala moÿses *nadrospannak* <leaya> leanÿa”; 221/11: „Melÿ moyses *nadrospan* atta ez bodog azzon clastromanak · jgalt mynd hozza tartozoual evrek alamysnavÿl”. – A TESz.-ben a MargL. 178-ról közölt *nadrospana* alak elírás, az EWUng. nem is hozza. A 178/5. adata helyesen: „Ot vala evrsebt azzon moÿses *nadrespan* felesége”, de erre a változatra már 1504-ből (TESz.) van példa.

nagycsütörtök (nagy-) 'Gründonnerstag' 1512 k. (WeszprK. 25, 74): TESz., EWUng. – MargL. 11/23: „Nagy *cetevertekre* iutuan kedeg meg mossa vala az sororok labajt”: in cena Domini lavabat pedes sororum dicti monasterii.

nagymise (nagy-) 'ünnepélyes énekes mise; Hochamt' (lat. *missa conventus*) 1518 k. (PeerK. 367) *nag mifen*: TESz., EWUng. – MargL. 10/13: „az *nagÿ mÿsen* es egyeb zolosmakon myndenkoron egyeb sororokal allot es eneclet”: et erat cum aliis sororibus semper in *missis {conventus}* et in aliis officiis {et cantabat cum illis}.

napestig (nap-) 1519 *nap estÿg* (JordK. 416): EWUng. – MargL. 70/18: „ez zent zvz marad vala mynd *tellÿes nap estÿg* aÿtatos sÿralban vechernÿeÿg”: *per totam illam diem* stabat in fletu *usque ad vespas*; 110/7: „Tahat ez nemes ember halvan ezeket · *mÿnd nap estÿg* el halogata · hog ez dolognak vegere menne”: Tunc ille *die illa tota* scilicet dominica substinens dissimulavit.

nyugszik 1. 'meghal' **1519** (*el~ik*: JordK. 732): TESz., EWUng. (5. jelentés). – MargL. 97/10: „[ez meltosagos zvz] zentseges meltosagos lelket · ayalvan az ev teremteenek ... *El nÿvgovek vrban*”: animam suo Creatori commendans *obdormivit* in pace. – **2.** 'halott' eltemetve fekszik' **1624** (NySz): TESz., EWUng. (6. jelentés). – MargL. 122/22: „nyvlak zÿgeteben · maas keppen bodog azzon zygeteben · hol *nÿvgozÿk* zent margÿt azzonnak teste”: vö. (meritis) recolendae memoriae Margaretae virginis, sororis, seu sanctimonialis monasterii Virginis Gloriosae, de insula Danubii, ... cuius corpus in eodem monasterio *requiescit*. De vö. 178/23: „az chastromban hol *fekzÿk* zent margyt azzonnak teste”.

oktáva (< lat. *octava* 'nyolcadik') 'kitüntetett egyházi ünnep nyolc napon át való megtartása, illetve ilyen ünnepet lezáró nyolcadik nap' **1527** (ÉrdyK. 383), 1529–1531 (ÉrsK. 156b): NySz. – MargL. 139/9: „Ezer · keet zaz · hetvenkeet eztendevben · junÿus huanak tÿzenharmad napÿan · pÿnkest *octauaÿa* vtan valo kedden · harmad ora vtan”: Anno gratiae MCCLXXII-o, tertio decimo Kalendas Iunii, feria tertia post *octavas* Pentecostes, post horam tertiam. – A szóra azonban már korábbi adatok is vannak: **1508** DöbrK. 142r, 169r; **1508** NádK. 4v.

óra (többes számban és *hórák* alakban is) 'zsolozsma, imaóra, karima; Siebenzeit' (a megfelelő latin *horae canonicae* 'kánoni órák' elnevezés a magyarral szemben jellemzően többes számban használatos). – Az *óra* szó e jelentését szótáraink (TESz., EWUng.; CzF., Gl., SzT.) nem tartják nyilván. Ide vonható mégis a NySz. *óra* 'hora, Stunde' címszó alatt levő példája az **1529** előtti VirgC. 140-ről: „Az completa horayanac vtanna,” valamint a Gl. *imádság* alatt 1590-ből (SzikszF. Nomenclatura 126) közölt adata: „Preces horariae: *Orankent* valo imadsag.” Az ÉrtSz. hozza a *hóráskönyv* összetételt, de előtagjának az *óra* szóval való kapcsolatára nem utal. – MargL. 105/21: „az sororok mÿnd az tÿzenkeet napÿg · meg maradanak zent margyt azzonnak testenel · es az ev zent teste<nel> tevl · soha kevlemben el nem junek vala · hanem chak mÿkoron az *orakat* zolosmakat mongÿak vala · es chak mÿkoron eeznek es aloznak vala”: vö. per dies illos [sc. per duodecim dies] ego cum aliis sororibus stabamus circa corpus istius sanctae Margarethae, nisi quando dicebamus *officia* nostra, et quando eramus in mensa et ad dormiendum. – Az *óra* szó e jelentésére azonban korábbi adatok is vannak, **1474** (BirkK. 3a1): „Midon az [orok *Orara* ... eghazba be mēnek ...”: *Ad canonicas horas* ... dum intrant [sc. sorores ecclesiam] ....; **1494 e.** (FestK. 362): „Az *orath* mÿnd ygerewl ygere wgy kel mondanÿ · ment az kenyew eleyben wayon”; vö. uo. 1: „Eth kezdethnek Bodogazzon *horay*.” Uo. további példák: 317, 325, 327, 330. – A MargL. az egyes imaórák közül név szerint a *veternyét* (lat. *matutinum*, éjfélkor vagy napfékelte előtt), a *vecsernyét* (lat. *vesperas*, napnyugtakor) és a *komplétát* (lat. *completorium*, a napot befejező ima) említi, de ezekre már korábbról is vannak adatok (lásd TESz., EWUng. *veternye*, *vecsernye*, illetve cikkünk *kompléta* címszavát). A nappali, általában háromóránként következő imaórák (*prima*, *tertia*, *sexta*, *nona*) közül a MargL.-ban a latin *hóra* magyar megnevezése előfordul időpont kifejezésére (*a napnak első ideje*, illetve *harmad óra*: lásd ezekre *idő* címszavunkat). Az imaórák *prima* és *tercia* elnevezésére lásd 1474 BirkK. 4a35: „veñe meg leuen tartalfék Capÿm, vağ *ÿma* utan vağ *tÿcia* utan l mife vtan, ha mife [tÿcia vtan] *ÿma* vtan ... mōdatik”: Finitis matutinis teneatur capitulum, vel *post primam*, vel *post tertiam*, et missam, si missa post primam dicatur. A mai magyarban a *tercia* névre és írásmódra lásd például a katolikus egyházi használatra készült helyesírási Útmutatót (2006). Az imaórák német *Siebenzeit* elnevezése a – fentebb említett – nappali hét imaórára utal. A zsolozsmáról a domonkos, ferences és premontrei nővérek kö-

rében bővebben lásd továbbá LÁZS SÁNDORNak a magyarországi apácaműveltség 15–16. század fordulója körüli helyzetéről írt könyvében mondottakat (2016: 217–221).

passió 'Krisztus szenvedéstörténete, illetve annak evangéliumi szövege; Leidensgeschichte Christi, Passionsgeschichte' **1512 k.** (WeszprK. 112.): TESz., EWUng. – MargL. 11/13: „ez zentseges zvy iudica vasarnaptvl fogua· nagy zombatig mynden napon meg oluastagya vala az *passiot* cristusnak kennyat”: ab illa Dominica quadragesimae, qua cantatur: „Iudica me” faciebat sibi legi *passionem* Christi usque ad Sabathum sanctum. – Lásd azonban már **1508** (DöbrK. 222r/17): „Keddi *passio* zent Marcos Capitulum tizen neged”; 227v:/2: „Zeredan *passio* zent LvcaL Evangelista Capitulum tizenketto.”

pokolbeli (pokol) 'a pokolban lakó, onnan való', ~ *ördög* **1516–1519** (JordK. 362): NySz. – A ~ *ördög* kifejezés mindig névelő nélküli a MargL.-ban, lásd 165/11: „Tahat jme *pokolbelj evrdeg* az leannak eleyben juve· az ev jegesenek zemelyeben· es meg zalla ez leant”: a *daemone*, qui in forma sponsi sui sibi occurrere visus est, fuit obsessa; 166/4: „az jdevtevl fogva hog *pokol bely evrdeg* az leanban ment vala· evt egez holnapyg zola ez lean nemetevl· totvl· es egyeb sok kevlemb kevlemb nyelveken”: ab obsessionis tempore quinque mensibus continuis Theutonicum, Bavaricum, Sclavicum et alia diversa idiomata loqui coepit; 27/4: „Lata az ag ellenseg *bokolbelj erdevg*· ez zent zvynek ev yo myelkevdetyt es meg jrjyle”: vidit *hostis antiquus*, audit, et vehementer invidet. További adatok: 35/18, 167/14, 167/17.

poklosság 'vízkórság'. A TESz. (**pokol**) a *poklosság* származék első előfordulását jelentés nélkül közli a MünchK. 26-ból (= 13vb, Mt. 8: 3), ott azonban a szó 'lepra' jelentésű. – MargL. 153/2: „Ez zabo eztendeyg auagy touab mukalkoduan *poklossagban* jgen nehezen”: Iuvenis quidam, sartor ... per annum et amplius gravissima *hydropisi* elaborans. A szó fenti jelentéséhez vö. még a *belpoklos* szó 'vízkórságos; wassersüchtig' jelentését, amely az EWUng. (**belpoklos**) szerint először szintén 1416 u./1466-ból, a MünchK. 144-ről (= 72 vb: Lk. 14: 2) adatható – az EWUng. itt helyesbíti a TESz.-ben erre az adatra megadott 'leprás' jelentését –, de a MargL.-ból is idézhetünk rá példát (lásd a **bél** címszavunk alatt közöltet).

porta 'kapubejárat a kapus kis helyiségeivel'. A TESz. és az EWUng. **1527-ből** (ÉrtyK. 340) adatozza a szó 'kapu, ajtó; Tor, Tür' jelentését, s – kérdőjelesen – **1822-ből** veszi fel a 'portástól ellenőrzött bejárat; vom Pförtner bewachter Eingang – portásfülke; Pförtnerloge' jelentését. – A MargL.-ból az tűnik ki, hogy a kolostor portájára kellett például húsért (halért, lisztért) menni, onnan kellett azt kérni, ami feltételezi, hogy a kapunál volt egy kis helyiség – feltehetőleg ebben tartózkodott a kapus nővér is –, s a kolostornak kintről vitt élelmi nyersanyagokat ott tették le először. Onnan az apácák, adott esetben Margit vihették tovább a konyhára. L. MargL. 52/11: „Mykoron az betegevk hust eznek vala· zent margit azzon el megen vala az *portara*· es vgy ker vala az betegevknec· es tezy vala kys tekneben· es el vizy vala az ev feyen”: Aliquando portabat multum de piscibus, vel satis de farina, vel aliud grave, et ipsa veniebat *ad portam* claustrii. Vö. még *kapus* címszavunkat.

prédikátor (prédikál) 'domonkos (rendi) mn.-ként. Főnévként 1372 u./1448 k. (JókK. 77): 'domonkos rendi szerzetes; Dominikaner': TESz., EWUng. – Melléknévi használatban MargL. 28/17: „gyermeksegetevl fogua· zent zerzetben· vr istennek zenteltetevl· es jmmar *predicator* zerzetnek professyot tevt· be eskev”: ab infantia sua soror esset professa Ordinis *Praedicatorum*. További példák: 3/23, 5/1, 28/20, 42/1, 44/10, 58/6, 102/1, 114/10, 134/12, 179/20.

prépost 'premontrei előjáró, illetve premontrei kanonok, szerzetes', ~ (ok) *szerezete* 'a premontrei rend'. – MargL. 102/11: „az ev týztelendev zent teste ... eztergamý erseknek · es vacý pispeknek kezekmýa · zent ferenc fraterinek es *prepost* zerzetinek fraterinek jelen voltakra ... Nagý týztessege el temettetek”: per manus ... archiepiscopi et episcopi praesentibus ... fratribus ... Minoribus, *Praemonstratensibus* ... venerabile ipsius corpus cum reverentia et devotione debita sepulturae fuit commendatum; 111/1: „Vala egý soror · *prepostok* zerzetenek harmad zerzetebeli soror · ký lakozýk vala ez bodog azzon zýgeteben: Soror quaedam paenitens *Praemonstratensis* circa monasterium Sancti Michaelis in eadem insula Sanctae Mariae.

priorissa 'zárdafőnöknő', a *prior* női megfelelője. A TESz. és az EWUng. nem veszi fel, az első adatot – a rövidítésjel elhagyásával és a magyar jelentés nélkül – a NySz. a MargL. 2-ről közli rá (*porissatol* [= helyesen *priorissatvl*], illetve ebből elvont *porissa* alakváltozatban), egy továbbit a VirgK. 123b-ről (*priorissanak*). – Előfordul azonban ezeknél korábban, lásd **1474** (BirkK. 4b/27): „Capitulónak vegen mőd-a *þoriffa* Adiutoriü nüm in nőie dī”: In fine dicat *priorissa*: Adiutorium nostrum [sc. in nomine Dei]. A MargL.-ban pedig rövidített és teljes formák is vannak. Például 54/9, 10: „Annera meg alazza vala ev magat az *priorissanak* · hog vala myt az *þorissa* paranchol vala · Azt elevzer ev akarya vala be tellyesehteny”: in tantum humiliabat se *priorissae*, quod quando *priorissa* praecipiebat aliquid ..., ipsa prius, quam aliae volebat facere; 95/4: [halála előtt] „zent margýt azzon · oda hývata az ev feýedelmet az *þorissat* ... es neký ada az ev ladaýanak kuchat”: vő. [per dies tres ante mortem suam] dedit mihi, quia tunc eram *priorissa*, clavem a casa sua; 204/24: „ezen soror evrsebet vala *priorissa* az jdevben · mykoron zent margýt azzon meg hala.” További adatok: *priorissához* 55/5, *þorissához* 59/24; *priorissatvl* 12/17, 49/15, 106/23, *þorissatvl* 2/22, 55/6; *priorissanak* 33/4, 57/20 stb.

processzió 'vonulás, (kőr)menet' (< lat. *processio* 'ua.')

1517 (DomK. 195): NySz. – MargL. 147/25: „az ev megýes plebanosa megýeeuel evzve· es ez beteggel · kerezttel *processiual* juuenek zent margyt azzonnak koporsoýához”: sacerdos suus parochialis cum suis parochialibus pluribus viris ac mulieribus et cum ipsa infirma creatura cum cruce venientes *processionaliter*. További adatok: 99/16, 119/13. – A MargL.-nál lásd mégis korábban **1474** (BirkK. 4a20): „a3 pap ... a3 infirmaiaba mēnen es a3 ege33 9uēt elotto *pcelliual* mēnen”: sacerdos ... ad infirmariam vadat, et totus conventus eum *processionaliter* antecedit.

pünkösöd A *pýnkefth* alakváltozat **1519** (JordK. 774): EWUng. – MargL. 15/18: „Pýnkest estýn mond vala ezer veni sancteet ezer veniaval”: in vigilia ... *Pentecostes* ... faciebat ... mille venias dicendo ... Veni Sancte Spiritus; 35/16: „(zent margít azzont)... be feketezeek be zentelek ... *pinkest* harmad napyan · zent evrsebet azzonnak oltara elevt”: ipsam ... consecratam sollemniter ... tertio die *Pentecostes* sacro velamine velaverunt {ante altare Sanctae Elisabeth}.

(Folytatjuk.)

M. NAGY ILONA
Debreceni Egyetem

BÉNYEI ÁGNES

Számunk szerzői

DR. BÁRDOSI VILMOS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Romanisztikai Intézet, Francia Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/C, bardosi.vilmos@btk.elte.hu – DR. BÉKÉSI IMRE, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, 6701 Szeged, Pf. 396., bekiesii@[-]jgypk.u-szeged.hu – DR. BÉNYEI ÁGNES, benyei.agnes76@gmail.com – DR. BODÓ CSANÁD, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, bodocsan@caesar.[-]elte.hu – BONYAI GÁBOR, Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, jdv75s@inf.elte.hu – DR. JUHÁSZ DEZSŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, juhasz.dezso@btk.elte.hu – DR. KABÁN ANNAMÁRIA, Miskolci Egyetem, BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 3515 Miskolc, Egyetemváros, kaban.a@freemail.hu – DR. KISS MARGIT, Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, 1118 Budapest, Ménesi út 11–13. kiss.margit@btk.mta.hu – P. KOCSIS RÉKA, Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, kocsisrek@gmail.com – DR. KONTRA MIKLÓS, Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 1146 Budapest, Dózsa György út 25–27., kontra.miklos@kre.hu – DR. KUNA ÁGNES, Magyar Tudományos Akadémia Támogatott Kutatócsoportok Irodája – Pázmány Péter Tudományegyetem, Információs Technológiai és Bionikai Kar, Károli Gáspár Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Budapest 1083, Práter u. 50/A, kunaagnes@gmail.com – DR. M. NAGY ILONA, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszék, 4032 Debrecen, Egyetem tér 1., m.nagy.ilona@arts.[-]unideb.hu – DR. NAGY L. JÁNOS, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Alkalmazott Humántudományi Intézet, Magyar és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 6701 Szeged, Pf. 396., nagy@jgypk.u-szeged.hu – DR. SLÍZ MARIANN, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, sliz.marianna@btk.elte.hu – DR. TOLCSVAI NAGY GÁBOR, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelv Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Magyar Nyelvtudományi és Irodalomtudományi Intézet, Dražovská 4, 949 74 Nitra, tnghu@hotmail.com – VARGA MÓNKA, ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., queeniemoni@gmail.com – DR. ZOLTÁN ANDRÁS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Ukrán Filológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D, zoltan.andras@btk.elte.hu.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

162. **Bodó Csanád:** A látszólagos idő valósága. Esettanulmány a folyamatban lévő nyelvhasználati változások vizsgálatához. 2012.
163. **Tamm Anne:** Kategóriafüggetlen eset. A morfológiai eset pragmatikája a finnugri igerendszerben. 2013.
164. **Imrényi András:** A magyar mondat viszonyhálózati modellje. 2013.
165. **Sólyom Réka:** A mai magyar neologizmusok szemantikája. 2014.
166. **Markó Alexandra:** A spontán beszéd prozódiai szerkezete. 2015.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

- 228/1. Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. Szerk. **Zelliger Erzsébet**. 2007. 3000 Ft.
- 228/2. **Komáromi Csipkés György:** A magyar nyelv magyarázata. Hungaria illustrata. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2008. 2000 Ft.
229. Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet. Budapest, 2008. április 17–18. Szerk. **Korompay Klára, Terbe Erika, C. Vladár Zsuzsa, Zsilinszky Éva**. 2009. 2000 Ft.
230. **Tsétsi János:** Helyesírási-grammatikai megjegyzések. Observationes Orthographico-grammaticae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2009. 800 Ft.
232. **Kövesdi Pál:** A magyar nyelv alapjai. Elementa Linguae Hungaricae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2010. 1500 Ft.
234. A nyelvöldrajztól a névföldrajzig. A 2010. június 8-i szombathelyi tanácskozás előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc**. 2010. (Elfogyott.)
235. **Vörös Ferenc:** Családnevek térképlapjainak nyelvöldrajzi vallomása. 2010. (Elfogyott.)
236. **Tótfalusi Kis Miklós:** Számvetés a helyesírásról. Ratiocinatio de orthographia. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította Fekete Csaba. Átdolgozta C. Vladár Zsuzsa. 2011. 1000 Ft.
237. Emlékkülés Pais Dezső születésének 125. évfordulóján (Zalaegerszeg, 2011. november 11.). Szerk. **Ördög Ferenc**. 2012. 1500 Ft.
238. Benkő Loránd emlékezete. Szerk. **Juhász Dezső és Kiss Jenő**. 2012. 1500 Ft.
242. **Heltai János Imre:** Nyelvcseré és a nyelvi tervezés lehetőségei Moldvában. 2014.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 2000 Ft.
- Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 3000 Ft.
- Domonkos-kódex. 1517. 1990. 3500 Ft.
- Nádor-kódex. 1508. 1994. 5000 Ft.
- Kazinczy-kódex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
- Pozsonyi Kódex. 1520. 2004. 2000 Ft.
- Tihanyi Kódex. 1530–1532. 2007. 5000 Ft.
- Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 1500 Ft.
- Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 2000 Ft.
- Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 2000 Ft.